

ISSN 2617-7544; eISSN 2617-7552

Индекс 75876; 25876

ӘЛ-ФАРАБИ атындағы ҚАЗАҚ ҰЛТТЫҚ УНИВЕРСИТЕТІ

ХАБАРШЫ

Психология және социология сериясы

КАЗАХСКИЙ НАЦИОНАЛЬНЫЙ УНИВЕРСИТЕТ имени АЛЬ-ФАРАБИ

ВЕСТНИК

Серия психологии и социологии

AL-FARABI KAZAKH NATIONAL UNIVERSITY

THE JOURNAL

of Psychology & Sociology

№4 (71)

Алматы
«Қазақ университеті»
2019

ХАБАРШЫ

ПСИХОЛОГИЯ ЖӘНЕ СОЦИОЛОГИЯ СЕРИЯСЫ

№4 (71) желтоқсан

04. 05. 2017 ж. Қазақстан Республикасының Ақпарат және коммуникация министрлігінде тіркелген

Қуәлік № 16504-Ж

Журнал жылына 4 рет жарыққа шығады
(наурыз, маусым, қыркүйек, желтоқсан)

ЖАУАПТЫ ХАТШЫ

Ризулла Айдана (Қазақстан)

+7 775 884 9857, e-mail: arizulla@mail.ru

РЕДАКЦИЯ АЛҚАСЫ:

Жаманбалаева Ш.Е., ғылыми редактор,

социол. ғ.д., профессор (Қазақстан)

Аймағанбетова О.Х., ғылыми редактордың

орынбасары, психол.ғ.д., профессор (Қазақстан)

Әбдірайымова Г.С., социол.ғ.д., профессор

(Қазақстан)

Мадалиева З.Б., психол.ғ.д., профессор (Қазақстан)

Ахтаева Н.С., психол.ғ.д., профессор (Қазақстан)

Ерментаева А.Р., психол. ғ.д., профессор

(Қазақстан)

Шаукенова З.К., әлеум.ғ.д., профессор (Қазақстан)

Шеденова Н.У., социол.ғ.д., доцент (Қазақстан)

Дүйсенбеков Д.Д., психол.ғ.д., профессор

(Қазақстан)

Серікжанова С.С., PhD докторы, доцент м.а.

(Қазақстан)

Бурханова Д.К., PhD доктор, доцент (Қазақстан)

Колева Ирина (Koleva Irina), педагог. ғ.д.,

профессор (Болгария)

Балихар Сангера, PhD доктор, профессор

(Ұлыбритания)

Виктор Агаджанян, PhD докторы, профессор (АҚШ)

Фей Сан, PhD докторы, профессор (АҚШ)

Гаутам Н. Ядама, PhD докторы, профессор (АҚШ)

Ечевская О.Г., социол.ғ.к., доцент (Ресей)

ТЕХНИКАЛЫҚ ХАТШЫ

Тохниязов Р., докторант (Қазақстан)

Психология және әлеуметтану сериясы журналының негізгі тақырыптары – теориялық, эксперименттік және практикалық-қолданбалы сипаттағы өзекті психологиялық, әлеуметтік-психологиялық жұмыстар, сонымен қатар әлеуметтану және әлеуметтік жұмыс саласындағы жұмыстар

Министерство образования и науки
Республики Казахстан
Официальный интернет-ресурс
Комитета по контролю в сфере
образования и науки

Ғылыми басылымдар бөлімінің басшысы

Гульмира Шаққозова

Телефон: +7 747 125 6790

E-mail: Gulmira.Shakkozova@kaznu.kz

Редакторлары:

Гульмира Бекбердиева

Агила Хасанқызы

Компьютерде беттеген

Айша Калиева

ИБ № 13250

Пішімі 60x84 1/8. Көлемі 7,8 б.т. Тапсырыс № 8632.

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің

«Қазақ университеті» баспа үйі.

050040, Алматы қаласы, әл-Фараби даңғылы, 71.

«Қазақ университеті» баспа үйінің баспаханасында басылды.

© Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ, 2019

1-бөлім
ПСИХОЛОГИЯ

Section 1
PSYCHOLOGY

Раздел 1
ПСИХОЛОГИЯ

¹A. Mynbayeva, ²A. Batanova, ³B.N. Akshalova

¹doctor of pedagogical sciences, professor, Department of Pedagogy and Educational Management, Al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty, e-mail: Aigerim.Mynbaeva@kaznu.kz ORCID 0000-0001-9613-6030

²Master of Pedagogical Sciences, Al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty, e-mail: asekowka@mail.ru

³candidate of Philological Sciences, Associate Professor, International Education Corporation, Kazakh leading Academy of Architecture and Civil Engineering, Kazakhstan, Almaty, e-mail: bakhyt.nadir@mail.ru

**DIAGNOSING ANXIETY AND USING BODY-ORIENTED THERAPY:
A STUDY OF 5TH GRADE PUPILS**

Annotation. Modern schoolchildren are often subject to stress, experience difficulties in learning and adapting to new conditions, changes in the learning process. Therefore, we asked ourselves the question of diagnosing the level of anxiety of schoolchildren and the possibility of its prevention with body-oriented methods of therapy. The purpose of the study was to diagnose the level of anxiety of schoolchildren in grade 5 and conduct therapy with body-oriented methods. The article summarizes the approaches to body-oriented therapy, a diagnostic study of anxiety of schoolchildren of the 5th grade is conducted, and methods and a program for the prevention of anxiety are proposed. For the diagnosis, methods were used – an anxiety test (R. Tamml, M. Dorki, V. Amen); child anxiety test (G.P. Lavrentieva, T. M. Titarenko); diagnosis of school anxiety – Phillips questionnaire; technique “Ladder” (V. G. Schur). The study was conducted on the basis of a school in Almaty, it was attended by 55 students of grade 5. Directions of work on prevention include diagnostics, correctional and developmental training, consultations. A training of 7 lessons was developed using body-oriented therapeutic techniques. At the initial stage – 76.6% of schoolchildren in the sample showed a high and medium level of anxiety, 23.4% – a low level. Such results are explained by the transition of students from elementary school, where one teacher teaches, to the middle link, where students need to adapt to different teachers, different classrooms, different requirements of subjects.

Key words: adaptation of schoolchildren, body-oriented therapy, prevention and development training.

¹А.К. Мынбаева, ²А.Ж. Батанова, ³Б.Н. Акшалова

¹ педагогика ғылымдарының докторы, профессор, педагогика және білім беру менеджменті кафедрасы, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан, Алматы қ., e-mail: Aigerim.Mynbaeva@kaznu.kz

² педагогика ғылымдарының магистрі, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан, Алматы қ., e-mail: asekowka@mail.ru

³ филология ғылымдарының кандидаты, доцент, «Қазақ бас сәулет-құрылыс корпорациясы» Халықаралық Білім беру Корпорациясы, Қазақстан, Алматы қ., e-mail: bakhyt.nadir@mail.ru

**Мазасыздық диагностикасы және денеге бағытталған терапиялар әдістерін қолдану:
5 сынып оқушыларын зерттеу**

Аңдатпа. Қазіргі оқушылар жаңа жағдайға бейімделуде және оқуда оқыту үдерісіндегі өзгерістерге орай біршама қиындықтарды бастан өткеріп, күйзеліске жиі ұшырайды. Сол себепті біз оқушылардың мазасыздық деңгейін диагностикалау мәселесін және оның алдын алудың мүмкіндіктерін қарастырдық.

Зерттеу мақсаты – 5 сынып оқушыларының мазасыздық деңгейін диагностикалау және денеге бағытталған әдістер арқылы терапия жүргізу. Мақалада денеге бағытталған терапиялардың түрғылары жинақталып дәйектелген, 5 сынып оқушыларының мазасыздануы бойынша диагностикалық зерттеу жүргізілген және мазасыздықтың алдын алудың әдістері мен бағдарламасы ұсынылған. Диагностикалау үшін мазасыздық тесті (Р. Тэммл, М. Дорки, В. Амен); баланың мазасыздығын анықтау тесті (Г.П. Лаврентьева, Т.М. Титаренко); Филипптің мектептегі мазасыздықты диагностикалау-сауалнамасы; «Баспалдақ» (В.Г. Щур) әдістемесі қолданылды. Зерттеу Алматы мектептерінің базасында жүргізілді, оған 5 сыныптың 55 оқушысы қатысты. Алдын алу бойынша жүргізілген жұмыс бағытында диагностикалау, түзету-дамыту тренингтері және кеңес беру қамтылды. Денеге бағытталған терапевтік әдістеме қолданылған 7 сабақтан тұратын тренинг

дайындалды. Алғашқы кезеңде оқушылардың 76,6% мазасызданудың жоғары және орташа деңгейін, 23,4% – төменгі деңгейді көрсетті. Мұндай нәтижелер оқушылардың бір ғана мұғалім сабақ беретін бастауыш мектептен орта звеноға өтуіне байланысты олардың әртүрлі мұғалімдерге, әртүрлі кабинеттерге, пән бойынша әртүрлі талаптарға бейімделулеріне тура келетіндігімен түсіндіріледі.

Түйін сөздер: мазасыздық, оқушылардың бейімделуі, денеге бағытталған терапиялар, алдын алу және дамыту тренингі.

¹А.К. Мынбаева, ²А.Ж. Батанова, ³Б.Н. Акшалола

¹доктор педагогических наук, профессор кафедры педагогики и образовательного менеджмента, Казахский национальный университет им. аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы, e-mail: Aigerim.Mynbaeva@kaznu.kz

²магистр педагогических наук, Казахский национальный университет им. аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы, e-mail: asekowka@mail.ru

³кандидат филологических наук, доцент, Международная образовательная корпорация «Казахская головная Архитектурно-строительная корпорация», Казахстан, г. Алматы, e-mail: bakhyt.nadir@mail.ru

Диагностика тревожности и использование методов телесно-ориентированной терапии: исследование школьников 5 класса

Аннотация. Современные школьники часто подвержены стрессам, испытывают трудности в обучении и адаптации к новым условиям, изменениям в процессе обучения. Поэтому мы задались вопросом диагностики уровня тревожности школьников и возможностью ее профилактики телесно-ориентированными методами терапии. Цель исследования – диагностика уровня тревожности школьников 5 классов и проведение терапии телесно-ориентированными методами. В статье обобщены подходы к телесно-ориентированной терапии, проведено диагностическое исследование тревожности школьников 5 классов и предложены методы и программа профилактики тревожности. Для диагностики использовались методы: тест тревожности (Р.Тэммл, М.Дорки, В.Амен); тест на тревожность ребёнка (Г.П.Лаврентьева, Т. М. Титаренко); диагностика школьной тревожности – опросник Филлипса; методика «Лесенка» (В. Г. Щур). Исследование проводилось на базе школы г.Алматы, в нем приняло участие 55 школьников 5 класса. Направление работы по профилактике включает диагностику, коррекционно-развивающий тренинг, консультации. Был разработан тренинг из 7 занятий с использованием телесно-ориентированных терапевтических методик. На начальном этапе – 76,6% школьников выборки показали высокий и средний уровни тревожности, 23,4% – низкий уровень. Такие результаты объясняются переходом школьников из начальной школы, где преподает один учитель, в среднее звено, где учащимся нужно адаптироваться к разным учителям, разным кабинетам, разным требованиям предметов.

Ключевые слова: тревожность, адаптация школьников, телесно-ориентированная терапия, тренинг профилактики и развития.

Introduction

Modern schoolchildren are subject to stresses, which can be caused by failures at school, exams or final tests, relationships with peers and parents, teachers, self-searching, etc. Anxiety is a feeling of uncertainty, the expectation of something bad or negative event.

The purpose of the study was to diagnose the level of anxiety of schoolchildren in grade 5 and conduct therapy with body-oriented methods.

Research Methods. The article summarizes the approaches of body-oriented therapy for the prevention of anxiety in students, in particular, V. Reich about removing muscle clamps, the Retri method. A program for diagnosing anxiety in schoolchildren was developed, which included the following methods: R. Tamml, M. Dorki, V. Amen anxiety test (Dermanova, 2002); test for child anxiety

(Lavrentieva G.P., Titarenko T. M., 2017); diagnosis of school anxiety – Phillips questionnaire; technique “Ladder” (Schur, 2017). A training program for the prevention of anxiety among schoolchildren was developed, which was tested at school No. 38 in Almaty with 5th grade schoolchildren. 55 pupils participated in the search experiment.

Definition of Anxiety

Anxiety is an increased tendency of a person to worry, anxiety and fear, most often without foundation. Both disquiet and anxiety are an integral part or consequence of stress. The main difference between them is that disquiet is an episodic state, anxiety is persistent (May, 2001; Spielberg, 2001; Shcherbatykh, 2007; Prikhohan, 2007).

A comparative analysis of the concept of “anxiety” showed that most of the researchers, in particular O.X. Maurer understands this concept

as the individual psychological peculiarity of each person, which manifests itself in the ability to regularly experience peace of mind in different social and life situations, even if there are no grounds and prerequisites for this (Pogorelova, 2002). In our study, we will use the definition and approach of the scientist A. M. Prikhozhan, who defines anxiety as experiencing a certain emotional discomfort (Prikhozhan, 2007).

The occurrence of anxiety, according to the scientist, is associated with a premonition of ill-health, the onset of danger. For the first time, the term “anxiety” was introduced into psychological science by Z. Freud (Freud, 1990). Anxiety is understood as emotions that have a negative connotation.

Theories of Body Oriented Therapy

An analysis of the literature allowed us to distinguish the following most common types of body-oriented therapy:

- vegetative therapy of V. Reich;
- bio-energetic psychoanalysis of A. Lowen;

- psychotonic F. Glaser;
- somatic therapy of D. Boadell;
- the somatic process of S. Keleman, etc. (Batanova, 2017; Sandomirsky, 2005; Reich, 2000; Ergas, 2013; Watkins, Noble & Driscoll, 2015)

One of the first researchers in the field of body-oriented psychotherapy was Wilhelm Reich. He described that protective behaviors manifest themselves in muscle tension and shortness of breath. For correction and stress relief V. Reich suggested using direct contact with the body. For example, massage, soft touches, controlled pressure on certain areas of the body.

The researcher also wrote about the important role of breathing regulation. Wilhelm Reich divided the entire human body into 7 segments and distinguished 7 types of muscle blocks, or as he called them, “muscle shells”: ophthalmic, maxillary, throat, pectoral, diaphragmatic, abdominal, pelvic (Reich, 2000).

A detailed layout of the “shell” is presented in Figure 1.

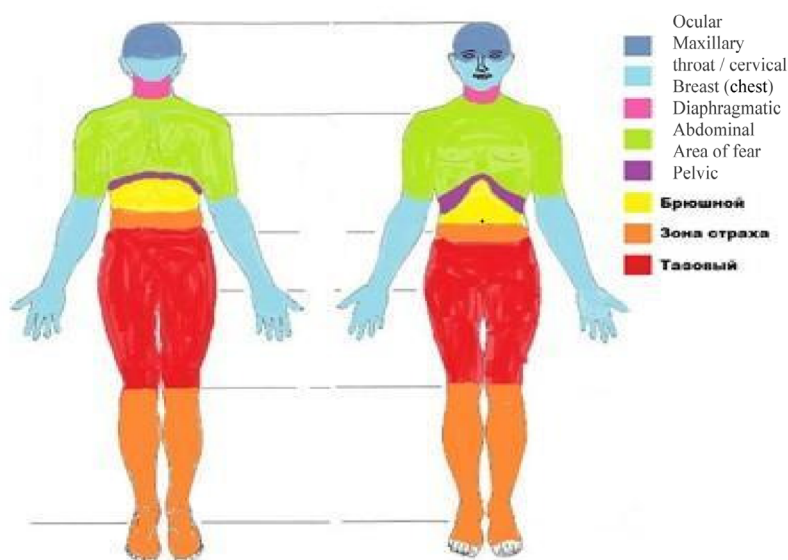

Figure 1 – Location of muscle blocks (Reich, 2000)

As can be seen from the figure, the name of the muscle blocks coincides with their location in the human body. It is logical to assume that this or that block has a direct effect on the organ of the body located in the immediate vicinity. It is the “shells” that can provoke the development of diseases that will be unsuccessfully treated with medications. We often mistake the muscle block for the disease.

Let us analyze the above muscle blocks (Sandomirsky, 2005):

1. Protective shell in the eye area. This block creates the effect of a fixed mask, due to which the eyes look. Muscle spasm holds tears, fear. The treatment of spasm is as follows: a person should open his eyes as wide as possible, imitating the emotion of fear or surprise. Thanks to this, the forehead and eyelids are mobilized. It is also effective to carry out

such an exercise: rotation of the eyes in different directions 20 times, eye movement up, down, side, diagonally.

2. Jaw spasm blocks the muscles of the neck, throat and chin. With such a block, the jaw is excessively compressed or relaxed, i.e. the muscles are either too tight or do not fix the jaw in the correct position. Such blocks are responsible for blocking the emotions of anger, crying, and also interferes with the work of the muscles of the face and complicates facial expressions. If a person imitates speech or crying, makes faces or makes other movements that activate the muscles of the lips and jaw, then the shell can relax. With regular special exercises, the block is removed forever.

3. The throat carapace blocks the deep muscles of the neck and tongue, making speech and breathing difficult. Such a block keeps crying, screaming, emotions of anger. If the eye shell can be relaxed with exercises, then the throat is not subject to physical impact, since its muscles are activated only with vomiting, screaming. This explains the difficulty in working with this type of muscle block.

4. The chest shell is responsible for blocking the broad muscles of the chest and shoulders, shoulder blades, chest, arms with hands. Emotions of joy and sadness, laughter and sadness, anger, passion are blocked. Since the chest is responsible for breathing and is directly involved in the activity of holding and increasing breathing, it is logical that this is where the formation of the block occurs. To relax the shell, you need to perform exercises to stabilize breathing.

Next will be described the techniques used to work on breathing. We use hands to achieve the goal, hugs, strikes, destruction of something. Thus, both positive and negative emotions can pass through the hands. When transmitting negative emotions, a block is formed that can be removed using special exercises on the hands.

5. Shell in the area of the diaphragm. The diaphragm includes the solar plexus, internal organs, muscles of the lower vertebrae. The shell in this area is expressed as follows: the spine bends forward, which serves as the formation of a gap between the human body and the surface when lying. It is difficult to exhale in this position. The cause of the carapace is anger. You cannot remove this block by passing the previous four. Removing the block in the diaphragm is carried out by working on breathing and improving the gag reflex.

6. The area of the carapace in the abdomen includes the broad muscles of the abdomen and muscles of the back. The occurrence of tension in

this area is associated with the expectation of an attack, fear of tickling, suppression of anger and hostility. A block in this area is removed quite simply subject to effective work on previous blocks. An effective exercise is to alternately retract and inflate the abdomen.

7. The last muscle block is formed in the pelvic and lower extremities. The stronger the protective shell, the more the pelvis is pulled back. At the same time, the gluteal muscles are in constant tension, a person experiences a painful feeling in the pelvic and buttocks, painful. The carapace that forms in the pelvic area suppresses excitement, anger, and pleasure. To unlock the carapace, you must perform the following exercises: kicking, hitting the pelvis on a hard surface, and "cycling" (Reich, 2000: 100).

To remove or unlock the carapace, it is necessary not only to perform special exercises, but also to undergo a course of psychological assistance, which will help eliminate the causes of muscle blocks. The main goal of therapy is to connect the body and consciousness. Bioenergy therapy as an integral part of body-oriented therapy promotes harmonization of the body and consciousness of a person, and also focuses on exercises on the legs and pelvis of a person. In total, the method includes a set of 7 exercises:

1. Breathing exercise.
2. Grounding exercise.
3. Exercise to protest.
4. Exercise for voice.
5. Exercise for the coordination of voice and body.
6. Sagging exercise.
7. Exercise "Pelvic bridge" (Lowen, 2014: 79).

Performing exercises helps to normalize coordination of movements, the emergence of control over breathing, emotions. A person begins to better understand himself and his inner world, anxiety gradually passes and arises less and less.

The Retri method (also called Re-3) is also often used by modern psychotherapists to correct feelings of anxiety. In addition, it contributes to increased efficiency, optimization of the body. Increase mental activity. The method consists of three components (three "RE"). It:

- 1) muscle RE-laxation;
- 2) age-related RE-aggression;
- 3) RE-construction of individual experience based on the subconscious (Sandomirsky, 2017).

Based on a generalization of these approaches, we have developed a program for the prevention of anxiety for students, which we will describe below.

The results of the research.

The directions of work of a social educator with anxious children include three vectors: diagnostic, correctional and developing, counseling. A program for the work of a social educator with

anxious children was developed. The goal of the program is the prevention of anxiety and teaching schoolchildren simple methods of removing muscle clamps and body-oriented therapy. The contents of the directions are given in table 1.

Table 1 – Directions of work

№	Areas of work	Direction content	Types of jobs	Forms of work, interaction methods
1	Diagnostic direction	Identify schoolchildren problems and their root causes	Application of diagnostic techniques: anxiety test (R.Temml, M.Dorki, V.Amen); test for child anxiety (Lavrentieva G.P., Titarenko T. M); diagnosis of school anxiety – Phillips questionnaire; technique «Ladder» (Schur V.G.)	Individual form (sometimes group). Conversation, explanation, persuasion, encouragement;
2	Correction and development direction	The holding of trainings	Training work – 7 lessons	Exercises, conversation, clarification, persuasion, demonstrations; group form
3	Consulting direction	Counseling for anxious children	60 min – one consultation; total: 2 consultations for each child	Conversation, clarification persuasion; individual form
The amount of hours			11 hours (for each child)	

Diagnostic study

The study involved 55 schoolchildren of 5 classes. The experiment is carried out in two groups: formative (30 pupils) and control (25 pupils). The duration of the experiment was one quarter (3 months). At the first stage, a diagnostic conversation is conducted with each student. At the second stage, 7 trainings are held (group work in class). In the third stage, 2 conversations are held. The following diagnostic tools were selected for diagnosis:

- R.Tamml, M. Dorki, V. Amen anxiety test (Dermanova, 2002);
- Test for anxiety of a child (G.P. Lavrentieva, T. M. Titarenko, 2017);
- Diagnosing School Anxiety: Phillips Questionnaire;
- Methodics “Ladder”, V.G. Schur (Schur, 2017).

Consider each test and its features, analyze the results of schoolchildren. Anxiety test, developed by R. Tamml, M. Dorki, V. Amen, is a set of drawings that describe a typical situation in the life of a primary school schoolchild. The set consists of 14 drawings 8.5 * 11 cm in size. The drawings differ by gender: for girls, girls are depicted, on the cards for boys – boys.

Each figure also depicts two heads: one funny, the other sad. The test is carried out individually with each student. The student is shown a picture and asked to choose a suitable facial expression and comment on their choice. The schoolchild’s answers are recorded in a special protocol (Dermanova, 2002).

The test results for this technique throughout the sample are presented in table 2.

Table 2 – Diagnostic results at the beginning of the experiment according to the test of R. Tamml, M. Dorki, V. Amen

Test R. Tamml, M. Dorki, V. Amena	Experimental group, %	Control group, %
High level	36,6	16,6
Average level	40,0	46,6
Low level	23,4	36,8
Total	100%	100%

As can be seen from table 2, in the first group 36.60% of children showed a high level of anxiety; 40% of children showed an average level; 23.40% of children showed a low level of anxiety. Thus, the majority of students are prone to anxiety syndrome of a high or medium level (76.6%). Only 23.40% of students have a low level of anxiety. In the second group – 16.6%, 46,6%, 36,8% respectively. Therefore, it was precisely this group that we took for the experimental one.

The next test for checking anxiety was the child's anxiety test developed by G.P. Lavrentieva,

T. M. Titarenko. The test is a questionnaire or questionnaire consisting of 20 statements to which the child must answer “yes” or “no”. For each positive answer, 1 point is assigned, points are summed up and the level of anxiety is determined on a special scale (Lavretieva, 2017). According to the scale of the questionnaire, scores from 20 to 15 characterize a high level of anxiety, scores 14-7 – an average level and scores from 6 to 0 – a low level. In other words, the less a child gives positive answers, the lower his level of anxiety (Lavretieva2, 2017).

Table 3 – Diagnostic results at the beginning of the experiment according to the test Lavrentieva G.P., Titarenko T.M.

Test G.P. Lavrentieva, T. M. Titarenko	Experimental group,%	Control group, %
High level	33,3	8
Average level	40,0	36
Low level	26,7	56
Total	100%	100%

As a result, we received the following data (table 3): in experimental group – 33.3% showed a high level of anxiety, 40.0% – medium and 26.7 – low; in control group – 8%, 36%, 56% respectively. Fluctuations in data are insignificant, the difference is explained by a different approach to data analysis.

Analyzing the statements with the greatest number of positive answers, we can conclude that anxious children with similar symptoms are anxious and externally. As a rule, children with a symptom of increased anxiety are shy, impatient, restless, often complain of nightmares, etc. If parents and teachers pay attention to the behavior of schoolchildren and their complaints, then anxiety can be detected earlier and its treatment will be more successful.

We highlighted a number of statements, to which the majority of respondents answered positively: “there are terrible dreams”; “Usually anxious, easily upset”; “Not sure of himself, his

strength”; “I’m afraid to encounter difficulties”; “I can’t stand the expectations”; “Often I can’t hold back my tears.”

The next tool for diagnosing anxiety in students was a test on the Phillips questionnaire. The test is a list of 58 questions that students must answer “yes” or “no” (Questionnaire, 2016). Testing can also be carried out in a group, which greatly simplifies testing and saves the time of a social educator or psychologist

Significantly different way of analyzing the data. If in the previous tests the number of positive and negative answers was calculated, then this technique offers a table with codes. To determine the level of anxiety of the student, it is necessary to calculate the number of discrepancies between the answers of the respondents and the code table. The more mismatches, the higher the level of anxiety (Questionnaire2, 2016). The results of the analysis of schoolchild responses are shown in Figure 2.

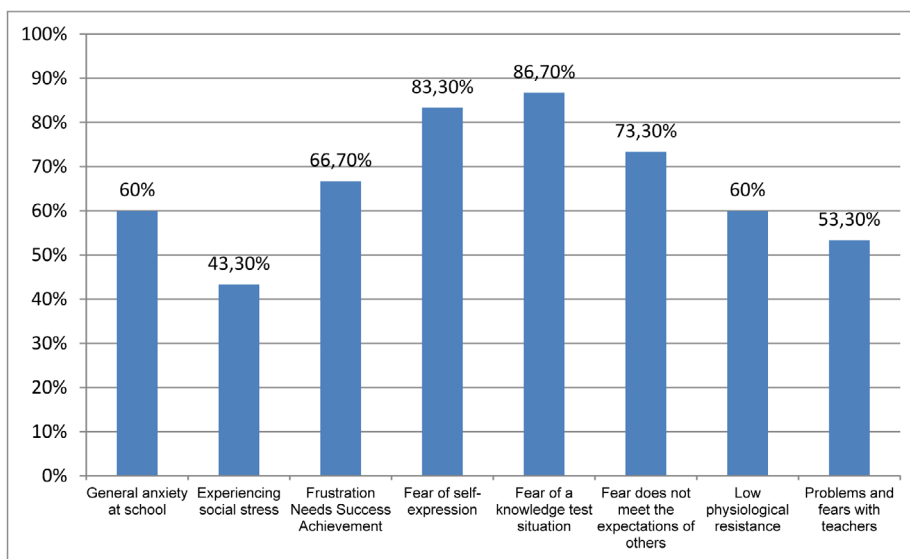

Figure 2 – The results of the responses of students to the Phillips questionnaire

According to the method of processing the results, if the total number of mismatches exceeds 50%, then the child has an increased level of anxiety. If the number of mismatches is more than 75%, then the level of anxiety is increased.

As can be seen from the above diagram, students have an increased level of anxiety. The overall anxiety of the sample of children is 60%. This can be explained by the fact that fifth graders moved from elementary school to middle school. There was a sharp transition to a new learning system: the transition from one office to another, in elementary school all the lessons were held in one office. Another cause of stress was the change of the class teacher, the emergence of a large number of new teachers. These and other factors contribute to increasing the level of anxiety of students.

43.3% of schoolchildren surveyed are experiencing social stress. The reason for this is not only the complexity of the educational process, but also the difficulties in communicating with peers. Fear of being rejected in a team, family relationships.

The need for success is one of the most important for a person and his successful adaptation in modern society. The child seeks to become successful, to be accepted into the team, to take a leading position from early childhood. It is enough to recall with what joy the child accepts praise. Tries to complete a task or work to be praised and appreciated his achievements. No wonder the method of “carrot and stick” is one of the most effective in raising children. 66.7% of schoolchildren are anxious that they will not be evaluated or not appreciated. This

figure is close to the critical threshold of a high level of anxiety, which indicates the presence of serious problems for students with self-esteem.

The fear of self-expression is closely related to the previous factor. A person needs to express himself, but often children are afraid to do it, because they believe that they may not be appreciated or not accepted. In this regard, a cognitive dissonance arises between the desire to realize oneself and the inability to do so. 83.3% of schoolchildren surveyed have a problem with self-realization. In the future, this may become a serious psychological problem.

The fear of a knowledge verification situation is common to almost all school students. 86.7% of the schoolchildren surveyed feel fear and anxiety when checking their homework, answer at the blackboard or survey. This is due to the fact that if the student answers incorrectly, he will receive a “bad mark” and he will be punished at home. To combat this type of fear, it is necessary to conduct a series of conversations with parents in order to reduce the child’s fear of parental punishment. Teachers should also be more attentive to anxious children, help them overcome their fear of testing knowledge.

Fear of not meeting the expectations of others is characteristic of 73.3% of schoolchildren. This is due to excessive requirements of parents for children, teachers for students, etc. In such a situation, the child is under constant pressure from others and is forced to make a large amount of effort to meet their expectations and requirements. In connection with these students is constantly experiencing a sense of fear and anxiety. Which does not live up to

expectations and will be punished. Over time, this feeling develops into chronic anxiety.

Low physiological resistance is characteristic of children of this age. According to the test results, 60% of schoolchildren have low resistance.

More than half of the students surveyed (53.3%) have problems and fears with teachers. This is due, first of all, to the fact that the students completely changed the teaching staff, and they get used to new people. Secondly, fear appears because of the fear of not making friends with the teacher, disappointing him, which will lead to complaints from parents from the school. Thirdly, the teacher associates students with rigor, poor grades, and possible troubles. In this regard, most students develop fear when communicating with a teacher.

The next tool for diagnosing the level of anxiety in students was the test “Ladder”, developed by V.G. Schur. This technique is aimed at studying the child’s self-esteem, his perception of himself.

The test is a blank with a schematically drawn staircase of seven steps. The conditions are explained to the child: it is necessary to position oneself on one of the steps. On the top step there should be the best guys, on 2 and 3 good, on 4 – neither good nor bad, on 5 and 6 – bad, on 7 – the worst. The child should comment on his choice (Enikeev, 2003)

The interpretation of the results is as follows:

– if the child placed himself on the first step, then we can say that he has an overestimated self-esteem. For elementary school students, such self-esteem is the norm. Often, students who put themselves on the first step cannot explain their choice in any way. This is due to the fact that until adolescence a person can not engage in introspection.

– If a child chooses the second and third steps for his position, then he has a sufficiently adequate self-esteem, he can evaluate himself and his activities at their true worth.

– Starting from the fourth step, the choice of the student means low self-esteem. The choice of the fourth step shows that the child’s self-esteem is underestimated. This means that there is a certain psychological problem. Also, such a choice shows that the child evaluates himself depending on the situation. For example, he is good when he gets a good grade or helps someone, bad if he gets a bad grade at school or does not fulfill an assignment.

– Fifth and sixth steps mean low self-esteem. A certain event may influence the choice of such a position. For example, on the eve of a student received a low rating or offended someone. This may affect his choice: he will classify himself as “bad guys.” In this regard, it is necessary to re-diagnose in children who choose these positions. But if the child gives a clearly reasoned answer why it is bad, then this indicates the presence of a number of psychological problems and low self-esteem

– The seventh step means a very low self-esteem. Such a choice signals the presence of serious mental problems in the child, the presence of personal and emotional distress. In such cases, it is necessary to provide qualified assistance, take a course with a psychologist. Otherwise, such self-esteem will affect the destructive development of the individual (Method “Ladder”) (Schur, 2016).

We conducted a test according to the method “Ladder” among students of the forming group. The results are shown in Figure 3.

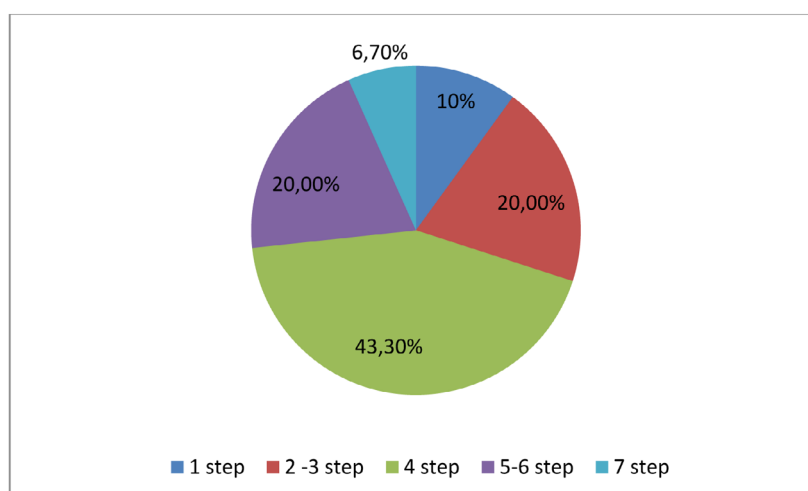

Figure 3 – Results of schoolchildren by the method “Ladder”

As can be seen from the above diagram, most of the students chose the middle steps, which indicates an adequate level of self-esteem in the classroom. Only 10% of students placed themselves at the highest level, which is responsible for overpriced self-esteem. At the age of 10-11 years, this is the norm, since children in this period only begin to face the stringent requirements of society.

2nd and 3rd step chose 20%. A fifth of students relate to “good guys,” but realize that they are not perfect.

The fourth step was chosen by the largest group – 43.3%. These students consider themselves “average,” “neither good nor bad.” In the future, some of them will choose higher or lower positions. Therefore, with the students of this group, it is necessary to conduct a series of trainings and discussions on the development of self-esteem and overcoming complexes.

5 and 6 steps characterize children with low self-esteem. This position was chosen by 20%, this is the third largest group. Students who choose these steps associate themselves with “bad children.” The reason for this may be poor schooling, poor academic performance, a quarrel with someone close to you, problems in relationships with parents or a tense atmosphere in the family. Such children need to work with a class teacher, a psychologist and social work to develop adequate self-esteem and prevent the development of chronic anxiety.

Schoolchildren who choose 7, the last step, make up the smallest group – only 6.7%. These children have problems with low self-esteem, they consider themselves “bad”, worse than others. There may be several reasons: poor performance, unreasonable expectations of parents, unstable relationships with classmates, etc. It is these children who more than others need the advice of a school psychologist or social educator.

A feature of this test is that for each age period the frequency of choosing one or another step is characteristic. In other words, in pre-school age, most of the children are characterized by high self-esteem, in another period – the choice of lower steps.

This should be taken into account when interpreting the results (Karelin, 2007).

Despite the psychophysiological characteristics of fifth-grade students, it should be noted that according to the results of the last test, approximately 24% of students have problems with low self-esteem. This suggests that almost a quarter of the class hypothetically has a risk of developing increased anxiety. To prevent this, it is necessary to conduct a training course with a psychologist or social worker on working with self-esteem, to raise it and prevent the development of anxiety, inferiority complex and other negative consequences for the full development of a full-fledged personality.

Formative Experiment Results

For the forming experiment, the sample was divided into the experimental and control groups. Moreover, in the experimental group we took a group with high rates of anxiety. This turned out to be the first group. In it, we conducted 7 group trainings with students. In addition to the trainings, two individual discussions were held with each student: one conversation before the training course, the second after.

During the first conversation, the fears and anxieties of the child, the reasons causing his anxieties were discussed. A program was also developed, the actions of the student for this period were discussed.

During the second conversation, which took place after the trainings, the results of the classes, the successes of the students, their achievements were discussed. As the results of the conversation showed, the training had a positive effect on students: reduced overall anxiety, increased students’ self-esteem, helped to learn to control themselves and their emotions, to cope with their fears. In particular, thanks to the trainings, the level of anxiety associated with learning activities and building relationships with teachers decreased.

Let us compare the results of the forming group before attending training sessions and after using the method of Lavrentiev G.P., Titarenko T.M. The results are shown in table 4

Table 4 – Diagnostic results after training sessions

Test Lavrentieva G.P., Titarenko T.M.	Formative Group	
	Before training, %	After training,%
High level	33,3	13,3
Average level	40,0	33,3
Low level	26,7	53,4
Total	100	100

Analyzing the above data, it can be noted that the number of schoolchildren with a high level of anxiety has significantly decreased. As a result, the number of schoolchildren with a low level of anxiety has increased. Methodology for determining the level of anxiety Lavrentieva G.P. and Titarenko T.M. confirms that regular classes with anxious children

help reduce anxiety and restore schoolchildren's self-esteem.

For repeated testing of the experimental group, diagnostics was also carried out according to the test of R. Tamml, D. Dorki and A. Amen. Table 5 shows a comparative analysis of the results of the experimental group before training and after (table 4).

Table 5 – Diagnostic results after training sessions

Test Tamml R., Dorki D. and Amen A.	Formative Group	
	Before training, %	Before training, %
High level	36,6	30
Average level	40,0	33,3
Low level	23,4	36,7
Total	100	100

As can be seen from the table 5, thanks to the training, the number of children with a high level of anxiety decreased: from 36.6% to 30%. The number of schoolchildren with an average level of anxiety decreased slightly: from 40% to 33.3%. The number of schoolchildren with a low level of anxiety increased: from 23.4% to 36.7%.

To prove the reliability of the results, the Student t-criterion was used, a special calculator was used (<http://medstatistic.ru/calculators/averagestudent.html>) (Calculator, 2017).

The obtained criterion turned out to be greater than the allowable critical value.

Thus, we can conclude that the body-oriented therapy program described in this study, as well as the properly designed training program and individual interviews, have had a positive effect on children with increased anxiety.

Conclusion

Thanks to the training, the number of children with a high level of anxiety decreased, the number of schoolchildren with an average level of anxiety decreased slightly: from 40% to 33.3%, the number of schoolchildren with a low level of anxiety increased: from 23.4% to 36.7% according to the G. P. Lavrentieva, T. M. Titarenko test.

The body-oriented therapy program described in this study, as well as the compiled training program and individual interviews, allowed a positive effect on children with increased anxiety.

As guidelines for the removal of anxiety in children, we offer:

- treat the child with respect;
- use the facilitative position, support the student and help cope with self-doubt;
- try not to publicly compare the child with other children;
- often praise the child, do not focus on his failures.

References

- Batanova, A.Zh. (2017). Ispol'zovaniye telesno-oriyentirovannykh metodov v korrektsii trevozhnosti [The use of body-oriented methods in the correction of anxiety]. *Menedzhment v obrazovanii [Management in Education]*. V.2.
- Calculator for calculating student criterion (2017). Electronic resource. Access mode: <http://medstatistic.ru/calculators/averagestudent.html>
- Dermanova I. (Ed., 2002). Diagnostika emotsional'no-nravstvennogo razvitiya [Diagnosis of emotional and moral development]. Anxiety test (R. Tamml, M. Dorki, V. Amen). St. Petersburg, pp.19-28
- Enikeev, M.I. (2003). Psychological diagnosis. Standardized tests. Moscow, Prior-publ., p.288.
- Ergas, O. (2013). Descrates in a Headstand: Introducing 'Body-Oriented Pedagogy'. *Paideusis*, v.21. Pp.4-12.

- Freud, Z. (1990). Psychology of the Unconscious. *St. Petersburg: Peter*, 390p.
- Karelin, A. (2007). Bol'shaya entsiklopediya psikhologicheskikh testov [Big Encyclopedia of Psychological Tests]. Moscow, EKSMO, 416 p.
- Lavrenteva, G.P., Titarenko T.M. (2017). Test na trevozhnost' rebenka, razrabotannyy Lavrent'yevoy G. P., Titarenko T. M. [Test for child anxiety, developed by Lavrentieva G. P., Titarenko T. M.]. Electronic resource. Access Mode: <https://www.psyoffice.ru/3-0-praktikum-00170.htm>
- Lavrentieva G. P., Titarenko T. M. (2017). Test for child anxiety, developed by Lavrentieva G. P., Titarenko T. M. (2017). Electronic resource. Access mode: <http://www.psy-files.ru/mat/metodiki-dlya-detey/378-anketa-po-vyjavleniju-trevozhnosti-u.html>.
- Lowen, A. (2014). Radost' [Joy]. Moscow, Potpourri, 406 p.
- May, R. (2001). Smysl trevogi [The meaning of anxiety]. Moscow, "Class", 213 p.
- Pogorelova, E.I. (2002). Trevoга kak faktor razvitiya lichnosti (Na primere preodoleniya ekstremal'nykh situatsiy) [Anxiety as a factor of personality development (For example, overcoming extreme situations)]: dissertation of candidate of science Taganrog, 151 p.
- Prikhohan, A. M. (2007). Psikhologiya trevozhnosti: doshk. i shk. vozrast [Psychology of anxiety: preschool. and school age]. St. Petersburg: Peter, 205 p.
- Prikhozhan, A.M. (2000). Trevozhnost' u detey i podroctkov: psikhologicheskaya priroda i vozrastnaya dinamika [Anxiety in children and adolescents: psychological nature and age dynamics]. Moscow, MPSI; Voronezh: Publishing house of NPO "MODEK", 304 p.
- Reich, V. (2000). Analiz kharaktera / per. s angl. Ye. Pole [Analysis of character / trans. from English E. Field]. Moscow, April Press: EKSMO-Press, 528 p.
- Sandomirsky, E. (2017). Vozvrat v detstvo kak universal'nyy mekhanizm psikhoterapii. Vvedeniye v metod Retri [Return to childhood as a universal mechanism of psychotherapy. Introduction to the Retri method]. Electronic resource: Access mode: <http://www.follow.ru/article/330>.
- Sandomirsky, M. E. (2005). Psikhosomatika i telesnaya psikhoterapiya [Psychosomatics and body psychotherapy]. Moscow, Independent firm "Class", 592 p.
- Schur, V.G. (2017). The technique of "Ladder". Electronic resource <http://www.child-psy.ru/tests/443.html>
- Shcherbatykh, Yu. V. (2007). Psikhologiya strakha [Psychology of fear]. Moscow, Eksmo, 310 p.
- Spielberg, C.D., Khanina, Yu.L. (2001). Korrektsiya povysheniya trevozhnosti detey [Correction of increased anxiety in children]. St. Petersburg, 214 p.
- The Phillips Questionnaire (2017). Electronic resource. Access mode: http://azps.ru/tests/tests_philips.html.
- The Phillips Questionnaire (2017). Electronic resource. Access mode: www.miu.by/kaf_new/mpp/162.pdf.
- Watkins, M., Noble, G., Driscoll, C. (2015). Cultural Pedagogies and human conduct. New York, Routledge, 240 p.

Литература

- Ergas, O. Descrates in a Headstand: Introducing 'Body-Oriented Pedagogy' // Paideusis. 2003. – Vol. 21. – P 4-12
- Watkins M., Noble G., Driscoll C. Cultural Pedagogies and human conduct. – New York, Routledge, 2015. – P. 240.
- Баганова А.Ж. Использование телесно-ориентированных методов в коррекции тревожности // Менеджмент в образовании. – 2017. – №2. – С. 23-31.
- Еникеев М.И. Психологическая диагностика. Стандартизированные тесты. – М.: Приор-издат, 2003. – 288 с.
- Калькулятор для расчета критерия Стьюдента. Электронный ресурс// Режим доступа: <http://medstatistic.ru/calculators/averagestudent.html> Дата доступа: 15.05.2017.
- Карелин А. Большая энциклопедия психологических тестов. – М.: ЭКСМО, 2007. – 416 с.
- Лоуэн А. Радость. – М.: Попурри, 2014. – 406 с.
- Методика «Лесенка». Электронный ресурс// Режим доступа: <http://www.child-psy.ru/tests/443.html>. Дата доступа: 15.05.2017.
- Мэй Р. Смысл тревоги. – М.: «Класс», 2001. – 213 с.
- Опросник Филлипса. Электронный ресурс//Режим доступа: http://azps.ru/tests/tests_philips.html. Дата доступа: 15.05.2017.
- Опросник Филлипса. Электронный ресурс//Режим доступа: www.miu.by/kaf_new/mpp/162.pdf. Дата доступа: 15.05.2017.
- Погорелова Е.И. Тревога как фактор развития личности (На примере преодоления экстремальных ситуаций): дис. канд. псих.наук. – Таганрог, 2002. – 151 с.
- Прихожан А.М. Тревожность у детей и подростков: психологическая природа и возрастная динамика. – М.: МПСИ; Воронеж: Издательство НПО «МОДЭК», 2000. – 304 с.
- Прихожан А. М. Психология тревожности: дошк. и shk. возраст. – СПб: Питер, 2007. – 205 с.
- Райх В. Анализ характера / пер. с англ. Е. Поле. – М.: Апрель Пресс: ЭКСМО-Пресс, 2000. – 528 с.
- Сандомирский Е. Возврат в детство как универсальный механизм психотерапии. Введение в метод Ретри // Электронный ресурс: Режим доступа: <http://www.follow.ru/article/330>. Дата доступа: 15.05.2017.
- Сандомирский М. Е. Психосоматика и телесная психотерапия. – М.: Независимая фирма «Класс», 2005. – 592 с.
- Спилберг Ч.Д. Ханина Ю.Л. Коррекция повышения тревожности детей. – СПб., 2001. – 214 с.
- Тест на тревожность ребенка, разработанный Лаврентьевой Г. П., Титаренко Т. М. // Электронный ресурс. Режим дос-

тупа: <https://www.psyoffice.ru/3-0-praktikum-00170.htm>. Дата доступа: 15.05.2017.

Тест на тревожность ребенка, разработанный Лаврентьевой Г. П., Титаренко Т. М. // Электронный ресурс. Режим доступа: <http://www.psy-files.ru/mat/metodiki-dlya-detey/378-anketa-po-vyjavleniju-trevozhnosti-u.html>. Дата доступа: 15.05.2017.

Тест тревожности (Р.Тэммл, М.Дорки, В.Амен) / Дерманова И.Б. Диагностика эмоционально-нравственного развития – СПб., 2002. – С.19-28.

Фрейд З. Психология бессознательного. – СПб.: Питер, 1990. – 390 с.

Щербатых Ю. В. Психология страха. – М.: Эксмо, 2007. – 310 с.

**¹Н.Қ. Балтабаев, ²М.М. Байбекова, ³Х.Т. Наубаева,
⁴Ш.У. Унгарбаева, ⁵Б.Б. Аязбаева, ⁶Н.Б. Токсанбаева**

¹PhD докторант, SILK WAY Халықаралық университеті,
Қазақстан, Шымкент қ., e-mail: n.baltabaev04@mail.ru

²психология ғылымдардың кандидаты, доцент м.а., әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,
Қазақстан, Шымкент қ., e-mail:kabdan.98@mail.ru

³профессор, психология ғылымдарының докторы, І. Жансүгіров атындағы
Жетісу мемлекеттік университеті, Қазақстан, Талдықорған қ., e-mail: t.hapiza59_@mail.ru

⁴қауымдастырылған профессор м.а., педагогика ғылымдарының кандидаты, І. Жансүгіров атындағы
Жетісу мемлекеттік университеті, Қазақстан, Талдықорған қ., e-mail: zh.ungar@mail.ru

⁵оқытушы, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,
Қазақстан, Алматы қ., e-mail: beiba817.87@mail.ru

⁶оқытушы, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,
Қазақстан, Алматы қ., e-mail: nazgultoksanbaeva@gmail.com

МҰҒАЛІМДЕРДІҢ ӘРТҮРЛІ КӘСІБИЛЕНУ КЕЗЕҢДЕРІНДЕГІ ЭМОЦИЯЛЫҚ ТҰРАҚТЫЛЫҚТЫҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Аңдатпа. Бұл мақалада мұғалімдердің әртүрлі кәсібилену кезеңдеріндегі эмоциялық тұрақтылықтың ерекшеліктері эмоциялық тұрақтылық тұлғаның қалыптасуының маңызды аспектілерінің бірі және оның жетілуінің көрсеткіші болып табылады. Адам психикасы адам қызметінің контекстінде бір-біріне өзара әсер ететін рационалды және иррационалды бастаулардан тұрады. Эмоциялар адамның әрекеті мен мінез-құлқын бағыттайды және реттейді. Егер екі полюсті континуумның «тұрақтылық-тұрақсыздық» негізінде эмоциялық тұрақтылықты қарастырсақ, тұрақсыздық теріс мінез-құлыққа және уайымдарға, соның ішінде агрессивті және аутоагрессивті реакцияларға, шындықты дұрыс қабылдамауға әкеп соқтыратын теріс мінез-құлыққа байланысты екенін мойындауға тура келеді. Мұндай мұғалімдердің әртүрлі кәсібилену кезеңдеріндегі эмоциялық тұрақтылықтың ерекшеліктері қызметінің түрлі салаларына теріс әсер етеді, көбінесе жеке және кәсіби өсуді деформациялайды. Эмоциялық реттеуге қабілеттіліктің дамуымен, эмоциялық орнықтылықтың артуымен адам қарым-қатынаста төзімді, кәсіби қызметте табысты болады, табысты мансапты жасауға жоғары мүмкіндік алады, дағдарыстық жағдайлар мен белгісіздік жағдайларына оңайырақ бейімделеді. Кәсіпқойлықтың әр түрлі кезеңдеріндегі психологтардың эмоционалды тұрақтылығының тұлғалық детерминанттары: интернальность; ойлау және мінез-құлық икемділігі; рефлексиялық қабілеттер (жалпы рефлексивтілік); эмоциялық жағдайды рефлексивті бағалау; эмоциялық жағдайда әрекет ету тәсілдері туралы шешім қабылдаудың рефлексиясы; эмоциялық жағдайдың табыстылығын рефлексивті бағалау.

Түйін сөздер: мұғалім, эмоция, тұрақтылық, тұрақсыздық, ғылыми, зерттеу, әдіснамалық, эксперимент, кәсіби, дәріс, семинар, оқу іс-әрекеті.

¹N.K. Baltabaev, ²M.M. Baibekova, ³H.T. Naubaeva,

⁴Sh.U. Ungarbaeva, ⁵B.B. Ayazbaeva, ⁶N.B. Toksanbaeva

¹PhD student, SILK WAY International university, Kazakhstan, Shymkent, e-mail: n.baltabaev04@mail.ru

² candidate of Psychological Sciences, associateddocent, Al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty, e-mail:kabldan.97@mail.ru

³ professor, doctor of psychological science Zhetisu governmental university after I.Zhansugurov, Kazakhstan, Taldykorgan, e-mail: t.hapiza59_@mail.ru

⁴i.e. associated professor, candidate of pedagogical science, Zhetisu governmental university after I.Zhansugurov, Kazakhstan, Taldykorgan, e-mail: zh.ungar@gmail.ru

⁵lecturer, Al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty, e-mail: beiba817.87@mail.ru

⁶lecturer, Al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty, e-mail: nazgultoksanbaeva@gmail.com

Features of emotional stability of teachers at various stages of professional formation

Abstract: In this article, the features of emotional stability of teachers at different stages of professionalization are one of the important aspects of the formation of personality and an indicator of its improvement.

The human psyche consists of rational and irrational principles interacting with each other in the context of human activity. Emotions direct and regulate the behavior and actions of humans. If we consider emotional stability on the basis of the bipolar continuum "stability-instability", it should be recognized that the negative behavior is interconnected unstable negative behavior and experiences, including aggressive and autoaggressive reactions, incorrect perception of reality. Features of emotional stability of such teachers at various stages of professionalization negatively affect various spheres of activity, often deform personal and professional growth. With the development of the ability to emotional settlement, increasing emotional stability, a person is successful in professional activities, gets a high opportunity to make a successful career, it is easier to adapt to crisis conditions and conditions of uncertainty.

Key words: teacher, emotion, stability, instability, scientific, research, methodological, experiment, professional, lecture, seminar, educational activity.

**¹Н.Қ. Балтабаев, ²М.М. Байбекова, ³Х.Т. Наубаева,
⁴Ш.У. Унгарбаева, ⁵Б.Б. Аязбаева, ⁶Н.Б. Токсанбаева**

¹PhD докторант, Международный университет SILK WAY, Казахстан, г. Шымкент, e-mail: n.baltabaev04@mail.ru

²кандидат психологических наук, и.о.доцента кафедры «Педагогика и психология»,
Казахстан, г. Шымкент, e-mail: kabldan.97@mail.ru

³профессор, доктор психологических наук, Жетысуский государственный университет имени
И. Жансугурова, Казахстан, г. Талдыкорган, e-mail: t.hariza59_@mail.ru

³и.о. ассоциативного профессора, кандидат педагогических наук, Жетысуский государственный
университет имени И. Жансугурова, Казахстан, г. Талдыкорган, e-mail: zh.ungar@mail.ru

⁵преподаватель, Казахский национальный университет имени аль-Фараби,
Казахстан, г. Алматы, e-mail: beiba817.87@mail.ru

⁶преподаватель, Казахский национальный университет имени аль-Фараби,
Казахстан, г. Алматы, e-mail: nazgultoksanbaeva@gmail.com

Особенности эмоциональной стабильности учителей на различных этапах профессионального становления

Аннотация. В данной статье рассматриваются особенности эмоциональной устойчивости учителей на различных этапах профессионализации, которые являются одним из важных аспектов становления личности и показателем ее совершенствования. Психика человека состоит из рациональных и иррациональных начал, взаимодействующих друг с другом в контексте человеческой деятельности. Эмоции направляют и регулируют поведение и действия человека. Если рассмотреть эмоциональную устойчивость на основе двухполюсного континуума «стабильность-нестабильность», то следует признать, что с отрицательным поведением взаимосвязано нестабильное негативное поведение и переживания, в том числе агрессивные и аутоагрессивные реакции, неправильное восприятие действительности. Особенности эмоциональной устойчивости таких учителей на различных этапах профессионализации отрицательно влияют на различные сферы деятельности, зачастую деформируют личностный и профессиональный рост. С развитием способности к эмоциональному урегулированию, повышением эмоциональной устойчивости человек успешен в профессиональной деятельности, получает возможность сделать успешную карьеру, легче адаптируется к кризисным условиям и условиям неопределенности. Личностные детерминанты эмоциональной стабильности психологов на разных стадиях профессиональности: интернальность; гибкость мышления и поведения; способности к рефлексии (общая рефлексия); рефлексивная оценка эмоционального состояния; рефлексия принятия решения о способах реакции в эмоциональных ситуациях; рефлексивная оценка успешности эмоциональной ситуации.

Ключевые слова: учитель, эмоция, стабильность, нестабильность, научная, исследование, методологическая, эксперимент, профессиональная, лекция, семинар, учебная деятельность.

Кіріспе

Эмоциялық тұрақтылық тұлғаның қалыптасуының маңызды аспектілерінің бірі және оның жетілуінің көрсеткіші болып табылады. Адам психикасы адам қызметінің контексінде бір-біріне өзара әсер ететін рационалды және иррационалды бастаулардан тұрады. Эмоциялар адамның әрекеті мен мінез-құлқын бағыттайды

және реттейді. Егер екі полюсті континуумның «тұрақтылық-тұрақсыздық» негізінде эмоциялық тұрақтылықты қарастырсақ, тұрақсыздық теріс мінез-құлыққа және уайымдарға, соның ішінде агрессивті және аутоагрессивті реакцияларға, шындықты дұрыс қабылдамауға әкеп соқтыратын теріс мінез-құлыққа байланысты екенін мойындауға тура келеді. Мұндай көріністер адам қызметінің түрлі салаларына теріс

әсер етеді, көбінесе жеке және кәсіби өсуді деформациялайды. Эмоциялық реттеуге қабілеттіліктің дамуымен, эмоциялық орнықтылықтың артуымен адам қарым-қатынаста төзімді, кәсіби қызметте табысты болады, табысты мансапты жасауға жоғары мүмкіндік алады, дағдарыстық жағдайлар мен белгісіздік жағдайларына оңайырақ бейімделеді.

Эмоция адам мінез-құлқының драйвері болып саналады, бірақ ол бейсаналық. Алғаш рет психоанализатордың негізін қалаушы З. Фрейд осы тақырып бойынша маңызды ой айтты. Ол эмоционалдық үдерістердің қуатты ынталандыратын әсері болған жағдайларда да бейсаналық болуы мүмкін деп санайды (Фрейд, 2017: 13).

Мотивациялық эмоциялардың авторлық теориясының негізгі қағидалары осы жұмыста эксперименталды расталды:

- эмоция, әдісіне қарамастан, өзінің психикалық мазмұнынан туындайтын ынталандыру әлеуетіне ие

- бұл толқу мен шиеленіс;

- эмоционалдық тұрғыдан эмоциялық жағынан эмоция «субъектке» қосылып, адамның осы тақырыппен байланыс жағдайының көрінісі ретінде пайда болады. Атап айтқанда, қуанышты сезім күшті байланыстардың болуын және қайғы-қасіреттің сезімін көрсетеді

- Бұл адамның адаммен байланысы субъектінің бұзылуының көрінісі – әрбір эмоцияның тәжірибесі коммуникация субъектісіне қарсы бейсаналық (болжанбаған) әрекеттермен бірге жүреді;

- субъектіге бейсаналық емес күтпеген әрекеттер тәжірибелі эмоциялардың әдістеріне сәйкес келеді және осыған байланысты байланыстарды нығайтады (қуаныш сезімі) немесе байланыс үзілісін қалпына келтіру (ашудың эмоциясы) немесе «қайғы» (Пырьев, 2015: 50).

Осылайша, ашудың, қайғы мен қуаныш сезімін бастан кешіру адамның мінез-құлқын тақырыпқа (құбылысқа) бағытталған әрекетке әкелетін кернеуді тудырады. Эмоциялар, әдетте, ұзақ эмпирикалық қарым-қатынасқа ие болатын пәнге күтпеген (бейсаналық) әрекеттерді ашады. Мысалы, студенттердің эмоциялардың қатысуымен ынталандыру схемасы бойынша білім беру қызметі төменде келтірілген. Ашудың, қайғырудың немесе оқу ісіне деген қуанышты сезіну студенттің бұл іспен байланысты нығайтуға немесе бұзуға әкелетін бейсаналық қалаусыз әрекеттер жасауға себеп болатын кернеуді тудырады.

Қажетсіз әрекеттерді мотивациялық және демотивациялық деп бөлуге болады. Атап айт-

қанда, мотивациялық әрекеттер қуаныш, рахат, қызығушылықтың оң эмоцияларынан туындайды. Бұл эмоциялар мұғалімдермен тығыз байланыстарды нығайту үшін оқу іс-әрекеттеріне бағыттайды. Өз кезегінде, демотивациялық іс-қимылдар теріс эмоциялардан – қайғыдан, мұңаюдан және көңіл-күйден шығады және студенттердің оқу әрекеттерімен байланысты үзілістерге алып келеді. Алайда әсердің сипатына қарамастан, шиеленісті және мінез-құлық белсенділігін субъектке (қызметке) әкелетін барлық эмоциялар мотивациялық деп санауға тиіс.

Ғылыми зерттеудің әдіснамалық негізі принциптері бірлігі аффект және интеллект (Л.С. Выготский), детерминизм (С.Л. Рубинштейн), сана бірлігі және іс-әрекет болып табылады (Рубинштейн, 2018: 85). Бұл мақаланың негізі эмоциялық құбылыстар психологиясының теориялық жағдайы болды (Л.М. Аболин, В.К. Вилюнас, Б.Х. Варданян, Т.Б. Зильберман, К.Е. Изард, А.Е. Ольшанникова, А.М. Прихожан, Я. Рейковский). Маңызды әдіснамалық бағдарлары негіз болды: субъектілік-акмеологиялық тұрғыдан зерттеу оның психикалық және кәсіби дамуы (К.А. Абульханова-Славская, Б.Г. Ананьев, М.Р. Битянова, И.В. Вачков, А.А. Деркач, Ю.М. Забродин, Э.Ф. Зеер, Е.А. Климов, А.К. Маркова, Е.А. Милерян, Л.М. Митина, В.Д. Шадриков, Л. Б. Шнейдер), оның тұтастығындағы эмоциялық тұрақтылық феноменін зерттеуге мүмкіндік беретін жүйелі тәсіл Ю.И. Кравченко (Кравченко, 2015: 544), А.Н. Леонтьев (Леонтьев, 2001: 511), Р.У. Липер (Липер, 2017: 210-224), Л.И. Петражицкий (Петражицкий, 2011: 328), Е.А. Пырьев (Пырьев, 2015: 8-14), Р. Дэвидсон, Ш. Бегли (Дэвидсон, Бегли, 2012: 256), П. Экман (Экман, 2012: 334) жеке тұлғаның эмоциялық, интеллектуалдық, мотивациялық және ерік ерекшеліктерінің өзара байланысы мен қарым-қатынасын ашатын жеке көзқарас (Л.И. Анцыферова, К.К. Платонов, А.А. Реан).

П.Б. Зильберман мен Л.М. Аболин эмоциялық тұрақтылығын анықтау көрсетілген өзара байланысты ескере отырып, бұл ұғымды жан-жақты түсіндіреді. Осы авторлардың эмоциялық тұрақтылығы адамның психологиялық қызметінің эмоциялық, ерік, зияткерлік, мотивациялық компоненттерінің өзара әрекеттесуімен сипатталатын тұлғаның интегративті қасиеті болып табылады, ол қызмет мақсатына оңтайлы табысты қол жеткізуді және күрделі эмоциялық жағдайда неғұрлым тиімді әлеуметтік-рөлдік мінез-құлықты қамтамасыз етеді (Аболин Л.М., 1989; Зильберман П.Б., 1974).

Эмоциялардың тұрақтылық функциясы университеттің оқушыларының оқу іс-әрекеттерін шешу үшін күтпеген әрекеттерін жүзеге асыру мысалында сыналды. Бұл үшін мұғалімдердің оқу сабақтарында жасырын бақылауы бірнеше топтарда ұйымдастырылды. Байқау дәрістер, семинарлар, тесттер, емтихандар, сондай-ақ сабақтар арасындағы үзілістер кезінде ұйымдастырылды. Байқаудың мақсаты – университеттегі мұғалімдердің күтпеген әрекеттерін анықтау (Кравченко, 2015: 544).

Зерттеудің эксперименттік бөлімінде білім беру жүйесі мұғалімдердің эмоциялық тұрақтылығын дамыту үшін эмоциялық тұрақтылық пен кәсіби психологиялық өтілдің тәуелділігіне тән. 1 жылға дейінгі және 5 жылдан 10 жылға дейінгі кезеңде білім беру жүйесінің мұғалімдеріне эмоциялық орнықтылықтың даму дағдарысы тән. Эмоциялық тұрақтылық деңгейіне қатысты ең қолайлы болып 1 жылдан 3 жылға дейінгі және 10 жылдан 15 жылға дейінгі психологиялық кәсіби тәжірибесі бар мамандар табылады. Білім беру жүйесі мұғалімдердің эмоциялық тұрақтылығының жас ерекшеліктері 20-дан 30 жасқа дейінгі кезеңде жасына сәйкес өсуімен сипатталады, ал 41 жастан кейін сыналушылардың жасы ұлғаюына қарай эмоционалдық тұрақтылықтың төмендеуінен тұратын үрдіс байқалады.

2. Эмоциялық тұрақтылықтың екі функциясы бар: гомеостатикалық және адаптациялық. Эмоциялық тұрақтылықтың гомеостатикалық функциясы реттеуші-тұрақтандырғыш рөлді орындайды және эмоциялық шиеленістің өсуіне жол бермей, эмоциялық тепе-теңдікті қолдауға мүмкіндік береді. Эмоциялық тұрақтылықтың адаптациялық функциясы жеке тұлға мен кәсіби қызмет үшін жағымсыз салдарсыз жаңа немесе өзгерген сыртқы жағдайларға немесе ішкі жағдайға икемді және барабар бейімделуге мүмкіндік береді. Эмоциялық тұрақтылық функциялары бір-бірімен перманентті өзара әрекеттеседі және тұлғаның эмоциялық саласының рефлексиясымен біріктіріледі. Мұндай рефлексияның үш түрі бар: өзінің эмоциялық жағдайын бағалаудың рефлексивті қабілеті; эмоциялық өзін-өзі реттеу табыстылығын рефлексивті бағалау.

Эмоциялық тұрақтылықтың айқын деңгейі білім беру жүйесі мұғалімдердің кәсіби жану синдромының туындауына кедергі келтіреді.

Кәсіпқойлықтың әр түрлі кезеңдеріндегі психологтардың эмоционалдық тұрақтылығының тұлғалық детерминанттары: интерналь-

ность; ойлау және мінез-құлық икемділігі; рефлексиялық қабілеттер (жалпы рефлексивтілік); эмоциялық жағдайды рефлексивті бағалау; эмоциялық жағдайда әрекет ету тәсілдері туралы шешім қабылдаудың рефлексиясы; эмоциялық жағдайдың табыстылығын рефлексивті бағалау.

Өзін-өзі реттеу; өзін-өзі бағалау; коммуникативтік төзімділік; эмоциялық өзін-өзі бақылау. Мұғалімдерде салыстырғанда алты жеке детерминантының басымдылығы байқалады, олар: интерналдық көрсеткіштері; жалпы рефлексивтілік көрсеткіштері; эмоциялық жағдайды рефлексивті бағалау көрсеткіштері; өзін-өзі бағалау көрсеткіштері; коммуникативтік төзімділік көрсеткіштері; эмоциялық өзін-өзі бақылау көрсеткіштері.

Тәжірибенің сипаттамасы. Экспериментке SILK WAY Халықаралық университетінің түрлі факультеттерінің мұғалімдері қатысты. Жалпы алғанда, эксперимент университеттің бірінші кәсібилену кезеңі мен екінші кәсібилену кезеңіндегі 7 мұғалім топтарын қамтыды. Үлгісі – 167 адам. Тағы да байқау жасырын өткізілгенін атап өтеміз. Эксперименттің тазалығы үшін бұл шарт қатаң сақталады. Мұғалімдердің бейсаналық түрде жасаған іс-әрекеттерін, яғни эмоцияны сезінудің әсерінен, оқу іс-әрекетінің әртүрлі аспектілерін шешу үшін маңызды болды. Мұғалімдердің іс-әрекеттерін қадағалауға арналған тапсырмалар топ жетекшісінен дайындалған тұлғаларға жіберілді. Байқау бір семестрге арналған бағдарламаға сәйкес жүргізілді.

Эксперимент «негізгі» деп бағаланатын сегіз эмоцияның мотивациялық функцияларын қарастырды. Бұл эмоциялар: рахат, қызығушылық, ашулану, қуаныш, лайықсыздық, көңіл көтеру, қорқыныш, қайғы. 1-кестеде келтірілген.

2-кестеде университетте лекциялар мен семинарлар туралы белгілі бір эмоцияларды сезінген мұғалімдердің іс-әрекеттерінің қорытынды хаттамалары келтірілген.

«Эмоциялар» бөліміндегі сандар келесі аттарға ие: 1. Қуаныш; 2. Пайыздар; 3. Ашулану; 4. Қуаныш; 5. Бейтараптық; 6. Өкінішке орай; 7. Қорқыныш; 8. Қайғы-қасірет. 2-кестеде көрсетілген сандық көрсеткіш қатысушылар санының, лекциялар мен семинарларда сезілетін эмоциялардың және қабылданған шаралар санын біледі. Айқындық кестесі іс-әрекеттерді бір апта (бес күн) үшін ғана көрсетеді. Ескерту: Теріс әрекеттерді таңдау эксперименттік

жағдайды барынша толық көрсетеді. Осылайша, теріс әрекеттер санының өсуі оң сандар санының азаюын білдіреді; керісінше, теріс сандардың

азаюы оң көрсеткіштердің өсуін көрсетеді. Бұл ереже 2-кестенің 1, 2, 3-тармақтарында көрсетілген.

1-кесте – Мұғалімдердің дәрістер мен семинарларда күтпеген әрекеттерін бақылау бағдарламасы

Реттік саны	Мұғалімдердің университеттің бірінші кәсібилену кезеңіндегі эмоциялық әрекеттері
1	Дәріс кезінде эмоциясын ұстауы; – жазып отырады – басқа мәселелер туралы әңгімені көп айтады – ұйқысы келіп тұрады
2	Ауырып қала береді (қалған күндері)
3	Дәріс немесе семинар сабақтарында шығып кете беруі (ауырып тұрмын деген себептермен)
4	«Үзіліске» күні бойы неше рет шығады
5	Бірінші сабаққа кешігіп келуі
6	Сабақ біткеннен кейін тез кетіп қалады (бір минут та кідірмейді)
7	Мобильді телефонмен ойындар ойнауы; – планшет – наушники
8	Дәріс кезінде басқа дәріске дайындалып отырады
9	Телефонмен сөйлесіп шығып кетеді
10	Үзілістен әртүрлі себептермен кешігіп келеді
11	Сабақтан түскі ас ішуге шығып кетеді
12	Қаламсабын үнемі ұмытып кетеді
13	Студенттерді түгендейтін дәптері үнемі бола бермейді
14	Сабаққа кітап алып келмейді
15	Студенттермен үнемі сөзге келіп қала береді

2-кесте – Мұғалімдердің дәрістер мен семинарларда еріксіз түрде жасаған теріс эмоцияларының тізімі

№	Мұғалімдердің дәрістер мен семинарларда еріксіз түрде жасаған теріс эмоцияларының тізімі								
		1	2	3	4	5	6	7	8
1	Экспериментке қатысқан мұғалімдердің саны	17	14	16	14	33	26	19	28
2	Әдейі емес теріс мінез көрсеткендердің саны	132	40	150	68	287	947	207	434
3	Ортақ арифметикалық; теріс мінез көрсеткендердің саны	7,7	2,8	9,3	4,8	8,7	36,4	10,8	15,5

Талқылауға ыңғайлы болу үшін, «қуаныш, қызығушылық, қайғы сезінетін топ ...» деген терминнің орнына біз «қызығушылық» эмоциясы тобын, «қуаныш» эмоция тобын және т.б. қолданамыз.

Нәтиже және талқылау. Сонымен, дәріс және семинар сабақтарына қатысқан эмоцияларды

сезінген респонденттердің бірінші тобында «бей-қызығушылық» (бесінші тармақ) эмоциялар тобы – 33 қатысушы (20%); екінші орын – «қайғы» (сегізінші) эмоциялар тобы – 28; үшінші орынға – «үмітсіздік» (6 тармақ) эмоциясы – 26 респондент; төртінші орында 19 респондент, «қорқыныш» эмоциялар тобы (жеті-тармақ); бесінші

орында «көңілді» эмоция тобы – 17 респондент; алтыншы орында «ашулану» эмоциялар тобы (үшінші абзац) – 16; Жетінші орын эмоцияның екі тобына бөлінген – «қызығушылық» және «қуаныш» (екі және төртінші) – әрқайсысының 14-сі жауап берді.

Дәрістер мен семинарларға қатысты эмоцияны сезінудің жалпы көрінісі қызғылт емес. Оқытушылардың 44%-ы лекциялар мен семинарлар сияқты білім берудің осындай түрлеріне бағытталған жағымсыз эмоцияларды бастан кешуде. Бұл көрсеткіш эмоциялардан «үмітсіздік», «қорқыныш» және «қайғылы» тұрады. Өз кезегінде, респонденттердің 27%-ы лекция мен семинарлық сабақтарға жіберілетін он (он) эмоцияларды сезінеді (эмоциялар «рахат», «қуаныш», «қызығушылық»). Респонденттердің тағы 20% «бей-жайсыздық» сезімін сезінеді; «ашулану» эмоциясының респонденттердің 9%-ы тәжірибе алады.

«Қайғы» эмоциясы тобы теріс табиғаттың барлық күткен әрекеттерінен артық алды. 26 респондент үшін 947 акция бар. Бір респондентке орташа арифметикалық көрсеткіш – 36,4 теріс әрекет. Сондай-ақ, осы топтағы сыналусылардың саны ең көп «аурулар тізімін» көрсетті – бес оқу күніне 218 сағат. Бұл эмоциялардың басқа топтары үшін бірдей.

«Қайғы» эмоциялар тобында басқа адамдарға кедергі жасаудың максималды саны: «басқа әріптестерімен әңгіме», «аудиторияда ұялы телефонмен отыру». Бұл топтың респонденттері көбінесе «сабақ кезінде дәрет алуға», «сабақтардан түскі ас ішуге баруға», «қаламды ұмытады» және «кітаптарды сабаққа әкелмейді».

Әрекет ету нұсқаларының саны бойынша, эмоциялар тобы «көңіл-күйдің» бірінші орынды алады. Теріс әрекеттердің он бес нұсқасынан он төрт (14) «айналысады». Салыстыру үшін, топқа сәйкес, «қызығушылық» эмоциясы – теріс әрекеттердің төрт нұсқасы; топтық эмоцияны «ләззат» – 10 опция; эмоциялар тобы «бей-жайсыздық» – 13 опция және т.б.

Тренинг тақырыбынан ауытқу жиілігі, сондай-ақ «ұялы телефонмен отыру» және әртүрлі кешкі ойлар «студенттерді» зерттеуге қатысқандардың тілектерін білдірмейді. «Қайғы-қасіреттің», сондай-ақ «үмітсіздіктердің» теріс сезімі студентті іс-әрекетке қамқорлық жасауға талпындырады. Осы эмоциялардың тәжірибесі білімнің сіңірілуіне жол бермейтін көптеген әрекеттерге әкеледі. «Өкінішке орай» және «қайғылы» эмоцияларды сезінген оқушылар оқу уақытын оқытуға қатысы жоқ көптеген іс-шаралармен

алады. Бұл әрекеттер, бір жағынан, студенттің құмарлығын мазмұндағы толтырады, ал, екінші жағынан, мұғалімді мектептен алшақтатады. Эмоциялардың «қайғылы» және «көңіл-күйден айырылу» функциясы болып табылатын «кету» әрекеттері, бір жағынан, осы эмоциялардан туындайтын ынталандырушы күштердің өнімі болып табылады, ал екінші жағынан тәжірибені күшейтеді. Сондай-ақ «қамқорлық» әрекеттері осы эмоцияларды азайтады, олардың бар болуын және дамуын қамтамасыз етеді деп айтуға болады.

2-кестенің үшінші бөлігінде эмоциялар тобы «ашулану» ұсынылған. Респонденттердің жалпы санынан бұл топ «қызығушылық» және «қуаныш» топтарында ғана (әрбір 7%) 9% құрайды. «Ашулану» тобының он тоғызына бір респондентке қатысты 150-ге жуық теріс әрекет немесе респондентке тоғыз әрекет бар. Топта теріс әрекеттерге арналған он бес нұсқаның тоғызы тіркелді. Бұл «қайғылар», «бей-жайсыздық» және «көңіл-күйлер» топтарынан аз, бірақ «қызығушылық» және «қуаныш» топтарынан әлдеқайда көп. «Ашулану» тобының теріс әрекеттері жоғары қайталануымен ерекшеленбейді – бір адамға екі әрекет. Бұл «ашуланудың» эмоциясы адамның зерттеуден аулақ болу үшін іс-әрекеттер жасауға түрткі бермейді дегенді білдіреді. Керісінше, осы топтың әрекеттері қолданыстағы кедергілерді жеңуге бағытталған. Мұндай кедергілер ретінде студенттер белгілі бір тақырып бойынша лекциялар мен семинарларды түсінбеуі мүмкін, бұл топты материалды меңгеру бойынша күш-жігерді жандандыруға мәжбүр етеді.

Тәжірибе қорытындысы. Қайғы-қасіреттің, қорқыныш пен көңіл-күйдің эмоциялары демотивациялық деп аталуы керек, себебі олар көптеген теріс әрекеттерге қол жеткізді. Бұл студенттердің оқумен күресуге бағытталған іс-әрекеттері. Мұғалімнің демотивациялық эмоциялардың әсерімен университет студенттері оқыту іс-әрекеттерін бұзуға бағытталған мінезқұлық реакцияларының массасын бейсаналық түрде орындайды. Мұндай іс-шаралар: аурухананың үлкен саны; лекциялар мен семинарлардан жиі болмауы; кеш келу; аудиторияда басқа әріптестерімен сөйлесу; ұялы телефонға көңіл аудару, әлеуметтік желідегі хат-хабарлар және тағы басқалар.

Өз кезегінде, қуаныш, рахат пен қызығушылық сезімін мотивациялық деп атауға болады, өйткені олар оқушыларды оқуымен байланысты нығайтуға шақырады. Осы эмоциялармен туындаған теріс әрекеттердің саны аз.

Екінші жағынан, қарым-қатынасты нығайтуға бағытталған көптеген оң шаралар бар. Мотивациялық эмоцияларды оқитын респонденттер кешікпей, сабақты босатпайды, семинарларға дайындалады, дәрістерде мұқият болады.

Осылайша, эмоциялар мотивациялық құбылыс. Олар пәнді білуі мүмкін немесе білмеуі мүмкін; қозғау және кернеу сипатталады;

адамның адаммен қарым-қатынасының сипатын көрсету; адамның осы мәселеге қатысты талап етілмейтін әрекеттерін басқаруға; күтпеген әрекеттердің сипаты тәжірибеге деген эмоцияға жауап береді, сондықтан кейбір әрекеттер тақырыппен байланыстарды нығайтуға, басқалары байланыстыруды тоқтатуға, ал кейбірі әрекеттерді қалпына келтіруге және т.б. бағытталады.

Әдебиеттер

- Alexander F., Flag G.W. Experimental studies of emotional stress // *Psychosom. Med.* – 1961. – №23. – P. 104-114.
- Arthur Ribs Big explanatory psychological dictionary. Volume 2: P-I: in 2 volumes. – Publisher: Veche, Publisher AST. – 2001.
- Burns R.B. Self-concept development and education. – 1986. (in English), 215 p.
- Campbell E, Jones G. Psychological well-being in wheelchair sport and nonparticipants // *Adapt PhysActiv Quart.* – 1994. – N11(4). – P. 404-415.
- Horney K. Our internal conflicts // *Collected Works: in 3 volumes / K. Horney.* – Moscow: Meaning, 1997. – Volume 3: Our internal conflicts; Neurosis and personality development / K. Horney. – Moscow: Meaning, 1997. – P. 5-234.
- The development of inclusive education in the Republic of Kazakhstan // *BULLETIN DEUROTALENT-FIDJIP 2101-5317.* – 2014. – №4. – С. 8-11.
- Wolfe M., Spector A.A. The main psychological theories in psychoanalysis. – М.: AST, 2006, 120 p.
- Дэвидсон Р., Бегли Ш. Как эмоции управляют мозгом. – СПб.: Питер, 2012. – 256 с.
- Кравченко Ю.И. Психология эмоций. Классические и современные теории и исследования. – М.: Форум, 2015. – 544 с.
- Леонтьев А.Н. Лекции по общей психологии. – М.: Смысл, 2001. – 511 с.
- Липер Р.У. Мотивационная теория эмоций // *Психология эмоций.* – СПб.: Питер, 2017. – С. 210– 224.
- Петражицкий Л.И. Введение в изучение права и нравственности: Эмоциональная психология. 2-е издание. – М.: Либроком, 2011. – 328 с.
- Психологический словарь/ <https://www.google.kz/search/186/Дистресс>
- Пырьев Е.А. Эмоциональные и интеллектуальные аспекты мотивации человека // *Вестник Костромского государственного университета им. Н.А. Некрасова. Серия: Педагогика. Психология. Социальная работа. Ювенология. Социокинетика.* – 2015. – № 3. – С. 48–51.
- Пырьев Е.А. Экспериментальные исследования эмоциональной мотивации // *Вестник Бурятского государственного университета, выпуск Психология. Социальная работа.* – 2015. – № 5. – С. 8–14.
- Рубинштейн С.Л. Основы общей психологии. – М.: Просвещение, 2018. – 702 с.
- Румянцева П.В. Микляева А.В. Школьная тревожность: диагностика, профилактика, коррекция. – СПб.: 2001. – С 115.
- Фрейд З. Психология бессознательного. – М.: Просвещение, 2017. – 424 с.
- Ханин Ю.Л. Исследование тревоги в спорте / Ю. Л. Ханин // *Вопросы психологии.* – 1978. – № 6. – С. 94-106.
- Экман П. Психология эмоций. Я знаю, что ты чувствуешь. – 2-е издание. – СПб.: Питер, 2012. – 334 с.

References

- Alexander F., Flag G.W. (1961) Experimental studies of emotional stress *Psychosom. Med.*, no 23, pp. 104-114.
- Arthur Ribs (2001) Big explanatory psychological dictionary. Volume 2: P-I: in 2 volumes Publisher: Veche, Publisher AST
- Burns R.B. (1986) Self-concept development and education, 325 p.
- Campbell E, Jones G. (1994) Psychological well-being in wheelchair sport and nonparticipants *Adapt PhysActiv Quart*, no11(4), pp. 404-415.
- Davidson R., Begley Sh. (2012) *Kak emotsii upravlyayut mozgom* [How emotions control the brain]. St. Petersburg: Peter, 256 p.
- Ekman P. (2012) *Psihologia emotsii. Ya znayu, cho ty chuvstvuesh* [Psychology of emotions. I know what you feel]. – 2nd edition. St. Petersburg: Peter, 334 p.
- Freud Z. (2017) *Psihologia bessoznatelnogo* [Psychology of unconscious]. Moscow: Education, pp. 424.
- Horney K. (1997) Our internal conflicts // *Collected Works: in 3 volumes. Volume 3: Our internal conflicts; Neurosis and personality development.* Moscow: Meaning, pp. 5-234.
- Khanin Yu. L. (2015) *Issledovanie trevogi v sporte* [Investigation of anxiety in sport]. *Psychology issues*, no 6, pp. 94-106.
- Kravchenko Yu.I. (2015) *Psihologia emotsii. Klassicheskie I sovremennye teorii I issledovaniya* [Psychology of emotions. Classical and modern theories and research]. Moscow: Forum, 544 p.
- Leontiev A.N. (2001) *Lektsii po obshei psihologii* [Lectures on general psychology]. Moscow: Sense, 511 p.
- Liper R.U. (2017) *Motivatsionnaya teoriya emotsii* [Motivational theory of emotions]. *Psychology of emotions.* St. Petersburg: Peter, pp. 210–224.

Petrazhitsky L.I. (2011) Vvedenie v izuchenie prava I npravstvennosti. Emotsionalnaya psihologia [Introduction to the study of law and morality: Emotional psychology]. 2nd edition. Moscow: Librocom, 328 p.

Psihologicheskii slovar [Psychological dictionary] / [https://www.google.kz/search / 186 / Distress](https://www.google.kz/search/186/Distress)

Pyryev E.A. (2015) Emotsionalnye I intellektualnye aspekta motivatsii cheloveka [Emotional and intellectual aspects of human motivation]. Bulletin of the Kostroma State University after N. Nekrasov. Series: Pedagogy. Psychology. Social work. Juvenology. Sociokinetics, no. 3, pp. 48-51.

Pyryev E.A. (2015) Eksperimentalnie issledovaniya emotsionalnoi motivatsii [Experimental studies of emotional motivation]. Bulletin of the Buryat State University, issue of Psychology. Social work, no. 5, pp. 8-14.

Rubinstein S.L. (2018) Osnovy obshei psihologii [Fundamentals of General Psychology]. Moscow: Education, 702 p.

Rumyantseva P.V. Miklyaeva A.V. (2001) BBK 88.8 M59 Shkolnaya trevozhnost: diagnostika, profilaktika, korrektsia [School anxiety: dianostics, prevention, correction]. St. Petersburg, 115p.

The development of inclusive education in the Republic of Kazakhstan (2014) BULLETIN DEUROTALENT-FIDJIP Editions du JIPTO) (RomillysurSeineISSN: 2101-5317, no. 4, pp. 8-11.

Wolfe M., Spector A.A. (2006) The main psychological theories in psychoanalysis, transl. Moscow: AST, 120 p.

¹G.A. Kassen , ²K. Melis

¹candidate of pedagogical science, associate professor of the department of general and applied psychology, al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty, e-mail: gulmira.kassen@mail.ru,

²undergraduate of the department of general and applied psychology, al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty, e-mail: karlygashmelis@gmail.com

ON THE STUDY OF BEHAVIORAL SUICIDE RISK FACTORS

Abstract. Factors that increase the risk of suicide are: family problems (including the Commission and attempted suicide by family members), frequent cases of psychological pressure from both peers and teachers; school bullying; poor psychological stability (depression, lack of willpower, auto-aggression). Knowledge of these factors is necessary for parents, teachers, school psychologists, social teachers, peers of adolescents in order to timely recognize the danger of suicide and take the necessary measures.

Studies of suicide risk factors are relevant due to the fact that they determine the transition from conception and conflict to the implementation of the intention in the form of a suicide act. The article presents differences in perceptions of suicide risk factors and best practices in the study of suicide risk factors, in particular, interesting and advanced studies reflected in the articles of authors from different countries and different periods.

It is noted that researchers from foreign countries often do not use mass methods of assessing the situation, preferring a specific sample or more complex methods.

As a result of the review of studies to identify suicide risk factors, it is noted that the suicide risk in adolescence has a multifactorial nature, including both psychopathological and psychological mechanisms, as well as environmental and social factors.

The growth of auto-destructive behavioral trends at this age, followed by the choice of suicide as a way to solve the problems requires a thorough analysis of the personality of the minor, the sphere of interpersonal relations, features of education and other circumstances for the subsequent formation of strategies of psychosocial prevention and adaptation, as well as the development of forms and methods of psychological and social support for adolescents in the group of suicidal risk.

Hermeneutic analysis of criminal case materials within the framework of forensic examination of the mental state of a teenager who committed suicide, as well as access to various sources of information about mental development, personal characteristics, family relationships and situational circumstances preceding suicide are considered as a promising method of suicide risk analysis. It is stated that this will allow to analyze the factors in the aspect of their temporary development, as well as interaction with each other.

Key words: suicide, auto-aggression, auto-injury, auto-destructive behavior, self-destructive behavior, suicidal behavior, suicidal risk, Avital activity, behavioral factors of suicidal risk.

¹Г.А. Қасен, ²Қ. Меліс

¹педагогика ғылымдарының кандидаты, жалпы және қолданбалы психология кафедрасының доценті, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан, Алматы қ., e-mail: gulmira.kassen@mail.ru

²жалпы және қолданбалы психология кафедрасының магистранты, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан, Алматы қ., e-mail: karlygashmelis@gmail.com

Суицидтік тәуекелдің мінез-құлықтық факторларының зерттеуі туралы

Аңдатпа. Өзіне-өзі қол жұмсау қаупін арттыратын факторлар: отбасылық қолайсыздық (оның ішінде отбасы мүшелерінің өзіне-өзі қол жұмсауы және жасау әрекеті), құрдастары мен мұғалімдер тарапынан психологиялық қысымның жиілеуі; мектеп жарақаты; әлсіз психологиялық тұрақтылық (депрессивтілік, ерік күшінің жоқтығы, аутоагрессия) болып табылады. Бұл факторларды білу ата-аналарға, педагогтарға, мектеп психологтарына, әлеуметтік педагогтарға, жасөспірімдердің құрдастарына суицидтік қауіпті дер кезінде тану және қажетті шаралар қолдану үшін қажет.

Суицидтік тәуекел факторларын зерттеу олардың ойдан және жанжалдан суицидтік әрекет түріндегі ниеттерді іске асыруға көшуді анықтауына байланысты өзекті болып табылады. Мақалада суицидтік тәуекел факторлары мен суицидтік тәуекел факторларын зерттеудегі озық тәжірибе, атап айтқанда әр түрлі елдер мен әртүрлі кезеңдегі авторлардың мақалаларында көрініс тапқан қызықты және озық зерттеулер туралы түсінік беріледі.

Алыс шетелдерден келген зерттеушілер көбінесе ерекше іріктеуді немесе неғұрлым күрделі әдістерді қалай отырып, жағдайды бағалаудың жаппай әдістерін пайдаланбайды.

Суицидтік тәуекел факторларын анықтау үшін жүргізілген зерттеу нәтижесінде, жасөспірімдер жасындағы суицидтік тәуекел психопатологиялық және психологиялық тетіктерді, сондай-ақ орта және әлеуметтік факторларды қамтитын көп факторлы табиғатқа ие.

Осы жастағы аутодеструктивті мінез-құлықтық үрдістердің өсуі пайда болған проблемаларды шешу тәсілі ретінде кейіннен суицидті таңдау кәметке толмаған адамның жеке басын, тұлғааралық қарым-қатынас саласын, тәрбие ерекшеліктерін және басқа да мән-жайларды кейіннен психоәлеуметтік алдын алу және бейімдеу стратегиясын қалыптастыру үшін мұқият талдауды, сондай-ақ суицидтік тәуекел тобына кіретін жасөспірімдерді психологиялық және әлеуметтік қолдаудың нысандары мен тәсілдерін әзірлеуді талап етеді.

Суицидтік тәуекелді талдаудың перспективалы әдісі ретінде суицидті жасаған жасөспірімнің психикалық жай-күйін сот сараптамасы шеңберінде қылмыстық іс материалдарына герменевтикалық талдау, сондай-ақ суицидтің алдындағы психикалық дамуы, жеке ерекшеліктері, отбасылық қатынастары және әртүрлі жағдайлар туралы ақпарат көздеріне қол жеткізу қарастырылады. Бұл факторларға олардың уақытша дамуы, сондай-ақ өзара іс-қимыл аспектісінде талдау жүргізуге мүмкіндік береді.

Түйін сөздер: суицид, аутоагрессия, аутоатравматизм, аутодеструктивті мінез-құлық, өзін-өзі бұзатын мінез-құлық, суицидтік мінез-құлық, суицидтік тәуекел, авиталдық белсенділік, суицидтік тәуекелдің мінез-құлық факторлары.

¹Г.А. Қасен, ²К. Мелис

¹кандидат педагогических наук, доцент кафедры общей и прикладной психологии, Казахский национальный университет им. аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы, e-mail: gulmira.kassen@mail.ru

²магистрант кафедры общей и прикладной психологии, Казахский национальный университет им. аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы, e-mail: karlygashmelis@gmail.com

Об исследовании поведенческих факторов суицидального риска

Аннотация. Факторами, повышающими суицидальный риск, являются: семейное неблагополучие (в том числе совершение и попытки совершения суицида членами семьи), участвовавшие случаи психологического давления как со стороны сверстников, так и учителей; школьная травля; слабая психологическая устойчивость (депрессивность, отсутствие силы воли, аутоагрессия). Знание этих факторов необходимо родителям, педагогам, школьным психологам, социальным педагогам, сверстникам подростков для того, чтобы своевременно распознать суицидальную опасность и принять необходимые меры.

Исследования факторов суицидального риска актуальны в силу того, что именно они определяют переход от замысла и конфликта к реализации намерения в виде суицидального поступка. В статье приводятся различия в представлениях о факторах суицидального риска и передовой опыт в исследовании факторов суицидального риска, в частности интересные и передовые исследования, нашедшие отражение в статьях авторов из разных стран и разного периода.

Отмечается, что исследователи из стран дальнего зарубежья зачастую не пользуются массовыми методами оценки ситуации, предпочитая специфическую выборку или более сложные методы. В итоге проведенного обзора исследований на выявление факторов суицидального риска, отмечается, что суицидальный риск в подростковом возрасте имеет многофакторную природу, включающую как психопатологические, так и психологические механизмы, а также средовые и социальные факторы.

Рост аутодеструктивных поведенческих тенденций в данном возрасте с последующим выбором суицида как способа решения возникающих проблем требует тщательного анализа личности несовершеннолетнего, сферы межличностных отношений, особенностей воспитания и других обстоятельств для последующего формирования стратегий психосоциальной профилактики и адаптации, а также выработки форм и способов психологической и социальной поддержки подростков, входящих в группу суицидального риска.

В качестве перспективного метода анализа суицидального риска рассматривается герменевтический анализ материалов уголовного дела в рамках судебной экспертизы психического состояния подростка, совершившего суицид, а также доступ к различным источникам информации о психическом развитии, личностных особенностях, семейных отношениях и ситуационных обстоятельствах, предшествовавших суициду. Констатируется, что это позволит провести анализ факторов в аспекте их временного развития, а также взаимодействия между собой.

Ключевые слова: суицид, аутоагрессия, аутоатравматизм, аутодеструктивное поведение, саморазрушительное поведение, суицидальное поведение, суицидальный риск, авитальная активность, поведенческие факторы суицидального риска.

Introduction

About one million people worldwide commit suicide every year. Given that data from statistics indicate the apparent cases of suicide, the real suicide rate may be 2 to 3 times higher. In 2018, Kazakhstan saw a suicide rate of 27.5 per 100 thousand population. Since January 2018, there were 390 suicide attempts registered in the country, which is almost equal to the corresponding amount (401 cases) in the same period in 2017. Out of registered suicides, twenty involved adolescent girls and four involved children (Bulletin of the World Health Organization, 2018). The Committee for Legal Statistics and Special Accounts of the Republic of Kazakhstan reported 3,542 suicides (178 of which involved minors) and 4,234 suicide attempts in 2018 (Analytical Information, 2017).

Data from statistics indicate that minors represent the greatest group being at risk of suicide. Risk factors for suicide are family distress (including suicide or suicide attempt of a family member); the increasing incidence of psychological pressure inflicted by both peers and teachers; school bullying; weak psychological stability (depression, lack of willpower, auto-aggression). The Committee for Legal Statistics indicates that the general causes suicidal activity in children and adolescents are destructive interpersonal relationships, low stress tolerance, information overload, and psychological instability. Another reason is that a person seeks to protest and attract attention (Analytical Information, 2017). According to the WHO Mental Health Action Plan 2013-2020, the rate of suicide in countries will be reduced by 10% by the year 2020 (Bulletin of the World Health Organization, 2018). In this regard, this study is based on the ideas of S. Freud concerning the essence of suicide. According to him, a human has two primary conflicting instincts: the life instinct [Eros] and the death instinct [Thanatos]. The Eros loses his power as a person ages, while Thanatos becomes more and more powerful and assertive. Thanatos fulfils oneself only by causing death of the person. According to Freud, suicide and murder are manifestations of the destructive influence of Thanatos or aggression (Carr & Lapp, 2006). Researchers who study issues surrounding suicide partially agree with this (Tikhonenko & Safuanov, 2016; Mokhovikov, 2017; Vagin, 2018). They also claim that in recent years, the death instinct often prevails over the instincts of young people.

At the current moment, there are several classifications of risk factors. Thus, risk factors are divided into topical (acute) and chronic suicide risks. In con-

junction with acute risk factors, such as a stress due to relationship termination, chronic risk factors, such as mental disorders, such as depressive or bipolar disorder, significantly increase the likelihood of suicidal behavior (Beautrais, 2000; King et al., 2013). In addition, it is proposed to divide risk factors into recent (e.g., symptoms of depression coupled with feelings of resentment, hopelessness, loneliness, anger) and potential (e.g., family disharmony, and disharmony of personality structure (Bannikov et al., 2015). According to American psychologists, the suicide danger and risk are largely associated with the Internet use. Thus, those who play video games or dive into the Internet for more than 5 hours a day may be at risk of developing depression and suicidal thoughts (Messias et al., 2011). Of particular concern is the use of Internet by adolescents with suicidal ideas to search for suicide-related information. Such searches stimulate suicidal behavior with a high probability of completed suicides (Hagihara et al., 2012).

Social and ethno-psychological factors are also referred to as suicidal risk factors. Zheng and Wang (2014) distinguish demographic and psychological factors as social risk factors. Their study proves the need for a multi-factor approach to understanding and preventing suicide by college students (Zheng & Wang (2014). Thus, Turkish researchers constructed a profile of uncompleted suicide attempts regarding individual, social and psychological factors (Iskender et al., 2016). These factors explain the surge in suicidal activity in individual countries and regions. Thus, in some republics of the Russian Federation (i.e., Tuva Republic, the Republic of Buryatia, and the Republic of Sakha), the relative suicide rate is several times higher compared with other regions (Polozhiy & Panchenko, 2012). In the US, higher suicide rates are recorded among American Indians and indigenous people of Alaska (Beautrais, 2000).

Among social factors of suicidal behavior, there are family factors (in particular, mental health problems, family history of suicidal behavior, relationships, affection and conflicts) and peer relationships (including the acts of bullying). Factors, such as family and sexual abuse, the neglect of child's needs, and relationships with parents, are often encountered in situations of suicidal behavior of adolescents; foreign researchers have been mentioning this for many years (Fergusson et al., 2000; Stewart et al., 2015). In addition, the loss of a parent to death or divorce, or living apart from one or both biological parents is a significant risk factor (Bridge et al., 2006).

Parental divorce is one of the frequent causes of suicidal behavior among Lithuanian adolescents. Some manifestations of suicidal behavior were significantly associated with low satisfaction in family relationships, low father's and mother's emotional support, authoritarian-repressive father's parenting style, and permissive-neglectful mother's parenting style (Zaborskis et al., 2016). A powerful suicide risk factor is the parental history of suicide attempts, which conveys a nearly 5-fold increased odds of suicide attempt in children (Brent et al., 2015). The behavioral risk factors for suicide include personality and individual differences, cognitive factors, social aspects, and negative life events (O'Connor & Nock, 2014); identity factors (especially gender identity, gender and sexual preferences) (Remafedi et al., 1998). There is a strong effect of sexual orientation on suicidal thoughts. This effect mediated by critical youth suicide risk factors, including depression, hopelessness, alcohol abuse, recent suicide attempts by a peer or a family member, and experiences of victimization (Russell & Joyner, 2001).

The terms "auto-traumatism" and an "auto-aggressive" act are often used in the literature to define suicidal actions. If the ultimate goal of an auto-aggressive act is to commit suicide, then it should be labeled a suicidal act. In modern-day literature, especially in the Western literature, there are popular terms like "self-destructive" or "indirect self-destructive" behavior. The indirect self-destructive behavior refers to the act of inflicting aggression on oneself. Indirect self-destructive people have intentions that are not directly related to death or conduct self-harm with a motive that is not to be determined. Some studies demonstrate people with indirect self-destructive behavior who engage in interactions during which unintentional harm is inflicted. In other words, actions of indirect self-destructive people are aimed at causing direct or indirect damage to one's own somatic or mental health. These actions threaten the integrity of personality and have a negative effect on personality development (Andronnikova, 2010; Tormosina, 2014; Kerig, 2017; Firestone, 2018; Tull, 2018).

In foreign suicidology, the interest in self-harm is associated with the influence of media on the suicidal behavior (Ruder et al., 2011; Hawton et al., 2012; Daine et al., 2013). In an article analyzing the influence of online images on self-harm in individual aged 16-24, the authors emphasize a vital role that the Internet plays in young people self-harm practices (Jacob et al., 2017). This study sees suicidal behavior as a form of self-destructive behav-

ior, a kind of self-directed violence, which is not in the human nature. By contrast, anti-suicidal behavior is a form of creative behavior, which is a natural characteristic of a human being. While the suicidal behavior is a decrease in energy (vital activity) in the favor of death instinct (avital activity), the anti-suicidal behavior is a natural rise of vital forces or energy, positive thinking, and an optimistic attitude. The latter is not dependent upon success, stress, and other circumstances arising in life (Vagin, 2001). To create a system for preventing suicidal behavior among adolescents, the study has to conduct a comprehensive analysis of common suicide risk factors and a thorough analysis of those factors that are more likely to cause suicidal vulnerability. Unlike other behavioral factors (macro-social factors like media influences, the Internet use, and social stratification by material wealth; psychological factors; psychopathological factors; micro-social environment factors, etc.), suicide risk factors are dangerous, as they do not provoke suicidal behavior but mark its initial stages. In this regard, this group of the most dangerous, difficult preventable factors requires a special investigation. Parents, teachers, school psychologists, social teachers, and adolescents may need the knowledge of these factors to recognize suicidal danger in time and take action. The study of behavioral risk factors for suicide may be the framework for an early diagnosis of suicidal tendencies among adolescents. The purpose of this article is to highlight the most significant behavioral risk factors for suicide in urban adolescents.

Materials and methods

Research design and sample

This study identifies the most significant behavioral risk factors for suicide among adolescents living in the city, such as Almaty, via a survey involving three groups of people. The first group includes psychologists employed in educational establishments, employees of psychological agencies, and health professionals employed in general medical hospitals.

The second group includes law enforcement officers, including those working with delinquent minors, adolescents who attempted suicide or have suicidal tendencies.

The third group was represented by randomly met teenagers, boys and girls aged 14 to 22 years. A special mini-survey asked respondents to identify those behavioral risk factors that have the greatest influence on adolescent suicidality and/or to choose them from the list.

Table 1 – Interview Survey Structure

	1	2	3	4
Stages and their content	Name the behavioral risk factors or choose from voiced factors (loss of interest in learning, decrease or loss of academic performance, increase or occurrence of absenteeism, leaving home, aggression, vagrancy, craving for alcohol, psychoactive substances, substance abuse and more.	To evaluate the role of certain behavioral factors of suicidal risk arising in adolescents (in free speech)	To focus on those of them that have the greatest impact on the suicide of a teenager (ranked by the level of influence of the factor)	To voice the hierarchy of the named factors according to the degree of reducing the risk of suicidal danger (starting with the most dangerous factor)

The survey sample is 437 respondents, of which the first group includes 183 professionals, the second – 64 law enforcement officers, and the third – 190 adolescents.

Data analysis

The relevance of survey data is justified by the purpose of information gathering (to highlight the most significant behavioral risk factors for suicide among urban adolescents). In addition, two groups of people consist of professionals, who use to deal with similar problems, and the third group includes representatives of the youth, who know the problem “from the inside”.

Encouraging law enforcement officers to take part in a mini-interview was a challenge because employees working with adolescent suicides make effort to evade this problem due to personal helplessness and lack of professionalism. After the officers learned about the fact stating and trend identifying, rather than performance evaluative, mission of the survey, only 64 employees out of initial 183 volunteered to participate. The sample of adolescents grew from the expected 183 to 190 due to the interest in questions raised. Data analysis was carried out through the calculation of clear-cut responses and recording of information from survey forms that were subsequently processed via content analysis due to the diversity of answers.

Validity and reliability of results

Despite the regional focus and research date, many studies adhere to a similar viewpoint concerning the behavioral risk factors (Vagin, 2001; Myagkov, 2003; 2004; Altyzbekov et al., 2009; Stadukhina et al., 2013; Brown & Jager-Hyman, 2014; Randall et al., 2014; Yen et al., 2015; Franklin et al., 2017).

The following are the main behavioral risk factors (Kassen, 2016: 11558):

- Alcohol and substance abuse
 - Running away from home
 - Self-isolation from other people and life
 - Sharp decrease in daily living activity
 - Change of habits (non-compliance with personal hygiene practices)
 - Interest in reading and talking about death and suicide
 - Frequent listening to mourning or sad music
 - Putting affairs in order (resolving conflicts, writing letters to relatives and friends, giving away possessions)
 - Sudden changes in behavior and mood, especially those alienating an individual from relatives
 - “Flirting with danger”
 - Visiting a doctor without obvious need
 - Disruptive behavior or decline in academic performance
 - Parting with expensive possessions or money
 - Purchasing things needed to commit suicide.
- Below is a brief description of those risk factors that subjectively are the most dangerous.

In age psychology, adolescence is a period of heightened sensitivity and vulnerability. As a result, an adolescent is vulnerable to subjectively unfavorable circumstances and actions that, in his/her opinion, characterize his/her maturity and independence.

The first factor that marks suicidal tendencies in an adolescent is the concern with death and suicide related topics. People around such a person may notice these tendencies from the books he/she reads, from the websites he/she browses, from his/her conversations with friends and sometimes parents. According to suicidologists, this is a high-risk factor and a direct indication for visiting a specialist. The second factor is a change in the adolescent behavior towards self-isolation, a decrease in daily living

activities, disregard for one's appearance, failure to follow personal hygiene practices, and the interest in listening to sad and mournful music. There are also signs of school disadaptation – the loss of interest in learning, a decline in academic performance, and absenteeism. Against this background, there are often links to cravings for psychoactive substances (alcohol, toxic and addictive drugs) to release mental stress. However, alcoholic or toxic intoxication causes the emotional and volitional control over arising impulses to reduce and the anti-vital tendencies that appear push to suicide. There are cases of inadequate reactions like the act of “running away from home” and vagabondism. Thus, the adolescent attempts to “run away” from a subjectively difficult situation and a suicide is an extreme way to fulfil this intention.

Results

Figure 1 displays the results of a mini-interview. According to professionals, who work with adolescents, the risk of suicide will increase significantly if the student loses interest in learning, lags in academic performance, and diminishes

previously good attendance record. This behavioral factor scores 65.6%, as most schoolteachers and psychologists noted its pathogenic effect. The following factors are the act of “running away from home” and vagabondism: 50.8% of professionals consider this the ultimate reason for suicide. According to employees of psychological agencies, adolescents, who did not receive the warmth of family love, often leave their home due to the destructive influence of the family and are most prone to commit suicide.

The third and fourth places are occupied by alcohol craving (44.2%) and drugs/substance abuse (37.7%). Respondents who emphasized both of these factors are employees of psychological agencies or health professionals, who interact with suicidal adolescents more often than school teachers and psychologists. Among risk factors, a decrease in daily living activities holds a fifth position: 23% of professionals consider this factor to be significant. They believe that the reasons for such a change are personal immaturity, low self-esteem, communication incompetence, and the lack of parental support.

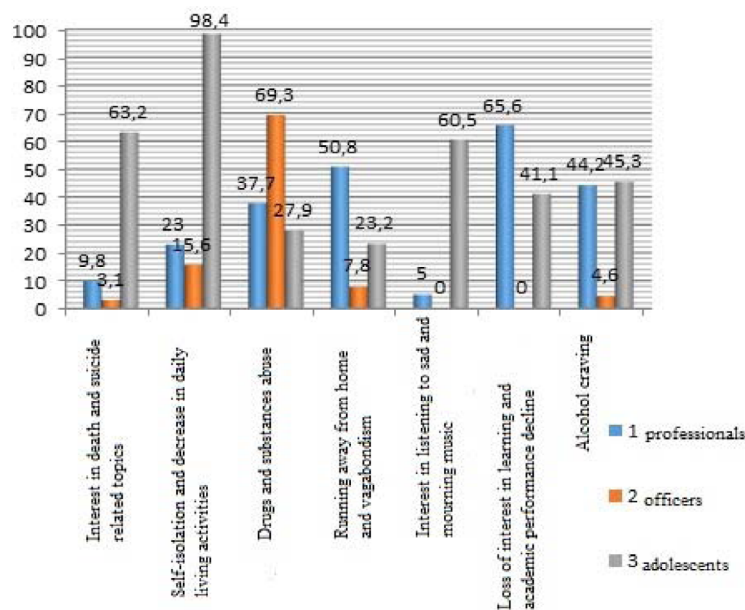

Figure 1 – The portion of behavioral risk factors for suicide according to respondents

The majority of professionals do not consider the interest in death and suicide related topics as a crucial factor (only 9.83% indicated its effect). The same is true for the interest in listening to sad and mourning music (4.97%). Psychologists define

these behavioral factors as signs of imitation and grouping, which are reactions typical for teens, a kind of “fashion tribute” or a subculture manifestation. The second group (law enforcement officers) was categorical in their choices. From Figure 1, it can

be seen that their choice boiled down to one factor. This is explained by the nature of their work, which affected the relationship with other spheres (many refused to give answers, as they believed that the researchers were journalists).

The leading behavioral risk factor is the drugs/substance abuse – almost 70% of officers identified it as the main factor. The majority saw factors, such as self-isolation, decrease in daily living activities (15.6%), “running away” and vagabondism (7.8%), alcohol craving (4.6%), interest in death and suicide-related topics (3.1%), as less influential but still a “good kick” if acting upon an individual simultaneously. Not unlike professionals, the officers expressed disbelief in that the interest in death and suicide related topics and listening to sad and mourning music can affect the development of suicidal tendencies and they did this even in a more categorical form. None of them emphasizes these factors as significant. In fact, they believe that these behavioral tendencies are manifestations of idleness, which comes from improper upbringing in the family or social immaturity of new generations. Meanwhile, the loss of interest in learning, declining academic performance, and absenteeism are not suicide factors but factors contributing to deviance and illegal behavior.

Respondents of the third group assign the self-isolation factor to the role of that influencing the formation of a suicidal personality: 98.4% consider self-isolation and decrease in daily living activities as the most significant. Adolescents view this factor as the most dangerous because if caused by social rejection it may result in developing ideas of one’s own inferiority and death. The interest in death and suicide related topics was noted as a significant suicidal factor by 63.2% of adolescents, who reported on its effect on them, which could lead to suicidal behavior if it had not be for anti-suicidal factors (the support of loved ones, relationship with friends, engagement in sports, etc.). The same is true for the interest in listening to sad and mournful music (60.5%). An interesting fact is that these two factors were not classified as significant by professionals and officers, although they are in close interaction with adolescents.

This point of view corresponds to that of suicidologists regarding the crucial and often the leading role of the emotional semantic component of human psychology (Andronnikova, 2010; Bannikov et al., 2015). Nevertheless, the inconsistency that this survey reveals may indicate that professionals and officers lack the necessary psychological knowledge, or are insufficiently enlightened about

suicide related matters, or are reliant on personal experience. According to 45.3% of adolescents, alcohol craving occupies an important place among suicide risk factors. Practically the same amount of adolescents (41.1%) distinguished the loss of interest in learning, decline in academic performance, and absenteeism. A relatively high score is given to drugs/substance abuse: 27.9% of respondents consider it particularly significant when it comes to the formation of suicidal tendencies. According to 23.2% of adolescents, “running away from home” and vagabondism mark a relatively high risk of committing suicide.

The survey shows that the suicidal situation is considered the most serious by the third group (the adolescents), as evidenced by the absence of low scores among the given factors. Moreover, they view risk factors like the interest in death and suicide and the interest in listening to sad and mournful music as crucial. Figure 1 shows that among these factors, the most significant are considered self-isolation, decrease in daily living activities, drugs and substance abuse. At the same time, the majority of respondents in all three groups believe that drugs and substance abuse has the greatest influence on the formation of suicidal behavior in adolescents. It is true that increased sensitivity makes adolescent inadequately sensitive to external stressors. The inertness and mental rigidity cause a fixation on negative experiences, which is aggravated by psychoactive substances.

According to law enforcement officers, among adolescents who committed suicidal acts, 75% occasionally tried toxic and even addictive substances. There is an opinion that the use of alcohol and drugs by adolescents is one of the most powerful suicide risk factors (Vagin, 2001). It is usually preceded by a period of unstable mood, short temper, dissatisfaction with previous activities and social circle, and depression. This is when an individual loses interest in learning, when conflicts arise in the family, and when “street leaders” become figures of authority in the eye of an adolescent. These “leaders” encourage the first intake of alcohol and drugs. The experienced sensations temporarily grant satisfaction and the feeling of serenity but when parents find out about this fact and start a “struggle” using punishment and pressure, an adolescent may react with strong emotions and protest. Thus, the further use of substances becomes a protest, “a challenge to society,” and, above all, to those around an adolescent.

Another reason for substances abuse may be the uncontrolled thirst of adolescents for new sensations

and role-play. If adults start explaining the danger of a drug addiction, criminal or asocial future, then they will be “unheard” due to a temporary decrease in parental authority in the favor of another adolescent. During this period, adolescents may feel the impact of parents, teachers, law enforcement officers, etc. As a result, pedagogically illiterate adults may inflict too much pressure on an adolescent and push him/her to suicide.

Discussion

There are no similar studies with the participation of several groups of respondents. Similar studies also explore behavioral risk factors without clearly distinguishing them. Thus, there are a meta-analysis outlining the potential risk factors (Chang et al., 2016); a prospective study exploring the family factor (Brent et al., 2015); a study devoted to psychological factors, such as childhood abuse and disinhibition (Stewart et al., 2015); and a study concerning social networks (Zimmerman et al., 2016). Unfortunately, foreign studies do not distinguish between mental disorders, affective disorders, disorders associated with drugs abuse, schizophrenia and personality disorders. In general, researchers define them as a personality factor (Britton & Conner, 2010; Schneider, 2012), whereas in Russian suicidology, pathopsychological inclinations and behavioral deviations are considered as completely different risk factors (Myagkov, 2004; Tormosina, 2014; Bannikov et al., 2015; Vagin, 2018). Similar to this study in methods are a study that performs a mass assessment of suicidal behavior and risk among children and adolescents (Goldston, 2000), an online survey (Podlogar et al., 2015), and a study detecting suicidal ideation in online user content (Ji et al., 2018).

The online screening tools for suicide risk assessment are becoming more common but they are linked to many difficulties compared to traditional methods. As we can see, researchers often do not use mass methods – they prefer working with a specific sample or more complex methods. For example, Canadian authors constructed a profile of suicidal attempts using several risk factors and warning signs, which they noticed among psychiatric patients (Bhatt et al., 2018). They applied a multivariable logistic regression analysis but dismissed sociodemographic risk factors, as they might not apply within psychiatric populations.

A meta-analysis of 365 studies that have attempted to longitudinally predict a specific suicide-related outcome over the past 50 years produced several unexpected findings (Franklin

et al., 2017). These findings were made across odds ratio, hazard ratio, and diagnostic accuracy analyses. The prediction was only slightly better than chance for all outcomes because the combined effects of several risk factors have rarely been studied. The authors also indicate the homogeneity of their research. It turns out that many researchers do not touch upon behavioral risk factors due to the ambiguity of their structure, causelessness, and abrupt stress-related dynamics. However, a suicide risk in adolescence has a multifactorial nature, which includes both psychopathological and psychological mechanisms, as well as environmental and social factors. The growth of auto-destructive tendencies at this age, followed by a choice of committing suicide to solve the emerging problems, requires thorough analysis of adolescent’s personality, his/her interpersonal relationships, education and other circumstances. This will allow designing strategies for suicide prevention, as well as forms and methods for psychological and social support.

The interview survey allows us identifying the core reasons for the formation of suicidal tendencies in adolescents. These reasons linked to the failures of socialization process. Socialization is the process of forming a personality; the process of learning to behave in a way that is acceptable to society; the process of learning socially significant characteristics of consciousness and behavior that govern the relationship with society. Primary socialization occurs in the family, within which the whole complex of socially significant human qualities should be formed: morality, knowledge, conviction, diligence, culture, education, communication competence. Further socialization takes place in the school setting. Unfortunately, both types are not fully effective.

A hermeneutic analysis of criminal case files or data from forensic mental state examination of adolescents, who attempted/committed suicide, is a promising method for analyzing suicide risks. A hermeneutic analysis may also cover characteristics of mental development, personal characteristics, family relationships and situational circumstances that preceded suicide. This will allow an analysis of factors from the viewpoint of temporal development and mutual interaction. Such studies allow drawing a complete picture of what has happened alongside the conclusions about the core factors of suicide risk for each particular case and thus, contribute to the concept of suicidal behavior in adolescence.

To reduce the influence of behavioral risk factors for suicide among adolescent schoolchildren:

Have regular awareness sessions with parents and staff concerning the harmonious education of children, the psychological characteristics of their development, mental health, risk factors and signs of suicidal behavior, and the need for timely visits to psychologists and psychiatrists in cases of inadequate or abrupt changes in adolescent's behavior.

Organize differentiated suicide prevention classes for teachers, health professionals, psychologists and other specialists engaged the interaction with children and adolescents.

Train school doctors and psychologists to diagnose depressive and other suicide-prone conditions.

Include medical and psychological examinations into the program for annual medical exam.

Conclusion

Most respondents assigned high scores for risk factors like self-isolation, decrease in daily living activities, and drugs and substance abuse. The identified behavioral factors are a kind of nutrient medium for the suicidal behavior to develop. They usually affect adolescents in conjunction. The analysis of behavioral risk factors portrays a minor, who is prone to the commission of suicide.

It should be borne in mind that the adolescent suicidal behavior has specific characteristics. An adult is usually able to resist suicidal impulses for a long time by distracting himself or consciously addressing the so-called anti-suicidal thoughts (e.g. responsibilities towards the family, fear of death, religious prohibitions, etc.). By contrast, adolescents, due to personal immaturity, have these restraining mechanisms less strong. Therefore, in adolescence, the period preceding the commission of suicide is shorter. From this perspective, the interview survey in this study involves three groups of people and confirms the need to strengthen the prevention efforts of the entire teaching community and civil society.

Findings in the precious study (Kassen, 2016) concerning the avital activity of adolescents necessitated a research to acknowledge the existence of the problem and its trend towards progressively worse due to changes in social values, in the economic situation, in the needs of adolescents.

Acknowledgments

The article is based on research findings obtained within the project of the Ministry of Education and Science of the Republic of Kazakhstan "Scientific Theoretical Fundamentals and Prevention of Suicide among Youth."

References

- Altynbekov, S.A., Dzholdygulov, G.A., & Ashirbekov, B.M. (2009). Mediko-psikhologicheskiye i profilakticheskiye aspekty suitsidal'nogo povedeniya podrostkov / Metodicheskiye rekomendatsii. Foresight-Kazakhstan. [Medical, psychological and preventive aspects of adolescent suicidal behavior. Methodical recommendations]. Almaty, 25 p.
- Analytical Information. The Committee for Legal Statistics and Special Accounts of the Prosecutor's Office of the Republic of Kazakhstan. (2017). Analiticheskaya informatsiya. Komitet po pravovoy statistike i spetsial'nym ucheta prokuratury Respubliki Kazakhstan. Foresight-Kazakhstan. Retrieved 29 March, 2019: <http://pravstat.prokuror.gov.kz/rus/o-kpsisu/deyatelnost-komiteta/analiticheskaya-informatsiya>
- Andronnikova, O.O. (2010). Osnovnyye kharakteristiki podrostkov s samopovrezhdayushchim viktimnym povedeniyem. Foresight-Russia. [Main features of adolescents with self-injurious victim behavior]. Tomsk State University Journal, 332, pp. 149-154.
- Bannikov, G., Koshkin, K., Pavlova, T., & Letova, A. (2015). Potentsial'nyye i aktual'nyye faktory riska razvitiya suitsidal'nogo povedeniya podrostkov (obzor literatury). Suitsidologiya. Foresight-Russia [Actual and potential suicide risk factors in adolescents (literature review)]. Suicidology, 6(4). Pp. 21-32.
- Beautrais, A. L. (2000). Risk factors for suicide and attempted suicide among young people. Australian & New Zealand Journal of Psychiatry, 34(3), pp. 420-436.
- Bulletin of the World Health Organization. Issue 96, No. 1, January (2018) Byulleten' Vsemirnoy organizatsii zdravookhraneniya S. 1-76. Access mode: <http://www.whois.com/bulletin/volumes/96/1/en/> (accessed: 09/15/2019)
- Bhatt, M., Perera, S., Zielinski, L., Eisen, R. B., Yeung, S., El-Sheikh, W., ... & Mackie, P. (2018). Profile of suicide attempts and risk factors among psychiatric patients: a case-control study. PloS one, 13(2), e0192998.
- Brent, D. A., Melhem, N. M., Oquendo, M., Burke, A., Birmaher, B., Stanley, B., ... & Porta, G. (2015). Familial pathways to early-onset suicide attempt: a 5.6-year prospective study. JAMA psychiatry, 72(2), pp. 160-168.
- Bridge, J. A., Goldstein, T. R., & Brent, D. A. (2006). Adolescent suicide and suicidal behavior. Journal of child psychology and psychiatry, 47(3-4). Pp.372-394.
- Britton, P. C., Conner, K. R. (2010). Suicide attempts within 12 months of treatment for substance use disorders. Suicide and Life-Threatening Behavior, 40(1). Pp.14-21.
- Brown, G. K., & Jager-Hyman, S. (2014). Evidence-based psychotherapies for suicide prevention: future directions. American

Journal of Preventive Medicine, 47(3), pp.186-194.

Retrieved 29 March, 2019 from: <http://www.whogis.com/bulletin/volumes/96/1/ru/>

Carr, A., & Lapp, C. A. (2006). Leadership is a matter of life and death: The psychodynamics of Eros and Thanatos working in organisations. Springer, 253 p.

Chang, B. P., Franklin, J. C., Ribeiro, J. D., Fox, K. R., Bentley, K. H., Kleiman, E. M., & Nock, M. K. (2016). Biological risk factors for suicidal behaviors: a meta-analysis. *Translational psychiatry*, 6(9), 887 p.

Daine, K., Hawton, K., Singaravelu, V., Stewart, A., Simkin, S., & Montgomery, P. (2013). The power of the web: a systematic review of studies of the influence of the internet on self-harm and suicide in young people. *PloS one*, 8(10), pp. 77-81.

Fergusson, D. M., Woodward, L. J., & Horwood, L. J. (2000). Risk factors and life processes associated with the onset of suicidal behaviour during adolescence and early adulthood. *Psychological medicine*, 30(1), pp. 23-39.

Firestone, R. (2018). The Inner Voice in Self-Destructive Behavior and Suicide. *Psychology Today*. Retrieved 29 March, 2019 from: <https://www.psychalive.org/the-inner-voice-in-self-destructive-behavior-and-suicide/>

Franklin, J. C., Ribeiro, J. D., Fox, K. R., Bentley, K. H., Kleiman, E. M., Huang, X., ... & Nock, M. K. (2017). Risk factors for suicidal thoughts and behaviors: a meta-analysis of 50 years of research. *Psychological Bulletin*, 143(2), 187 p.

Goldston, D. B. (2000). Assessment of suicidal behaviors and risk among children and adolescents. Bethesda, MD: National Institute of Mental Health.

Hagihara, A., Miyazaki, S., & Abe, T. (2012). Internet suicide searches and the incidence of suicide in young people in Japan. *European archives of psychiatry and clinical neuroscience*, 262(1), pp. 39-46.

Hawton, K., Saunders, K. E., & O'Connor, R. C. (2012). Self-harm and suicide in adolescents. *The Lancet*, 379(9834), pp. 2373-2382.

Iskender, M., Koc, M., Soyer, F., Colak, T. S., Dusunceli, B., & Arici, N. (2016). Chart of uncompleted suicide behavior regarding individual, social and psychological factors. *Studies on ethno-medicine*, 10(1), pp. 44-52.

Jacob, N., Evans, R., & Scourfield, J. (2017). The influence of online images on self-harm: A qualitative study of young people aged 16-24. *Journal of adolescence*, 60, pp.140-147.

Ji, S., Yu, C. P., Fung, S. F., Pan, S., & Long, G. (2018). Supervised learning for suicidal ideation detection in online user content. *Complexity*.

Kassen, G., Mynbayeva, A., & Kudaibergenova, A. (2016). The study of antivital activity of youth. *International journal of environmental and science education*, 11(18), pp.11557-11567.

Kerig, P. K. (2017). Self-Destructive Behavior. *The Encyclopedia of Juvenile Delinquency and Justice*. Retrieved 29 March, 2019 from: https://www.researchgate.net/publication/321166827_Self-Destructive_Behavior

King, C.A., Foster, C.E., Rogalski, K.M. (2013). Adolescent Suicide Risk. New York, NY: Guilford Press, 208 p.

Messias, E., Castro, J., Saini, A., Usman, M., & Peeples, D. (2011). Sadness, suicide, and their association with video game and internet overuse among teens: results from the youth risk behavior survey 2007 and 2009. *Suicide and Life-Threatening Behavior*, 41(3), pp.307-315.

Mokhovikov, A.N. (2017). Foresight-Russia. Suitsidologiya: Proshloye i nastoyashcheye: Problema samoubiystva v trudakh filosofov, sotsiologov, psikhoterapevtov i v khudozhestvennykh tekstakh. [Suicidology: The Past and The Present. The Problem of Suicide in Writings of Philosophers, Sociologists, Psychotherapists and in Literary Texts]. Kogito-Center Publishers, Moscow.

Myagkov, A. Yu. (2003). Suitsidal'noye povedeniye molodezhi: masshtaby, osnovnyye formy i factory. [Suicidal behavior in youth: scope, main forms and factors]. (Sociological Journal), 1, pp. 48-70.

Myagkov, A. Yu. (2004). Temporal'nyye kharakteristiki samoubiystv. Sotsiologicheskkiye issledovaniya. Foresight-Russia. Temporal characteristics of suicides. *Russian language Sociological Studies*, 3, pp. 83-92.

O'Connor, R. C., & Nock, M. K. (2014). The psychology of suicidal behaviour. *The Lancet Psychiatry*, 1(1), p. 73-85.

Podlogar, M. C., Rogers, M. L., Chiurliza, B., Hom, M. A., Tzoneva, M., & Joiner, T. (2016). Who are we missing? Nondisclosure in online suicide risk screening questionnaires. *Psychological assessment*, 28(8), 963 p.

Polozhiy, B.S., & Panchenko, E.A. (2012). Situatsiya u detey i podrostkov v Rossii: sovremennaya situatsiya i puti yeye normalizatsii [Elektronnyy resurs]. *Meditinskaya psikhologiya v Rossii: elektron. nauch. zhurn. Foresight-Russia. [Suicides in children and adolescents in Russia: current situation and normalization strategies]. Meditsinskaya psikhologiya v Rossii (Medical Psychology in Russia)*, 2.

Randall, J. R., Doku, D., Wilson, M. L., & Peltzer, K. (2014). Suicidal behaviour and related risk factors among school-aged youth in the Republic of Benin. *PLoS one*, 9(2), pp. 88-95

Remafedi, G., French, S., Story, M., Resnick, M. D., & Blum, R. (1998). The relationship between suicide risk and sexual orientation: results of a population-based study. *American journal of public health*, 88(1), pp. 57-60.

Ruder, T.D., Hatch, M., Ampanozi, G., Thali, M.J., & Fischer, N. (2011). Suicide Announcement on Facebook. *Crisis: The Journal of Crisis Intervention and Suicide Prevention*, 32(5), pp. 280-282.

Russell, S. T., & Joyner, K. (2001). Adolescent sexual orientation and suicide risk: Evidence from a national study. *American Journal of public health*, 91(8), pp.1276-1281.

Schneider, B. (2012). Suicide: Risk factors and prevention. Retrieved 29 March, 2019 from: https://www.researchgate.net/publication/289093087_Suicide_Risk_factors_and_prevention

Stadukhina, L.K., Petrova, N.V., Norkina, E.L., Markova, O.A., & Bondarenko, M. Yu. (2013). Suitsidal'noye povedeniye podrostkov. Metodicheskiye rekomendatsii. Foresight-Russia. [Suicidal behavior of adolescents]. Guidelines / Compiled by: L.K. Stadukhina, N.V. Petrova, E.L. Norkina, O.A. Markova, M. Yu. Bondarenko. – Yoshkar-Ola, 23 p.

Stewart, J. G., Kim, J. C., Esposito, E. C., Gold, J., Nock, M. K., & Auerbach, R. P. (2015). Predicting suicide attempts in de-

- pressed adolescents: Clarifying the role of disinhibition and childhood sexual abuse. *Journal of affective disorders*, 187, pp. 27-34.
- Tikhonenko, V.A., & Safuanov, F.S. (2016). *Vvedeniye v suitsidologiyu. Meditsinskaya i sudebnaya psikhologiya. Foresight-Russia. Introduction to suicidology. In the Medical and Forensic Psychology: 4th Edition. Genesis Publishing House, Moscow*, pp. 266-283.
- Tormosina, N.G. (2014). *Psikhologicheskaya profilaktika autodestruktivnogo povedeniya v podrostkovom vozraste. Dissert. na soisk. uch.step. kand. psikhol. nauk. Foresight-Russia. [Psychological prevention of auto-destructive behavior in adolescence: PhD Thesis in Psychology] Stavropol, 237 Retrieved 29 March, 2019 from: https://pglu.ru/upload/iblock/025/tormosinoj_n.g.pdf*
- Tull, M. (2018). *Self-Destructive Behaviors in PTSD. Medically reviewed by a board-certified physician. Retrieved 29 March, 2019 from: <https://www.verywellmind.com/self-destructive-behaviors-in-ptsd-2797552>*
- Vagin, Yu.R. (2001). *Avital'naya aktivnost' (zlupotrebleniye psikhoaktivnymi veshchestvami i suitsidal'noye povedeniye u podrostkov). Foresight-Russia. [Avital activity. Substance abuse and suicidal behavior in adolescents]. PRIPIT Publishing House, Perm, 292 p.*
- Vagin, Yu. R. (2018). *Tifoanaliz (teoriya vlecheniya k smerti). Foresight-Russia [Typhoanalysis: The Theory of Death Drive]. PONITSAA Publishing House, Perm, 220 p.*
- Yen, S., Kuehn, K., Tezanos, K., Weinstock, L. M., Solomon, J., & Spirito, A. (2015). Perceived family and peer invalidation as predictors of adolescent suicidal behaviors and self-mutilation. *Journal of child and adolescent psychopharmacology*, 25(2), pp.124-130.
- Zaborskis, A., Sirvyte, D., & Zemaitiene, N. (2016). Prevalence and familial predictors of suicidal behaviour among adolescents in Lithuania: a cross-sectional survey 2014. *BMC public health*, 16(1), 554 p.
- Zheng, A., & Wang, Z. (2014). Social and psychological factors of the suicidal tendencies of Chinese medical students. *BioPsychoSocial medicine*, 8(1), 23 p.
- Zimmerman, G. M., Rees, C., Posick, C., & Zimmerman, L. A. (2016). The power of (Mis) perception: Rethinking suicide contagion in youth friendship networks. *Social Science & Medicine*, 157, pp. 31-38.

Литература

- Алтынбеков С.А., Джолдыгулов Г.А., Аширбеков Б.М. Медико-психологические и профилактические аспекты суицидального поведения подростков / Методические рекомендации. – Алматы, 2009. – 25 с.
- Аналитическая информация // Комитет по правовой статистике и специальным учетам прокуратуры Республики Казахстан. Режим доступа: <http://pravstat.prokuror.gov.kz/rus/o-kpsisu/deyatelnost-komiteta/analiticheskaya-informaciya> (дата обращения: 15.09.2019)
- Андроникова О.О. Основные характеристики подростков с самоповреждающим виктимным поведением // Вестник Томского университета. – 2010. – № 332. – С.148-155.
- Annette L. Beautrais. Risk Factors for Suicide and Attempted Suicide among Young People // *Australian & New Zealand Journal of Psychiatry (ANZJP)*. First Published June 1, 2000. Access mode: <https://journals.sagepub.com/doi/10.1080/j.1440-1614.2000.00691.x> (дата обращения 15.09.2019)
- Банников Г.С., Павлова Т.С., Кошкин К.А., Летова А.В. Потенциальные и актуальные факторы риска развития суицидального поведения подростков (обзор литературы) // *Суицидология*. – 2015. № 4. – С. 21-32.
- Beautrais, A. L. (2000). Risk factors for suicide and attempted suicide among young people. *Australian & New Zealand Journal of Psychiatry*, 34(3), pp. 420-436.
- Bhatt Meha, Zielinski Laura, Perera Stefan, Eisen Rebecca. Profile of suicide attempts and risk factors among psychiatric patients: A case-control study // *PLOS ONE*. February 2018. Access mode: https://www.researchgate.net/publication/323347290_Profile_of_suicide_attempts_and_risk_factors_among_psychiatric_patients_A_case-control_study (дата обращения: 15.09.2019)
- Brent D.A., Melhem N.M., Oquendo M., et al. Familial pathways to early-onset suicide attempt a 5.6-year prospective study. *JAMA Psychiatry*. – 2015. – №. 72(2). – P. 160-168.
- Bridge J.A., Goldstein T.R., Brent D.A. Adolescent suicide and suicidal behavior // *Journal of Child Psychology and Psychiatry*. – 2006. – № 47 (3-4). – P. 372-394.
- Britton P. C., & Conner, K. R. Suicide attempts within 12 months of treatment for substance use disorders. *Suicide and Life-Threatening Behavior*. – 2010. – № 40(1). P.14-21.
- Brown, G. K., Jager-Hyman, S. Evidence-based psychotherapies for suicide prevention: Future directions. *American Journal of Preventive Medicine*. – 2014. № 47. – P. 186 -194.
- Бюллетень Всемирной организации здравоохранения // Выпуск 96, №1, январь 2018 г., С. 1-76. Режим доступа: <http://www.who.gov/bulletin/volumes/96/1/ru/> (дата обращения: 15.09.2019)
- Вагин Ю.Р. Авитальная активность (злоупотребление психоактивными веществами и суицидальное поведение у подростков). – Пермь: Изд-во ПРИПИТ, 2001. – 292 с.
- Вагин Ю. Р. Тифоанализ (теория влечения к смерти). – Пермь: Изд-во ПИНИЦАА, 2018. – 220 с.
- Carr A. N. & Lapp C. A. Leadership Is a Matter of Life and Death. *The Psychodynamics of Eros and Thanatos Working in Organisations*. Softcover reprint of the hardcover 1st edition 2006.- 253 p.
- Chang B., Franklin J.C., Ribeiro J. D., Fox K. Biological risk factors for suicidal behaviors: A meta-analysis // *Translational Psychiatry*, 6(9): e887. September 2016. Access mode: https://www.researchgate.net/publication/308088709_Biological_risk_factors_for_suicidal_behaviors_A_meta-analysis (дата обращения: 15.09.2019)

- Daine K., Hawton, K., Singaravelu, V., Stewart, A., Simkin, S., Montgomery, P. The Power of the Web: A Systematic Review of Studies of the Influence of the Internet on Self-Harm and Suicide in Young People // PLOS ONE. October 30, 2013. Access mode: <https://doi.org/10.1371/journal.pone.0077555> (дата обращения: 15.09.2019)
- Iskender, M., Koc, M., Soyer, F., Colak, T. S., Dusunceli, B., & Arici, N. Chart of Uncompleted Suicide Behavior Regarding Individual, Social and Psychological Factors // Studies on Ethno-Medicine 10(1): 44-52 · January 2016. Access mode: https://www.researchgate.net/publication/298643178_Chart_of_Uncompleted_Suicide_Behavior_Regarding_Individual_Social_and_Psychological_Factors (дата обращения: 15.09.2019)
- Fergusson D.M., Woodward L.J., Horwood L.J. Risk factors and life processes associated with the onset of suicidal behavior during adolescence and early adulthood // Psychological Medicine. – 2000. № 30 (1). – P. 23-39.
- Firestone R. The Inner Voice in Self-Destructive Behavior and Suicide. Access mode: <https://www.psychalive.org/the-inner-voice-in-self-destructive-behavior-and-suicide/>
- Franklin D. Ribeiro, Jessica D. Ribeiro, Kate H. Bentley and other. Risk Factors for Suicidal Thoughts and Behaviors: A Meta-Analysis of 50 Years of Research// Psychological Bulletin. American Psychological Association. – 2017. -№ 143(2). – P.187-232.
- Goldston D.B. Assessment of Suicidal Behaviors and Risk Among Children and Adolescents. Access mode: <http://www.sprc.org/sites/default/files/migrate/library/GoldstonAssessmentSuicidalBehaviorsRiskChildrenAdolescents.pdf> (дата обращения: 15.09.2019)
- Hagihara A, Miyazaki S, Abe T. Internet suicide searches and the incidence of suicide in young people in Japan // European Archives of Psychiatry and Clinical Neuroscience. – 2012. – № 262 (1). – P. 39-46.
- Hawton K, Saunders KE, O'Connor RC. Self-harm and suicide in adolescents //Lancet. 2012, 379
- Jacob, N., Evans, R., & Scourfield, J. The influence of online images on self-harm: A qualitative study of young people aged 16-24 // Journal of Adolescence. Association for Professionals in Services for Adolescents (Great Britain), Elsevier.- 2017. – № 60. – P. 140-147
- Ji, S., Yu, C. P., Fung, S. F., Pan, S., Long, G. Supervised Learning for Suicidal Ideation Detection in Online User Content // Complexity. Volume 2018. Access mode: <https://doi.org/10.1155/2018/6157249> (дата обращения: 15.09.2019)
- Kassen G., Mynbayeva A., Kudaibergenova A. The Study of Antivital Activity of Youth // International Journal of Environmental and Science Education (IJESE). – 2016. – № 11(18). – P. 11557-11567.
- Kerig P. Self. Destructive Behavior // The Encyclopedia of Juvenile Delinquency and Justice. Edited by Christopher J. Schreck. November 2017. Access mode: https://www.researchgate.net/publication/321166827_Self-Destructive_Behavior (дата обращения: 15.09.2019)
- King C.A., Foster C.E., Rogalski K.M. Teen Suicide Risk. New York, NY: Guilford Press, 2013. – 208 p.
- Messias E., Castro J., Saini A. et al. Sadness, suicide, and their association with video game and internet overuse among teens: results from the youth risk behavior survey 2007 and 2009 // Suicide Life Threat Behav. – 2011. – № 41(3). – P. 307-315.
- Моховиков А.Н. Суицидология: Прошлое и настоящее: Проблема самоубийства в трудах философов, социологов, психотерапевтов и в художественных текстах. – М.: Когито-Центр, 2017. – Режим доступа: <http://vanila.org/viewtopic.php?t=457193>
- Мягков А.Ю. Суицидальное поведение молодежи: масштабы, основные формы и факторы // Социол. журн. – 2003. – №1. – С. 48-70.
- Мягков А.Ю. Темпоральные характеристики самоубийств // Социологические исследования. 2004. – №3. – С. 83-92.
- O'Connor, R. C., Nock, M. K. The psychology of suicidal behavior //The Lancet Psychiatry. – 2014. – № 1(1). – P.73-85.
- Podlogar M., Rogers M. L., Chiurliza B, Hom M. A. Who Are We Missing? Nondisclosure in Online Suicide Risk Screening Questionnaires // Psychological Assessment 28(8) · November 2015. Access mode: <https://psycnet.apa.org/doiLanding?doi=10.1037%2Fpas0000242> (дата обращения: 15.09.2019)
- Положий Б.С., Панченко Е.А. Суициды у детей и подростков в России: современная ситуация и пути ее нормализации [Электронный ресурс] // Медицинская психология в России: электрон. науч. журн. – 2012. – № 2. URL: <http://medpsy.ru> (дата обращения: 15.09.2019)
- Randall, J. R., Doku, D., Wilson, M. L., & Peltzer, K. Suicidal Behaviour and Related Risk Factors among School-Aged Youth in the Republic of Benin // PLOS ONE. February 5, 2014. Access mode: <https://journals.plos.org/plosone/article?id=10.1371/journal.pone.0088233> (дата обращения: 15.09.2019)
- Remafedi G., French S., Story M., et al. The relationship between suicide risk and sexual orientation: results of a population-based study. American Journal of Public Health, 1998. – Vol. 88, no. 1. – Pp. 57-60.
- Ruder T.D. Suicide Announcement on Facebook / T.D. Ruder, M. Hatch, G. Ampanozi, M.J. Thali, N. Fischer // Crisis: The Journal of Crisis Intervention and Suicide Prevention. – 2011. – № 5. – P. 280-282.
- Russell S.T., Joyner K. Adolescent Sexual Orientation and Suicide Risk: Evidence From a National Study. American Journal of Public Health. – 2001. – № 91(8). – P. 1276-1281.
- Суицидальное поведение подростков: Методические рекомендации / Авторы-составители: Л.К. Стадухина, Н.В. Петрова, Е.Л. Норкина, О.А. Маркова, М.Ю. Бондаренко. – Йошкар-Ола, 2013. – С.23.
- Schneider B. Suicide: Risk factors and prevention // October 2012. Access mode: https://www.researchgate.net/publication/289093087_Suicide_Risk_factors_and_prevention (дата обращения: 15.09.2019)
- Stewart, J. G., Kim, J. C., Esposito, E. C., Gold, J., Nock, M. K., & Auerbach, R. P. Predicting suicide attempts in depressed adolescents clarifying the role of disinhibition and childhood sexual abuse. Journal of Affective Disorders. – 2015. – № 187. – P. 27-34.
- Тихоненко В.А., Сафуанов Ф.С. Введение в суицидологию // Медицинская и судебная психология. – 4-е изд. / Под ред. Т.Б. Дмитриевой, Ф.С. Сафуанова. – М.: Генезис, 2016. – С. 266-283.
- Тормосина Н.Г. Психологическая профилактика аутодеструктивного поведения в подростковом возрасте: Диссерт. на соиск. уч.степ. канд. психол. наук. – Ставрополь, 2014. – 237 с. Режим доступа: <https://pglu.ru/upload/iblock/025/>

tormosinoj_n.g.pdf (дата обращения: 15.09.219)

Tull M. Self-Destructive Behaviors in PTSD //Medically reviewed by a board-certified physician. September 28, 2018. Access mode: <https://www.verywellmind.com/self-destructive-behaviors-in-ptsd-2797552> (дата обращения: 15.09.219)

Yen S, Kuehn K, Tezanos K, Weinstock LM, Solomon J, Spirito A. Perceived family and peer invalidation as predictors of adolescent suicidal behaviors and self-mutilation// J Child Adolesc Psychopharmacol. – 2015. – № 25(2). – P.124-30.

Zaborskis A., Sirvyte D., Zemaitene N. Prevalence and familial predictors of suicidal behaviour among adolescents in Lithuania: a cross-sectional survey 2014 // BMC Public Health. – 2016. – № 16 (1). – P. 125-137

Zheng, A., & Wang, Z. Social and psychological factors of the suicidal tendencies of Chinese medical students//BioPsychoSocial MedicineThe official journal of the Japanese Society of Psychosomatic Medicine, 2014. Access mode: <https://doi.org/10.1186/1751-0759-8-23> (дата обращения: 15.09.219)

Zimmerman, G. M., Rees, C., Posick, C., & Zimmerman, L. A. The power of (Mis)per- ception: Rethinking suicide contagion in youth friendship networks. Social Science & Medicine. – 2016. – №.157. – P. 31-38.

¹K.T. Tairova, ²G.O. Tazhina

¹graduate student, e-mail: tkamila6131@gmail.com

²PhD, Director of the Center for Social Research,

e-mail: tazhina.g@uib.kz, <https://orcid.org/0000-0001-7500-5648>

University of International Business, Kazakhstan, Almaty

CAREER ANCHORS AND ORGANIZATIONAL COMMITMENT IN GENERATIONS' PERSPECTIVE: AN OVERVIEW OF THE LITERATURE

Abstract. Issues of career preferences are tangible theoretical and practical concerns of any society. From the viewpoint of the Generations Theory, the representatives of X, millennials and the baby boomer generations are currently the productive societal job-force. The trajectory and development of their professional career is determined by the degree of reciprocity between the personality psychological potential and the content and requirements of professional activity, including the extent of employee's organizational commitment. In this paper, we provide an overview of the research pertaining to career preferences/anchors and organizational commitment in major workforce generations' perspective. The literature review was conducted using a variety of databases and sources were broadly centered around the following issues: career anchors and those of different generations; generations' perceptions of organizational commitment; how career anchors and organizational commitment are interrelated. The reviewed articles were grouped within each issue using the authors' findings to analyze gaps in the research.

Key words: career anchors, organizational commitment, generation X, Millennials, baby boomers.

¹К.Т. Таирова, ²Г.О. Тажина

¹магистрант, e-mail: tkamila6131@gmail.com

²PhD, Әлеуметтік зерттеулер орталығының директоры,

e-mail: tazhina.g@uib.kz, <https://orcid.org/0000-0001-7500-5648>,

Халықаралық бизнес университеті, Қазақстан, Алматы қ.

Мансаптық бағдарлар және ұйымдастырушылық бейімділік: ұрпақтар көзқарасы

Аңдатпа. Мансапты таңдау сұрақтары кез келген қоғамдағы өзекті теориялық және практикалық мәселе болып табылады. Ұрпақтар теориясы тұрғысынан қазіргі уақытта үш буын өкілдері қоғамның өндіргіш күші болып табылады, атап айтқанда, X ұрпағы, миллениалдар немесе Y ұрпағы және бейби бумер ұрпағы сияқты. Тағы да, олардың кәсіби мансабының траекториясы мен дамуы жеке тұлғаның психологиялық мүмкіндіктерінің кәсіби қызметтің мазмұнымен және талаптарына сәйкес келу деңгейімен анықталады, оның ішінде қызметкердің ұйымшылдық дәрежесімен. Сонымен қатар, осы мақалада біз мансаптық таңдауларға немесе мансапты бағдарларға байланысты зерттеулерге шолу жасаймыз және жұмыс күшінің негізгі ұрпақтарына тән қызметкердің ұйымдық міндеттілігі. Және де, әр түрлі мәліметтер базасын қолдана отырып, әдебиеттерге шолу жүргізілді және дереккөздер негізінен келесі мәселелерге шоғырланды: әртүрлі ұрпақ қызметкерлеріне арналған мансаптық таңдаулар деп аталатын немесе мансаптық шешімдер; үш түрлі ұрпақты қабылдаудағы ұйымдастырушылық міндеттемелер; қызметкерлердің мансаптық таңдаулары мен ұйымдық міндеттемелерінің байланысы. Әрі қарай, қарастырылған әдеби дереккөздер зерттеліп, әр мәселе бойынша топтастырылды, авторлардың тұжырымдарын қолдана отырып, осы мәселелер бойынша зерттеулердегі ақпараттың жетіспеушілігі талдауға арналған.

Түйін сөздер: мансаптық бағдарлар, ұйымдастырушылық бейімділік, X ұрпағы, миллениалдар, Бейби Бумер ұрпағы.

¹К.Т. Таирова, ²Г.О. Тажина

¹магистрант, e-mail: tkamila6131@gmail.com

²PhD, Директор Центра социальных исследований,
e-mail: tazhina.g@uib.kz, <https://orcid.org/0000-0001-7500-5648>,
Университет международного бизнеса, Казахстан, г. Алматы

Карьерные ориентации и организационная приверженность: точки зрения поколений

Аннотация. Вопросы карьерных предпочтений являются актуальной теоретической и практической проблемой в любом обществе. С точки зрения теории поколений, в настоящее время производительной силой социума являются представители трех поколений, таких как поколение X, миллениалы и поколение бейби бумер. Траектория и развитие их профессиональной карьеры определяются степенью согласованности психологических возможностей личности с содержанием и требованиями профессиональной деятельности, в том числе степенью организационной приверженности работника. В этой статье мы представляем обзор исследований, которые касаются карьерных предпочтений, или якорей карьеры, и организационной приверженности сотрудника, характерных для основных поколений трудовых ресурсов. Обзор литературы проводился с использованием различных баз данных, и источники были в основном сосредоточены вокруг следующих вопросов: карьерные предпочтения, или якоря карьеры сотрудников разных поколений; организационная приверженность в восприятии трех разных поколений; взаимосвязь карьерных предпочтений и организационной приверженности работников. Рассмотренные литературные источники были изучены и сгруппированы по каждому поставленному вопросу с использованием выводов авторов для того, чтобы проанализировать пробелы в исследованиях по данным вопросам.

Ключевые слова: карьерные ориентации, организационная приверженность, поколение X, миллениалы, поколение бейби бумер.

Introduction

Nowadays, major part of economic and welfare are influenced by rational use of human resources. Qualified specialists play a crucial role in country development. Due to the current changes people have alternative vision of their career. The old terms are terms, such as, stability, predictability, security of job are replaced with life-long learning, multiple careers and flexibility (Cascio, 2001). Furthermore, young specialists pay more attention to their individual needs in order to enhance their career and future. According to Schein the significant role is played by self-insight as employees are responsible for their future career (Schein, 1990). Therefore, the universities are considered to be an important part for human growth (Ashwin, 2006). In accordance to Lick, universities are suggested to re-assemble its rules and conditions to adapt to modern world needs and be efficient for new specialists. As teachers have a great impact on new potential employees, the university government should pay attention more to the teachers (Ghalavandi, 2010).

Motivation of activity and self-actualization is reflected in career orientation, which is considered as a disposition of the highest level, is a stable education and determines the professional path of a person. In career orientation values, motives of activity, personal, semantic formations are integrated, therefore it can be considered as orientation of the

person on realization of itself in activity (Zharkikh et al, 2014)

One of the most essential point of professional development is conscious selection of career path. Career involves successful advancement in the field of public, political, professional activities. Planning of the career is carried out by the person, proceeding from the General tendencies of self-actualization, self-knowledge, an actual condition of the motivational sphere. A professional career is a part of a person's life in which private, personal and public interests merge.

Sociologists have been studying the notion of "generation" for a long time. Generation unites members of the same age and values. Millennials, people who were born between 1981 and 1996, in comparison to previous generation X, people born between 1965 and 1981, have different work values and career perception. They are supposed to be more smart and competent as they were born on the boarder of technological revolution (Aydognmus, 2018). In addition, the generation Y is supposed to be more restless and do not always obey organizational rules, while The Baby Boom Generation (born between 1946 and 1964), believed in having one working place for the rest of their lives and in loyalty to their company; (Silva, et al., 2016).

The problem of generations, and in particular their characteristic features, in the situation of rapid socio-economic transformations in recent de-

ades has become the subject of attention of sociological, cultural and pedagogical studies of Western and domestic scientists. Thus, the popular “theory of generations”, developed by American scientists demographer N. Howe and historian W. Strauss in the 1990s. The researchers found that about every 20 years there is a new generation with their own values, representatives of which behave differently from their predecessors at the same age. The authors interpreted the generation as a certain category of people born in a certain era and influenced by the same phenomena and principles of development (Shindryaeva, 2015)

Howe and Strauss believe that the social generation is a set of people born in the same period of twenty years and have three General criteria: age position in history, which implies the experience of the same historical events at about the same age, common, common beliefs and behaviors and a sense of belonging to this generation (Ozhiganova, 2015).

Currently, more and more attention is paid to the loyalty of the employees to their organization. Major part of practitioners considers the problem of loyalty as extremely urgent for the employee-employer relationship, to improve labor efficiency, and for the quality of the entire domestic business.

Both in English language and in Russian language literature, there are many different points of view on employees of workers’ organizations. Defining the subject field, it is necessary, first of all, to designate one of the most common views on staff loyalty - a view from the point of view of. In accordance to this approach, employees should identify and eliminate the consequences for illegal behavior (Dominyak, 2006).

One of the leading researchers of organizational commitment, Natalie Allen and John Meyer, note that in Western organizational psychology among studies on work preferences, studies of commitment are widespread. This is determined, firstly, by the interest in the possibility of preventing the staff turnover, and secondly, by the conviction that a loyal employee is more profitable than disloyal or indifferent one (Allen and Meyer, 2000).

Increasing employee loyalty to their organizations allows them to increase their efficiency, which is one of the most important socio-economic problems in our country at the moment. Therefore, tools are needed to predict loyalty, as well as choose managerial influences to increase it. This requires studies of trends in the development of loyalty and the mechanisms underlying it. On the other hand, given the fragmented views on loyalty, it is necessary to analyze and systematize the data of existing studies,

on the basis of which it would be possible to propose a model for the development of loyalty taking into account current trends in the relations between the employee and the organization (Dominyak, 2006).

In this paper, we provide an overview of the research pertaining to career anchors and organizational commitment in generations’ perspective. The literature review was conducted using a variety of databases Education Resources Information Center (ERIC), Google Scholar, JSTOR: Journal Storage, PsycINFO, Pub Psych. The sources were broadly centered around the following issues: 1. Career anchors and those of different generations; 2. Generations’ perceptions of organizational commitment; 3. How career anchors and organizational commitment are reciprocal and interrelated. Finally, the articles were grouped within each issue using the authors’ findings to analyze and to look for gaps in the research.

Career anchors and those of different generations

The term career anchors, introduced by Schein in 1978, can be applied for any employee rank. It is supposed that employees are more loyal to a company, if their personal needs are fulfilled as well as organization needs. The notion of career anchors is significantly important in constantly changing world of work (Schein, 1996). In addition, he claims that career anchors were developed in order to help employees to adopt to their organization and make effective decisions during their career path (Schein, 1990).

It is supposed by Tsaritsentsaeva that career orientations begin to form in the process of University training, at the early stages of professionalization. In the 3rd-4th year career orientations of students are manifested in the features of setting career goals and further career planning (Tsaritsentsaeva, 2010).

One of the studies was focused on Generation Y’s career perception. For conducting the research, 189 participants from catholic University in Brazil were invited. All of them represented Business Administration major. As tools two surveys were taken: the Schein’s career anchors questionnaire and Schwartz’s survey on values of respondents. After the survey, the author used statistical technique to analyze the data. Besides statistical relationships, the author notes that lifestyle anchor is more characterized among smaller group of participants while, the general management career anchor is more frequent among larger group (Silva, et al., 2016)

According to Ozhiganova the generation Y is a completely new generation that requires a special

approach and a special system of training and motivation. Employers should take into account the main features of this generation and apply new developments to it, such as: training in the format of games, flexible schedules, the possibility of rapid career growth, constant monitoring and issuing accurate instructions, constant creative tasks and opportunities to Express themselves. However, it should not be forgotten that such recommendations are applicable only to lower and middle-ranking positions, as well as positions with a low level of responsibility. More serious positions continue to occupy representatives of generation X. therefore, the study of the generation of "Millennials" and the characteristics of their behavior remains extremely relevant and popular direction for the modern world (Ozhiganova, 2015).

Aydogmus, in his thesis, identifies how the Millennials' career anchors and career attitudes are interconnected. For the research 492 engineers, who were born after 1981, were selected for the survey. According to the results, Millennials' psychological authorization is tied to their career attitude. That had a great impact on hierarchical regression as well. Consequently, the author insists, that employers should pay attention to Millennials' empowerment which is influential for their career attitudes and anchors (Aydogmus, 2018).

The notion "career anchors" formed during a long time. According to Schein, a person does not have the career anchors, unless he or she gets enough experience to be able to identify the career anchor. However, if the individual could define his or her career anchors, the career choices would be easier and more efficient for that person (Schein, 1990).

According to Polyanskaya, career anchors or career orientations are defined as representations of their abilities, value orientations, motives, meanings and needs related to the advancement in professional activity, are considered as the most important component of the I-concept. Career orientations arise in the process of socialization, are actualized in the situation of choice, the subject is guided by them when choosing and modeling his professional and life path in General. In the structure of the professional I-concept of the individual there is not one, but a certain hierarchy of career orientations, which may vary slightly under the influence of life circumstances with a low degree of variability of certain dominant orientations

The career anchors refers to the job peculiarities that encourage employees to work. Originally in the 1970s, Schein defined five anchors that have impact on career decisions. After conducting some research, he added three more aspects by the 1980s.

Schein believed that those who changed their job were adopted to complete the operations they used to do in previous workplace.

The first anchor developed by Schein is technical/functional competence, which refers to the employees who get a autonomy and copes with a certain challenges while working. The second anchor, is general managerial competence associated with a person who is eager to lead and manage within organization. Moreover, those individuals are aimed to get high hierarchical position. The following component is called autonomy/independence which refers to people who seek for freedom in his or her workplace, while the next security and stability anchor is related to individuals, who seek for stable and secure work position. Also, there is entrepreneurial creativity, which means that a person is oriented on his or her business. The sixth anchors, which is called service/dedication to one cause, is distinctive for people who look for tasks connected with personal values. It is supposed that those people would change a job easily if it does not meet his or her life values. The seventh component is pure challenge. The employees are characterized by having a strong desire to problem solve. Those individuals need to feel that they win really hard competition while solving complicated tasks. The final anchor, lifestyle, refers to people who seek for balance between career and private life. Usually, they build their career depending on their place or spouses.

In order to determine individual career anchors, Schein made up a special stock of questions which may facilitate the characterization of an employee. The questionnaire consists of forty statements that a surveyee have to rank from 1 to 6. The survey includes such notions as, skills and abilities, motivation and demands, values and attitude.

Schein believes that career anchors are natural for any culture. Moreover they differ among different cultures. Consequently, the system of career development should be adopted to certain features of a culture. For instance, it will not be efficient for a large multi-national company to apply the same system or lead the same dialogue in their subsidiaries all over the world (Schein, 1990).

The modern generation of leaders (baby boomers and generation X) for successful development it is necessary to undergo certain changes, as they are employed by people with a completely different Outlook, the same representatives of generation Y.

Russian studies of career orientations using the theory of E. Shane began in the 2000s with the work of L. G. Pochebut, V. A. Chiker. The authors presented the results of the study of career orientations in

Russia. The career preferences of the Russian youth were as follows: the orientation on integration of lifestyles, autonomy and service dominated among schoolchildren; College students - on integration of lifestyles, autonomy, stability; students - on service, integration of lifestyles, autonomy. Similar data on the sample of students was described in the works of A. V. Kaluderovic. Young people appreciate the balance of work and other aspects of life, freedom, the opportunity to use their skills and talents to serve an important purpose, for many people the needs for safety and security that underlie the choice of career anchor "stability" are significant. Leading career preferences of students are social in nature, in General, are not associated with professional orientation to a particular specialty, in our opinion, may reflect age characteristics (Polyanskaya, 2014).

Generations' perceptions of organizational commitment

There is no common opinion in the scientific literature regarding the definition of the concept of "Organizational commitment", therefore, researchers have different approaches to this problem, which in turn makes it impossible to form a unitary descriptive approach.

Organizational commitment has been studied beginning from the 1980s, however there was not a clear definition of the notion. Thus, according to O'Reilly & Chatman organizational commitment is characterized by whether an employee is tied to an organization and whether he or she feels involved and loyalty towards the workplace (O'Reilly, Chatman, 1986). On the other hand, Cohen claims that the concept of organizational commitment means "the relative strength of an individual's identification with and involvement in an organization" (Cohen, 1993).

Allen and Mayer claim that there are plenty of methods to determine organizational commitment. According to their study, where they examined three-component model of commitment, the first component is called affective (Allen, Mayer, 1990). It is related to emotional bond of employee and organization where he or she works. Moreover, it shows how staff members are involved in their workplace. The next component that was considered by Allen and Mayer is continuance competent. The term means that an employee who were mastering his or her skills for a certain position would think about whether that would be paid off before changing his or her job. The third normative component is closely connected with individuals' obligations. That means,

if a person has strong feeling of responsibility and loyalty towards an organization, he or she would stay longer in the company. In their first study they developed certain scales to estimate the given components. While the second study shows the relationship between the findings in study one with different variables. As a result, the authors concluded that affective and continuance components are distinguished and correlated. Moreover, affective component has strong relationship with normative one (Allen and Meyer, 1990).

Ivanova claims that approach, according to which loyalty implies the emotional affection of the employee to the organization, which is formed through a set of combinations: previous work experience, personal characteristics of the employee and perception of the organization. These characteristics lead to a positive attitude towards the organization, which in turn leads to loyalty (Ivanova, 2019).

At the same time, Jans proposed his definition of loyalty, which implies a certain degree to which the individual perceives the values and goals of the organization, considering his own organizational role in terms of his contribution to them (Jans, 1989).

Zangaro supposes that there is one more type of organizational commitment, called alienative commitment. Furthermore, the author insists that this type appears when a person feels he or she has no impact on own workplace, so he or she wants to quit the job. In addition, this kind of employee does not perform in a good way while working (Zangaro, 2001).

Allen and Meyer developed a special survey in order to identify how loyal an employee is. The questionnaire contains eight questions for each component. As well as in questionnaire of career anchors, participants are supposed to rank the given statements from 1 to 5.

Jaros in his critical analysis of Meyer and Allen's three-component model of organizational commitment discusses the scales for measuring all three given components. He also suggests that in order to get to accurate scales in the Meyer and Allen's model, certain challenges must be solved and improved (Jaros, 2007).

Michael and O'Malley in his book *Creating Commitment: How to Attract and Retain Talented Employees by Building Relationships that Last* builds his five-element loyalty model.

Conformity and affiliation (the need to be accepted) - how much the employee feels his significance, and his interests, values coincide with the values, interests of the organization.

Status and individuality (need for respect), this indicates the extent to which the employee is proud of his company.

Trust and reciprocity (need for security) - how strongly the employee feels that the company takes into account his interests.

Emotional reward (need for development) - to what extent the employee experiences the pleasure of working in the organization, satisfaction with what activities he is engaged in.

Economic interdependence (need for funds) - how much the employee agrees with the received salary

According to Dominyak, organizational commitment is shaped on the basis of the individual's subjective perception of various situations, including organizational, previous behavior of and their interpretation, taking into account the current individual motivational picture. Profiles of the career and motivational attractiveness of the organization, as well as profiles of career orientations and motivational expectations of the employee allow us to analyze the compatibility and prospects of cooperation between the person and the organization (Dominyak, 2006).

It is supposed that if managers are aware of reasons of employees different behavior, it would be easier for them to motivate their employees. Gray & Starke identify three steps of this process. The first one is understanding. It refers to defining key predictors of a certain situation, at prediction stage, there will be an opportunity to predict the behavior on the basis of previous observations. Finally, when managers understand and may guess the behavior, they would be able to control the staff members (Gray & Starke, 1988).

Rocha claims that it is not only the company that benefits from organizational commitment, but people working there can see the advantages as well. For instance, they are less stressed by instability either in terms of finance and emotional state (Rocha et al, 2008).

In 2003 Musto researched the differences between X generation and Baby Boomer generation. His main focus was organizational commitment among two age groups. He found out that for older generation it was quite important to have prestige, hierarchical status and respect, while generation X still valued prestige and respect. However, for those, who were born after 1981, status is gained not hierarchically, but through enhancing qualification and mastering skills. The same situation was for payment matter. Baby boomers were accustomed to stable payment corresponding to hierarchical

position, whereas Millennials preferred payment coinciding the employee's performance (Musto, 2003).

Benson and Brown believe that employees born before 1964 are accustomed to their workplace and loyal to the organization they work in. Moreover, group work and discussions are crucial for them. They believe in long – term job and often sacrifice a lot in order to succeed. Whereas, generation X is described as independence seekers. Furthermore, they are supposed not to have a long-term loyalty towards their company (Benson, Brown, 2009).

James Musto, conducted a comparative study of the Baby boomers and generation X members in 2003. In the study the cohort differences which affect organizational commitment in the two groups were examined. This study was conducted on the theoretical basis of organizational commitment from the multiple component perspective as discussed by Allen and Meyer. Organizational commitment in the aforementioned theory is defines as having three independent components namely, affective commitment, normative commitment and continuance commitment. Where affective commitment; is an individual emotional attachment to the organization, normative commitment is described as feeling of duty and obligation to the organization while continuance commitment, is caused by difficulties associated with changing jobs (Musto, 2003).

Another study conducted in 2006 among IT specialists included 382 professionals from different universities. The participants were representatives of two generations: Baby boomers and generation X. The goal of the research was the examination of work attachment and organizational commitment. The authors characterize the organizational commitment as homogenous rather than diverse (Davis et al., 2006).

Ling and Yuen suppose that loyal employees is a competitive feature of any organization. Regardless that, nowadays staff members have lower organizational commitment in comparison to the previous generation. According to their study, the research aim is determining personal characteristics and organizational commitment are closely interdependent. The knowledge of this subject helps to enhance commitment levels by taking necessary actions and discussions before an employee quits a workplace. As a result of the study, conducted by Ling and Yuen in Malasia among 200 office workers of different age groups, confirms that organizational commitment depends on age and education, as the data was very diverse (Ling, Yuen, 2014).

According to Ivanova the considered approaches to the classification of types, forms, and also levels of commitment allow revealing the distinctive features of an individual employee or team as a whole. Managers, possessing such knowledge, have the opportunity to make forecasts regarding changes in the loyalty of subordinates, as a result of which they can plan activities aimed at strengthening or increasing it. However, managers must remember: employee behavior can be truly loyal, and can be demonstrative. Therefore, only with in-depth analysis and monitoring of activities and behavior can one reveal the true attitude of the employee to the organization (Ivanova, 2019).

Relationships between career anchors and organizational commitment.

There were limited number of studies, investigating relationships between Career anchors and organizational commitment. For instance, in research done in 2001 by Hoontan and ChooQuek, a crucial connection between eight career anchors and general satisfaction was identified (Hoontan and ChooQuek, 2001).

According to the research conducted in University of Urmia in Iran, the components of career anchors and organizational commitment are interrelated and have positive impact on each other. Seventy participants were selected among faculty members. The surveyees were given Shein's questionnaire on career anchors and Mayer and Allen's questionnaire on organizational commitment model. Moreover, the author emphasizes the key competences and factors of career anchors that influence organizational commitment. First, technical/functional competence, which means that people try to choose the positions of their interest, rather than managing one. The next competence is general managerial. Those individual who possess this competence are eager to manage and rule others. Third component is called autonomy/ independence, which is natural for employees preferring freedom. The next component having impact on organizational commitment is pure challenge. For those employees it is very important to be responsible for problem solving tasks. Finally, life style plays an important role in individual's motivation to work (Ghalavandi, et al., 2012).

Clinton–Baker in his research paper identifies the connection between organizational commitment, career anchors and staff turnover. Another objective was to find out whether this connection is influenced by different age groups, gender and position. As the main method, the researcher selected the quantitative one. The survey was conducted among 343 retail sector employees, which included management positions and general staff in South Africa. As a result of the survey, career anchors are crucially related to organizational commitment. Moreover, the author discovered that there is strong relationship between organizational commitment and turnover. For instance, participants who are characterized by affective and normative commitment, have lower turnover intention rather than other participants. Finally, the paper reveals the fact, that turnover does not deal with gender, however, it has relationship with age and race. For example, surveyees under 30, have more desire to leave the organization they work for (Clinton-Baker, 2013).

Conclusion

Regardless of career orientations, an employee can be both loyal to the organization and disloyal. At the same time, organizational loyalty is associated with a personal index of expectations, reflecting the expectations of the employee regarding the implementation of the motives of professional activity at the time of starting work in the organization. It can be argued that more loyal are employees who, at the time of joining a job, are aimed at the activity itself, at social compensation and / or at self-motivation.

To conclude, relationships between career anchors and organizational commitment are crucial. The studies are conducted in this field in order to help employers and their employees identify optimal working conditions and reduce the staff turnover. Employers have to manage different job aspects, giving some support programs and monitor individuals' emotional state, as motivation is very significant in any workplace. The most important thing is to understand the vision of career path and development.

References

Allen, N. J., Meyer, J. P., (1990). The measurement antecedents of affective, continuance and normative commitment to the organization. *Journal of Occupational Psychology*. Retrieved from file:///C:/Users/user/Downloads/OrganizationalCommitment-Allen-Meyer1990.pdf

Allen, N. J., Meyer, J. P. (2000). Construct Validation in Organizational Behavior Research: The Case of Organizational Com-

- mitment Norwell, MA: Kluwer Academic Publishers. pp. 285-314.
- Ashwin, P. (2006). *Changing higher education*, First Published, Rout ledge: Taylor Francisco Group.
- Aydogmus, C. (2018). Millennials' Career Attitudes: The roles of Career Anchors and Psychological Empowerment. *International Journal of Academic Research in Business and Social Sciences*, No.8(6), pp. 1–23.
- Benson, J., & Brown, M. (2009). *Generational Differences at Work : Do they Matter ?*
- Clinton-Baker, M. (2013). *The Relationship Between Career Anchors, Organisational Commitment And Turnover Intention*. Retrieved from http://uir.unisa.ac.za/bitstream/handle/10500/13098/dissertation_clinton-baker_m.pdf?sequence=1&isAllowed=y
- Cohen A. (1993). *Organizational Commitment and Turnover: A Meta-Analysis*. *Academy of management*, pp. 1140-1157
- Davis J.B., Pawlowski S., Houston A. (2006). Work commitments of Baby Boomers and Gen-Xers in the IT profession: Generational differences or myth?. *Journal of Computer Information Systems*, No.46, pp. 43-49.
- Galavandi H. (2010). *Determination of relationship between quality of work life and career anchors with organizational performance perspective of faculty members in Tabriz, Urmia and Ardabil Universities*, Ph.D. Dissertation, university of Isfahan (In Persian).
- Ghalavandi H., Arbabisarjou A., Yarmohammadzadeh P., Soltanzadeh V., Iman S., Sokooti N. (2012). *Relationship between Career Anchors and Organizational Commitment among Faculty Members*. Retrieved from <http://dx.doi.org/10.5296/jse.v2i1.1439>
- Gray J.L., Starke F. A. (1988). *Organizational Behavior, Concepts and Applications*, p. 6.
- Jans N.A. (1989) *Organizational commitment, career factors and career/life stage*. *Journal of Organizational Behavior*, No.10, pp. 247-266.
- Jaros S. (2007). *Meyer and Allen Model of Organizational Commitment: Measurement Issues*. The Icfai University Press. Retrieved from file:///C:/Users/user/Downloads/Meyer-Allen%20Org.Commitment%20Measures%20-%20Article.pdf
- Ivanova N.E. (2019) *Loyalnost personala kak fenomen [Staff loyalty as a phenomenon]* *Scientific bulletin of the Southern Institute of Management*, No. 2, pp. 23-28.
- Ling L. X., Yuen J. L., (2014). *Organizational Commitment of White Collar Employees in Damansara Heights, Kuala Lumpur*, *Journal of Social Economics Research, Conscientia Beam*, vol. 1(7), pp. 156-168.
- O'Malley M. (2000) *Creating commitment: How to attract and retain talented employees by building relationships that last*, p. 259.
- Musto J. A. (2003). *Organizational Commitment: A Comparison Between Two Generations of Employees in the Education Masters*, p. 134.
- O'Reilly C., Chatman J. (1986). *Organizational Commitment and Psychological Attachment: The Effects of Compliance, Identification, and Internalization on Prosocial Behavior*. *Journal of Applied psychology*, 492-499.
- Ozhiganova E. M. (2015). *Teoriya pokolenii N. Howa and V. Straussa. Vozmozhnosti prakticheskogo primeneniya. Biznes-obrazovanie v ekonomike znani, No.1 (1), pp. 94-97.*
- Polyanskaya E. N. (2014). *Karyernye orientacii sovremennoi rossiyskoi molodeji [Career attitudes of the modern youth]* *Modern problems of the science and education*, No.159.9 (075.32), pp. 123-132.
- Rocha F.S., Cardoso L., Toderá N. (2008). *The importance of organizational commitment to knowledge management. Comportamento Organizacional E Gestao*, No.14(2), pp. 211-232.
- Schein, E. H. (1990). *Career Anchors: Discovering Your Real Values*. San Diego, CA: Pfeiffer & Company.
- Schein, E.H. (1996). *Career anchors revisited: Implications for career development in the 21st century*. *The Academy of Management Executive*, No.10(4), pp. 80-88.
- Shindryaeva I. V. (2015). *Professionalnye tsennostnye orientacii molodeji v kontekste pokolencheskoi teorii [Professional value orientations of the youth in the framework of psychological theory]* *Vestnik PAGS*, No.6(51), pp. 144-148.
- Silva R. C., Trevisan L. N., Veloso E. F., Dutra J. S. (2016). *Career anchors and values from different career management perspectives*. *Review of Business Management*, No 3, pp.65-72.
- Tsaritstentsaeva, O. P., (2010). *Karyernye orientacii sovremennoi molodeji: teoriya, eksperiment, trening. [Career attitudes of the modern youth: theory, experiment, training]* *International journal of the applied and fundamental research*, No.6, pp. 73-74
- Zangaro, G. (2001). *Organizational commitment: A concept analysis*. *Nursing Forum*, No.36(2), pp. 14-22.
- Zharkikh N. G., Vasina N. V., & Kostyrya S. S. (2014). *Motivatsiya karyernoj orientacii [Career motivation of the attitudes]* *Uchenye zapiski OGU. Seriya: Gumanitarnye I socialnye nauki*, No.4, pp. 343-346.

Литература

- Allen N. J., Meyer J. P. *The measurement antecedents of affective, continuance and normative commitment to the organization*. *Journal of Occupational Psychology*. Retrieved from file:///C:/Users/user/Downloads/OrganizationalCommitment-Allen-Meyer1990.pdf. – 1990.
- Allen N. J., Meyer J. P. *Construct Validation in Organizational Behavior Research: The Case of Organizational Commitment* Norwell, MA: Kluwer Academic Publishers. – 2000. – P. 285-314.
- Ashwin, P. *Changing higher education*, First Published, Rout ledge: Taylor Francisco Group. – 2006, 245 p.
- Aydogmus, C. *Millennials' Career Attitudes: The roles of Career Anchors and Psychological Empowerment // International Journal of Academic Research in Business and Social Sciences*. – 2018. – No.8(6). – P. 1–23.
- Benson, J., & Brown, M. *Generational Differences at Work: Do they Matter?* – 2009. – 125 p.
- Clinton-Baker, M. *The Relationship Between Career Anchors, Organisational Commitment And Turnover Intention*. Retrieved

- from http://uir.unisa.ac.za/bitstream/handle/10500/13098/dissertation_clinton-baker_m.pdf?sequence=1&isAllowed=y. – 2013.
- Cohen A. Organizational Commitment and Turnover: A Meta-Analysis. // *Academy of Management Journal*. – 1993. – P. 1140-1157
- Davis, JB & Pawlowski, Suzanne & Houston, A. Work commitments of Baby Boomers and Gen-Xers in the IT profession: Generational differences or myth? // *Journal of Computer Information Systems*. – 2006. – No.46. – P. 43-49.
- Galavandi H. Determination of relationship between quality of work life and career anchors with organizational performance perspective of faculty members in Tabriz, Urmia and Ardabil Universities, Ph.D. Dissertation, university of Isfahan (In Persian). – 2010, 258 p.
- Ghalavandi H., Arbabisarjou A., Yarmohammadzadeh, P., Soltanzadeh, V., Iman, S., Sokooti, N. Relationship between Career Anchors and Organizational Commitment among Faculty Members. Retrieved from <http://dx.doi.org/10.5296/jse.v2i1.1439>. - 2012
- Gray J.L., Starke F. A. Organizational Behavior, Concepts and Applications. – 1988. – 6 p.
- Jans N.A. Organizational commitment, career factors and career/life stage // *Journal of Organizational Behavior*. – 1989. – No.10. – P. 247-266.
- Jaros S. Meyer and Allen Model of Organizational Commitment: Measurement Issues. The Icfai University Press. Retrieved from file:///C:/Users/user/Downloads/Meyer-Allen%20Org.Commitment%20Measures%20-%20Article.pdf. – 2007
- Иванова Н.Е. Лояльность персонала как феномен // *Научный журнал Института Менеджмента*. – 2019. – № 2. – С. 23-28.
- Ling L. X., Yuen J. L. Organizational Commitment of White Collar Employees in Damansara Heights, Kuala Lumpur, *Journal of Social Economics Research, Conscientia Beam*. – 2014. – No.1(7). – P. 156-168.
- O'Malley M. Creating commitment: How to attract and retain talented employees by building relationships that last. – 2000. – 259 p.
- Musto J. A. Organizational Commitment: A Comparison Between Two Generations of Employees in the. *Education Masters*. – 2003. – 134 p.
- O'Reilly C., & Chatman J. Organizational Commitment and Psychological Attachment: The Effects of Compliance, Identification, and Internalization on Prosocial Behavior // *Journal of Applied Psychology*. – 1986. – P. 492-499.
- Ожиганова Е.М. Теория поколений Н. Хоува и В. Штрауса. Возможности практического применения // *Бизнес-образование в экономике знаний*. – 2015. – No.1 (1). – С. 94-97.
- Полянская Е.Н. Карьерные ориентации современной российской молодежи // *Современные проблемы науки и образования*. – 2014. – № 2. – С. 25-32.
- Rocha F.S., L. Cardoso and N. Todera. The importance of organizational commitment to knowledge management // *Comportamento Organizational E Gestao*. - 2008. - No.14(2). – P. 211-232.
- Schein E. H. Career Anchors: Discovering Your Real Values. San Diego, CA: Pfeiffer Company. – 1990. – 345 p.
- Schein E.H. Career anchors revisited: Implications for career development in the 21st century // *The Academy of Management Executive*. – 1996. – No.10(4). – P. 80-88.
- Шиндряева И. В. Профессиональные ценностные ориентации молодежи в контексте поколенческой теории // *Вестник ПАГС*. – 2015. – №6 (51). – С. 59-64.
- Silva R. C., Trevisan L. N., Veloso E. F., Dutra J. S. Career anchors and values from different career management perspectives // *Review of Business Management*. – 2016. – No 5. – P. 123-132.
- Цариценцева О.П. Карьерные ориентации современной молодежи: теория, эксперимент, тренинг // *Международный журнал прикладных и фундаментальных исследований*. – 2010. – № 6 – С. 73-74.
- Zangaro, G. Organizational commitment: A concept analysis // *Nursing Forum*. – 2001. – No.36(2). – P. 14-22.
- Жарких Н.Г., Васина Н.В., Костыря С.С. Мотивация карьерной ориентации // *Ученые записки ОГУ. Серия: Гуманитарные и социальные науки*. – 2014. – No.4. – С. 343-346.

¹Б.Ж. Альмухамбетова, ²Н.Қ. Тоқсанбаева , ³І.Қ. Қайратова , ⁴С.М. Үсенова

¹6D010300 «Педагогика және психология» мамандығының докторанты – І. Жансүгіров атындағы

Жетісу мемлекеттік университеті, Қазақстан, Талдықорған қ., e-mail: bibigulya74@mail.ru

²психология ғылымдарының докторы, профессор, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан, Алматы қ., e-mail: Nurgul.Toksanbaeva@kaznu.kz, https://orcid.org/0000-0002-7026-7902

³әлеуметтік ғылымдар магистрі, оқытушы, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан, Алматы қ., e-mail: inkarkairatova@gmail.com, https://orcid.org/0000-0003-2143-4791

⁴психология ғылымдарының магистрі, М.Х. Дулати атындағы Тараз мемлекеттік университеті, «Психология және педагогика кафедрасының аға оқытушысы», Инклюзивті білім берудегі психологиялық бейімделу орталығының аға үйлестірушісі, Қазақстан, Тараз қ., e-mail: sandu.usenova.76@mail.ru

ЖОО ОҚЫТУШЫЛАРЫНЫҢ ЕРЕКШЕ БІЛІМ БЕРУДІ ҚАЗІТ ЕТЕТІН СТУДЕНТТЕРДІ ОҚЫТУҒА ДАЙЫНДЫҒЫ

Андапта. Қазіргі кезеңде жоғары білім әлеуметтік институт ретінде адамның рухани-мәдени ұтқырлығының маңызды факторларының бірі болып табылады. Алайда, барлық әлеуметтік санаттар үшін қол жетімді емес. Бүгінде жоғары мектеп алдында өте күрделі міндет тұр – инклюзивті кәсіптік білім беруді толыққанды жүзеге асыру. Осыған орай, жоғары білім беру инклюзиясы жүйесінде жұмыс істейтін мамандардың инклюзивті білім беру мәселелеріне баланысты даму бұзылыстары бар адамның даму заңдылықтары мен ерекшеліктерін, ерекше білім беруді қажет ететін студенттердің денсаулық пен әлеуметтік қарым-қатынастарын білуге және түсінуге қажеттілігі туындайды. Біз, зерттеу жұмысы барысында қазақстандық және шетелдік ғалымдардың еңбектеріне салыстырмалы талдау жасадық. Мақсатымыз – ЖОО оқытушыларының, оқыту үрдісінде ерекше білім беруді қажет ететін студенттерді оқытуға дайындығын анықтау. Осы мәселені зерттеу үшін университеттің профессорлық-оқытушылық құрамының әр түрлі бағыттағы 70 оқытушысымен сауалнама жүргіздік. Зерттеуде келесі психологиялық-педагогикалық әдістер қолданылды: әдеби көздерді талдау, ғылыми материал мен практикалық тәжірибені жинақтау тәсілдері, сауалнама. Зерттеу жүргізу барысында алынған нәтижелер, ерекше білім беруді қажет ететін студенттерді оқытуға байланысты проблемалық алаңды анықтауға мүмкіндік берді. Сонымен қатар, инклюзивті білім беруде оқытушыларды кәсіби сүйемелдеу, психологиялық-әдістемелік қолдау, дәрігер-мамандардың студенттердің диагнозы бойынша кеңес беру қажеттілігі туындайтыны айқындалды. Мақалада, І. Жансүгіров атындағы Жетісу мемлекеттік университетінде, оқытушылардың инклюзивті білім беруге дайындығын қалыптастыру бойынша жүргізілген жұмыстарға шолу жасалды.

Зерттеудің практикалық маңыздылығы, алынған нәтижелерді оқыту процесінде білім беру кеңістігінің субъектілері пайдалана алады.

Түйін сөздер: жоғары оқу орны, кәсіптік білім беру, ерекше білім беруді қажет ететін студенттер, оқыту процесі.

¹B.Zh. Almukhambetova, ²N.K. Toksanbaeva, ³I.K. Kairatova, ⁴S.M. Usenova

¹Doctoral student of the specialty 6D010300 – “Pedagogy and Psychology”,

Zhetysu State University named after I.Zhansugurov, Kazakhstan, Taldykorgan, e-mail: bibigulya74@mail.ru

²Doctor of Psychology, Professor, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan, e-mail: Nurgul.Toksanbaeva@kaznu.kz, , https://orcid.org/0000-0002-7026-7902

³Master of social sciences, Lecturer, Al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty, e-mail: inkarkairatova@gmail.com, https://orcid.org/0000-0003-2143-4791

⁴Master of Psychology, The Head Teacher of Taraz State University named M.H. Dulati, the department of psychology, inclusion center coordinator, Kazakhstan, Taraz, e-mail: sandu.usenova.76@mail.ru

The willingness of university teachers to teaching students with special educational needs

Abstract. At the present stage, higher education as a social institution is one of the most important factors of spiritual and cultural mobility. However, it is not available to all social categories. Today, the higher school faces a very difficult task – the full implementation of inclusive vocational education. In this regard, there is a need for knowledge and understanding by specialists working in the system of inclusive education of the problems of inclusive education, patterns and characteristics of human devel-

opment with developmental disorders, social relationships of students with special educational needs and features of his health. During the research work, we conducted a comparative analysis of the works of Kazakh and foreign scientists. The aim is to determine the readiness of University teachers to teach students with special educational needs. To study this problem, we conducted a survey with the teaching staff of the University – 70 teachers in different directions.

The following methods of psychological and pedagogical research were used: analysis of literary sources, methods of generalization of scientific material and practical experience, questioning. The results obtained in the course of the study allowed to identify the problem area associated with the training of students with special educational needs. In inclusive education requires professional support of teachers, psychological, methodological support, advice to teachers from specialists in the diagnosis of students. The article reviews the ongoing work on the formation of teachers' readiness for inclusive education at Zhetysu state University After I. Zhansugurov.

Key words: higher education institution, vocational education, students with special educational needs, the learning process.

¹Б.Ж. Альмухамбетова, ²Н.К. Токсанбаева, ³И.К. Кайратова, ⁴С.М. Усенова

¹докторант специальности 6D010300 – «Педагогика и психология», Жетысуский государственный университет им. И. Жансугурова, Казахстан, г. Талдыкорган, e-mail: bibigulya74@mail.ru, 87071065060

²доктор психологических наук, профессор, Казахский национальный университет им. аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы, e-mail: Nurgul.Toksanbaeva@kaznu.kz, <https://orcid.org/0000-0002-7026-7902>

³магистр социальных наук, преподаватель, Казахский национальный университет им. аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы, e-mail: inkarkairatova@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0003-2143-4791>

⁴магистр психологических наук, старший преподаватель кафедры психологии и педагогики, координатор Центра психологической адаптации инклюзивного образования Таразского Государственного Университета имени М.Х. Дулати, Казахстан, г. Тараз, e-mail: sandu.usenova.76@mail.ru

Готовность преподавателей вузов к обучению студентов с особыми образовательными потребностями

Аннотация. На современном этапе высшее образование как социальный институт является одним из важнейших факторов духовно-культурной мобильности человека. Однако, оно доступно не всем социальным категориям. Сегодня перед высшей школой стоит очень сложная задача – полноценная реализация инклюзивного профессионального образования. В этой связи возникает необходимость в знании и понимании специалистами, работающими в системе инклюзивного образования, проблем инклюзивного образования, закономерностей и особенностей развития человека с нарушениями развития, социальных взаимоотношений студентов с особыми образовательными потребностями и особенностями здоровья. В ходе исследовательской работы авторы провели сравнительный анализ трудов казахстанских и зарубежных ученых. Цель – определить готовность преподавателей вуза к обучению студентов с особыми образовательными потребностями. Для изучения этой проблемы проведено анкетирование с профессорско-преподавательским составом университета – 70 преподавателей разных направлений. Были использованы следующие методы психолого-педагогических исследований: анализ литературных источников, способы обобщения научного материала и практического опыта, анкетирование. Результаты, полученные в ходе исследования, позволили выявить проблемную площадку, связанную с обучением студентов с особыми образовательными потребностями. В инклюзивном образовании требуется профессиональное сопровождение преподавателей, психологическая, методическая поддержка, консультация преподавателям от специалистов по диагностике студентов. В статье делается обзор проводимой работы по формированию готовности педагогов к инклюзивному образованию в Жетысуском государственном университете им.И. Жансугурова.

Ключевые слова: высшее учебное заведение, профессиональное образование, студенты с особыми образовательными потребностями, процесс обучения.

Кіріспе

Жоғары білім әлеуметтік институт ретінде адамның рухани-мәдени ұтқырлығының маңызды факторларының бірі болып табылады. Алайда, барлық әлеуметтік санаттар үшін қол жетімді емес. Бүгінде жоғары мектеп алдында өте күрделі міндет тұр: инклюзивті кәсіптік білім

беруді толыққанды жүзеге асыру. Біздің елімізде жоғары білімді, ерекше білім беруді қажет ететін тұлғалар қарапайым жоғары оқу орны жағдайында ала алады. Бұл үшін жоғары оқу орындарының кәсіби қоғамы осы саладағы өзгерістерге дайын болуы қажет. Біз, ҚР «Білім туралы» Заңын талдау барысында (*Қазақстан Республикасының Білім туралы Заңы*, 2019.19.04.),

«Қазақстан Республикасында мүгедектерді әлеуметтік қорғау туралы» заңын (Қазақстан Республикасында мүгедектерді әлеуметтік қорғау туралы 2005 жылғы 13 сәуірдегі №39 Заңы), сондай-ақ «Қазақстан Республикасында білім беруді және ғылымды дамытудың бағдарламасы» (Қазақстан Республикасында білім беруді және ғылымды дамытудың 2016-2019 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасы, 2016.01.03.) сияқты нормативтік құжаттар мен актілерді талдай келе, көрсетілген нормативтік-құқықтық актілерде барлық адамдардың білім алу құқығының кепілдіктері бекітілгеніне, яғни, бұл – елімізде инклюзивті білім беруді дамыту жөніндегі жұмыстарды жетілдіруге мүмкіндік беретіндігіне көзіміз жетті. ҚР-дағы мемлекеттік білім беру саясаты, мүгедектігі бар адамдардың білім беру үдерісіне кірігуінің тиімді тетіктерін әзірлеу мен іске асыруға және оларға қолайлы білім беру жағдайларын қамтамасыз етуге бағытталған. Қазақстан Республикасында білім беруді дамытудың 2016-2019 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасында бағдарламалық мақсаттардың бірі ретінде: сапалы білім беруге тең қол жеткізуді қамтамасыз ету, зияткерлік, дене бітімі, рухани дамыған және табысты азаматты қалыптастыру ұсынылған. Сонымен, қазіргі уақытта инклюзивті оқытуды іске асыратын заңнамаларға сәйкес, мүмкіндіктері шектеулі адамдардың сапалы білім алуына қолайлы тілдер, қарым-қатынас әдістері мен тәсілдері және белгілі бір деңгейдегі, белгілі бір бағыттағы білім алуға, әлеуметтік дамуына барынша жағдай жасау үшін қажетті жағдайлар әбден жасалуда. Осы орайда, инклюзивті білім беру мәселелері, келесі іс-әрекеттер арқылы өз шешуін табуда: бұқаралық ақпарат құралдары ерекше білім беру қажеттілігі бар тұлғалардың әлеуметтендіру мәселелерін белсенді қозғайды және талқылайды, жоғары оқу орындарында инклюзивті білім беру саласындағы кәсіби қызметке мамандарды даярлау мақсатты түрде жүзеге асырылады, арнайы білім беру үшін мамандарды даярлау мен қайта даярлауды жүзеге асыратын университеттердегі факультеттер мен кафедралар саны артуда. Қазіргі ғылыми зерттеулерде Ю.В. Богинская, О.Г. Егоров, Е.Р. Ярская-Смирнова, С.В. Алехина, В.З. Кантор, Т.В. Некрут, өз еңбектерінде денсаулық мүмкіндіктері шектеулі тұлғаларға жоғары білімнің қол жетімділігі, білім беру үрдісінде ерекше білім беруді қажет ететін тұлғалардың психологиялық-педагогикалық және медициналық-әлеуметтік қолдау мәселелерінің әртүрлі аспектілерін қарастырған (Алехина, 2016), (Кантор, 2013),

(Некрут, 2015:438-440), (Богинская, 2012:384), (Егоров, 2012:113-117), (Ярская-Смирнова, 2004:87). Арнайы білім беру технологиялары мен бейімделген бағдарламалар С.А. Калашникова, Л.П. Храпылина, (Калашникова, 2013), (Храпылина, 2006), сондай-ақ ерекше білім беруді қажет ететін тұлғаларға арналған оқу үдерісін ұйымдастырудың жаңа жолдары Ю.В. Селиванова, Д.В. Зайцев (Селиванова, Зайцев, 2015) сияқты ғалымдармен әзірленген. Психологиялық-педагогикалық зерттеулерде негізінен мектеп педагогтарының, мектепке дейінгі білім беру ұйымдарының инклюзивті білім беруге дайындығы С.В. Алехина, Т.В. Волосовец, Л.В. Горюнова, Е.Н. Кутепова, Н.В. Старовойт және т.б. еңбектерінде зерттелінген (Алехина, 2015:183), (Волосовец, 2011), (Горюнова, 2014:24), (Кутепова, 2011:103), (Старовойт, 2016:175). Соңғы жылдарғы Е.Г. Никулина, О.С. Кузьмина, Е.Н. Кутепова, Р.А. Сулейменова З.А. Мовкебаева, А.К. Рсалдинова сияқты ғалымдардың педагогикалық зерттеулері, білімгерлердің дайындығын анықтайтын оқу бағдарламаларының мазмұны мен оларға жұмыс берушілер тарапынан қойылатын талаптар арасындағы елеулі алшақтықты көрсетті (Никулина, Кузьмина, 2016:79), (Кутепова, 2011:218), (Сулейменова, 2014:11), (Мовкебаева, 2013:6), (Рсалдинова, 2012:58). Болашақ мамандарды даярлау жүйесін ұйымдастыру және құру стратегияларының бірі, ЖОО мамандықтарының білім беру бағдарламаларын жетілдіру қажеттілігі болып табылады. Осыған байланысты денсаулық мүмкіндіктері шектеулі студенттерді сүйемелдеу, жоғары білім беру инклюзиясы жүйесінде жұмыс істейтін мамандардың кәсіби және жеке дайындығына, атап айтқанда инклюзивті білім беру мәселелерін білуге және түсінуге, даму бұзылыстары бар адамның даму заңдылықтары мен ерекшеліктерін білуге, мүмкіндігі шектеулі студенттердің әлеуметтік ортамен өзара қарым-қатынасының ең тиімді жолдарын іздеу мақсатында, жоғары оқу орындарында инклюзивті процесті зерделеу қажеттілігі туындайды. Ерекше білім беруді қажет ететін тұлғаларды инклюзивтік оқытуда, нормативтік-құқықтық қамтамасыз болуы, білім беру процесінің барлық қатысушыларының жеткілікті дайындығысыз, инклюзивті оқытудың іске асырылуының күрделілігін шешпейді. Ал инклюзивтік оқытудың қатысушылары ерекше білім беруді қажет ететін студенттер, ата-аналар, профессорлық-оқытушылық құрам болып табылады. Ерекше білім беруді қажет ететін тұлғалардың қандай

санаттары ЖОО-ға оқуға түседі? Ең алдыңғы қатарда, тірек-қимыл аппаратының немесе көру және есту органдарының функциялары бұзылған кезде ақыл-ойы толық сақталған жастар – бұлар мамандық алуға мотивациясы жоғары және еңбектік іс асыруға қызығушылығы бар неғұрлым перспективалы топ. Екінші топты есту және сөйлеу күрделі бұзылыстары бар жастар құрайды, олар әдетте ақпарат пен жаңа білімді баяу қабылдауы мүмкін, бұл топтағылар оқу процесін ерекше ұйымдастыруға және технологияларды қолдануды талап етеді. Үшінші топты – аномалия-психофизикалық дамуы бар жастар (психикалық дамуының тежелуі, ақыл-ой өршуі, девиантты мінез-құлық) құрайды. Сонымен, қазіргі таңда талапкерлер мен студенттер контингенті өзінің диагнозымен қатар психологиялық, физикалық жеке ерекшеліктері мен бейімделу мүмкіндіктері бойынша да әртүрлі. ЖОО алдында кәсіптік білім беру міндетінен басқа, ерекше білім беруді қажет ететін студентті әлеуметтік оңалту міндеті де тұр, бұл біздің ойымызша, кешенді шешімді талап етеді. Сонымен қатар, студенттерді бірлесіп оқытуды табысты жүзеге асыру үшін білім алушылар тарапынан да, педагогтер тарапынан да туындаған мәселелерге мұқият талдау жасау қажет. Бүгінгі таңда, ЖОО оқытушыларының студенттерді инклюзивтік кәсіби оқуына жеткілікті дайындауына байланысты туындайтын қиыншылықтар келесі бағыттарда айқындалады: Ерекше білім беруді қажет ететін тұлғалардың теориялық білімдерін меңгеруде, олармен жұмыс жасау әдістерінің біліктіліктерін арттыруда, ерекше білім беруді қажет ететін студенттермен өзін қалай дұрыс ұстау керектігі, оларды оқытуда жағдай жасау үшін не істеу керек деген мәселелерде.

Оқытушылардың ЖОО-да инклюзивті оқытуға қатысы бар факторларды анықтау үшін, біз эмпирикалық зерттеу ұйымдастырып өткіздік. Ерекше білім беру қажеттілігі бар білім алушыларды оқытатын оқытушылар туралы деректер банкі құрылды. Зерттеу университеттің үш оқу корпусында жүргізілді, зерттеуге ерекше білім алу қажеттілігі бар студенттерді оқытатын барлық профессорлық-оқытушылық құрамы – әр түрлі бағыттағы 70 оқытушы қатысты. Барлық сыналушылар зерттеуге қатысуға келісім білдірді. Бұл таңдау гетерогенді болды (ерлер мен әйелдер). Зерттеу 22-27 қараша аралығында жүргізілді.

Зерттеу пәні ЖОО оқытушыларының ерекше білім беруді қажет ететін студенттерді оқытуға дайындығы болып табылады.

Зерттеу мақсаты ЖОО оқытушыларының, оқыту үрдісінде ерекше білім беруді қажет ететін студенттерді оқытуға дайындығын зерттеуден тұрды.

Зерттеудің негізгі міндеті отандық және шетелдік зерттеушілердің ерекше білім беруді қажет ететін студенттерді оқытудағы теориялық көзқарастарын зерделеуде; ерекше білім беруді қажет ететін студенттерді оқыту мен бейімдеу үрдісінің өзара байланысына теориялық талдау жүргізуде; оқу үрдісінде біздің ЖОО-ның оқытушыларының ерекше білім беруді қажет ететін студенттерді оқытуға дайындығы деңгейін анықтауда болды.

Зерттеу нысаны ерекше білім беруді қажет ететін студенттерді оқытатын ЖОО оқытушылары болып табылады.

Гипотеза: ЖОО оқытушыларының ерекше білім беруді қажет ететін студенттерді оқытудағы дайындығының деңгейі студенттердің оқу-танымдық қызметіне әсерін тигізеді.

Біздің зерттеуіміздің әдістемелік негізі Хорни К. (Хорни, 1997:174), Кари Нес (Кари, 2003:177), Алехина С.В. (Алехина, 2015:183) және т.б. ғалымдар қарастырған жоғары білім беру жүйесінде инклюзивті практиканы іске асыру үшін мамандар даярлау мәселелері болды.

Материал және әдістер. Кіріктірілген оқыту жағдайында мүгедектігі бар және ерекше білім беруді қажет ететін студенттердің жоғары білім алу мүмкіндіктері туралы ЖОО-ның ПОҚ-тың инклюзивті топтарда мүгедек студенттермен практикалық өзара іс-әрекет жасауға, оқытуға дайындығын анықтау үшін біз келесі әдістерді қолдандық: теориялық: зерттеу тақырыбы бойынша ғылыми мәліметтерді талдау, қорыту, жүйелеу; эмпирикалық: сауалнама; сандық талдау әдістері: пайыздар, баллдар; интерпретация әдістері: генетикалық; Зерттеудің диагностикалық әдісі: сауалнама жүргізу; Сауалнама жүргізу барысында біз іріктеудің репрезентативтілігін қамтамасыз ету қажеттілігін басшылыққа алдық және ЖОО-ның профессор-оқытушылар құрамын барынша қамтуға тырыстық. Сауалнамаға респондент ретінде 70 оқытушы қатысты (ЖОО-ның ЕББҚ бар топтарда сабақ өткізетін барлық ПОҚ-тың 80%-ы). Зерттеу базасы: зерттеу І. Жансүгіров атындағы Жетісу мемлекеттік университеті базасында жүргізілді.

Нәтижелер және талқылау.

Педагогтарға арнайы әзірленген сауалнамаға жауап беру ұсынылды. Жас шамасы бойынша барлық респонденттерді біз шартты түрде ке-

лесі топтарға бөлікті: 30 жасқа дейін – 16,8 %, орта жастағы 31-45 жас – 47,1 %, жасы 46-60 жас – 29,6%, зейнеткерлік жас 61 жастан жоғары – 6,5%. Барлық респонденттерді жұмыс тәжірибесіне байланысты топтарға бөлікті: жұмыс тәжірибесін жаңадан бастағандар – 10,8%, жұмыс тәжірибесімен – 46,6 %, еңбек өтілі жоғары – 32,9%, жұмыс өтілін – 9,7% респондент көрсетпеді. Білім беру ордасында мүмкіндігі шектеулі студенттердің және/немесе мүгедек студенттердің оқуы туралы сұрағына оқытушылардың 85% хабардар екендігі, 9%-жоқ; 6%-білмеймін деген жауаптар алынды. Бұл деректер топтарда ерекше білім беруді қажет ететін студенттердің оқуы жайлы, оқытушылардың жеткілікті хабардар болуының дәлелі. Сонымен қатар, сұралғандардың 39%-ы ерекше білім беруді қажет ететін студенттер туралы қосымша ақпарат қажет десе; 50% – мұндай қажеттілік жоқ екенін атап өтті; 11% – жауап беруге қиналды. Оқытушылардың мүмкіндігі шектеулі студенттер туралы мәліметтерді қандай ақпарат көздерінен алатыны қызығушылық тудырды. Студенттер туралы ақпарат: жеке бақылаулардан – 69% респонденттер; деканат қызметкерлері – 12%; студенттерге қызмет көрсету орталығынан – 10%; ерекше білім беруді қажет ететін студенттер өздері ақпараттандырады – 9%. Біздің ойымызша, жеке бақылаулар арқылы болжамдар, тек көру қабілеті және тірек-қимыл аппараты ауыр студенттерге байланысты болжау мүмкін. Тәжірибе көрсеткендей, денсаулығы шектеулі студенттердің өздері оқытушыларға мүгедектік туралы өте сирек айтады, бұл әрине қолайлы емес және олардың психикалық жағдайына әсер ететін үрдіс. ЕББҚ бар студенттердің білім алу формасы (түрі) туралы сұраққа, оқытушылардың көпшілігі 47% кез келген жоғары оқу орындарында басқа да білім алушылармен бірлесіп оқу қажет десе, 17% жоғары оқу орындарының арнайы мамандандырылған топтарында білім алуы тиіс деп санайды, 16% студенттердің диагнозының ауырлығына байланысты, 10% мұндай студенттер үйде білім алуы тиіс деп санайды. Сондай-ақ, ЖОО-да жұмыс өтілі 6 жылдан 10 жылға дейін жұмыс тәжірибесі бар 57% оқытушылардың және 5 жылға дейін жұмыс өтілі бар 53% оқытушылардың пікірі бойынша «Кез келген ЖОО-да басқа білім алушылармен бірлесіп білім алу керек» деген жауап нұсқасы таңдап алынды. ЖОО-да тәжірибелі мұғалімдердің 15%-ы «Оларды үйде оқыту жақсы болар еді» деп санайды және 20%-ы, олар «Оқыту түрін

таңдау аурудың ауырлығына байланысты» деп санайды. ЕББҚ бар студенттер (мүгедек студенттер) мен қарапайым студенттердің инклюзивті (бірлескен) оқытуын енгізуге деген көзқарастарын талдау кезінде, оқытушылардың басым көпшілігі 70% барлық қажетті жағдайлар жасау кезінде ғана осындай оқытуды қолдайды, 24% – студенттерді бірлесіп оқыту идеясын толық қолдайды, 4% – қарсылық білдірді, өйткені «қарапайым студенттер үшін бұл оқу-жаттығу деңгейін төмендетеді» және 2% үзілді-кесілді қарсылық білдірді. «Денсаулық мүмкіндіктері шектеулі студенттерді (мүгедек студенттер) білім беру мекемесінде сүйемелдеуді қандай мамандар жүзеге асыру керек» деген сұраққа 43%-ы жауап беруге қиналды, 26%-ы мұндай студенттерді ешкім ерітіп жүрмеуі керек деп санайды, 24%-ы тьютор (ассистент, көмекші) деп ойлайды, 4%-ы педагог пен психолог деп атаған, 3%-ы техникалық және ақпараттық құралдар бойынша маман деп санайды. Одан әрі оқытушыларға сауалнамада «Қазіргі уақытта инклюзивті жоғары білімге тән тәуекелдерді (қауіп-қатер)» көрсету ұсынылды. Респонденттердің 61%-ы бұл сұраққа жауап беруге қиналды, 15%-ы «Жоғары білім беру сапасының жоғалу мүмкіншілігін» көрсетеді, оқытушылардың 11%-ы «Оқытудың техникалық және оқу-әдістемелік қамтамасыз етілмеуі», 9%-ы «Педагогтар мен ЕББҚ бар студенттердің қарым-қатынас жасауға психологиялық дайын еместігі», респонденттердің 3%-ы «Қажетті жағдайлардың, мамандардың, психологтардың болмауы және т.б.» деген қауіп-қатерді атап өтті. Сондай-ақ инклюзивті жоғары білімге тән қиыншылықтардың қатарында (әрбір сөзге 1%-дан тура келді): «Уақытылы медициналық көмекпен қамтамасыз етілмеуі», «Жұмысқа орналасу мүмкіндігінің болмауы», «Ғимараттарымыздың техникалық ерекшеліктері (мысалы, жабдықталмаған дәретханалар) ЕББҚ бар студенттердің оқуына кедергі келтіреді»; «ЕББҚ бар студенттердің ауыруынан сабақта үлгермеуі, психологиялық проблемаларға әкеледі, нәтижесінде ЕББҚ бар студент сессияны тапсырмайды», «Қаржылық қиындықтар», «ЖОО қызметкерлерінің мүгедек-студенттерге жауапкершілікті өз мойнына алуға дайын еместігі», «Кейбір оқытушыларға тән формализм», «Кейбір студенттер тарапынан жағымсыз реакция», «Оқытушылардың ЕББҚ бар білім алушылардың проблемаларын қабылдамауы», «Психологиялық-педагогикалық сүйемелдеудің өтпеушілігін түсінбеуі»,

«Дені сау адамдар тарапынан теріс, елеусіз қарым-қатынас», «Арнайы жағдайлар мен техникалық қамтамасыз етудің жоқтығы», «Бейімдік білім беру қызметін қамтамасыз ету үшін базаның жоқтығы», «Инклюзивті білім беру қосымша маңызды материалдық және ресурстық салымдарды талап етеді», «Ұйымдастырушылық және техникалық тәуекелдер», «Ерекше білім беруді қажет ететін студенттердің психологиялық ыңғайсыздық жағдайда, барлығымен әдеттегі режимде оқуы» аталды. Сондай-ақ, «Бізде инклюзивті білім жоқ» деп ойлайтын бір респонденттің жауабы болды. Оқытушылардың 42% ерекше білім беруді қажет ететін студенттердің диагнозына байланысты қалай жұмыс істеу керектігі туралы сауалнама сұрағына, инклюзия жайлы жеке түсініктері бар деп жауап берді. Керісінше, 58 % бұл сұраққа теріс жауап берді. Көптеген оқытушылар 67% денсаулығы шектеулі студенттерді оқыту мәселелері бойынша біліктілікті арттыру курстарынан өту қажет деп те тұжырымдады. Денсаулық мүмкіндіктері шектеулі студенттерге оң көзқарас олардың жоғары оқу орындарында оң әлеуметтенуі деп түсінеміз. «Ерекше білім беруді қажет ететін студент қандай көзқарас тудырады?» деген сұраққа жауаптар келесі түрде бөлінді: сезім, өкініш – 15%, оң көзқарас, құрмет – 45%, жай, қарапайым студентке деген көзқарас – 29%, анықталмады – 11%. Осыған байланысты, 65% респонденттер жұмыс барысында әртүрлі сипаттағы қиындықтар туындағанын атап өтті, біз оларды талдап жүйеледік. Оқытушылар келесідей негізгі қиындықтарды атап көрсетті: мүгедек студенттердің жалпы білім базасының төмендігі, өз мүмкіндіктерін нәтижелері мен жұмыс сапасын асырып бағалау, қиындықтарға жиі шағымдану, инфантилизмнің жоғары деңгейі, қарым-қатынас орнатудағы мүгедек студенттердің реніштігі, өз бақытсыздықтарында басқаларды айыптауға ұмтылу. Осылайша, ерекше білім беруді қажет ететін студенттердің оқыту процесінде туындайтын негізгі қиындықтарын, оқытушылар студенттердің психологиялық ерекшеліктерімен байланыстырады.

Біз жүргізген сауалнама және оның нәтижелерін талдау, ерекше білім беруді қажет ететін студенттерді оқытуға байланысты проблемалық алаңды анықтауға мүмкіндік берді. Сонымен қатар, жоғары оқу орны оқытушыларының ерекше білім беруді қажет ететін студенттерді кіріктірілген білім беру жағдайында қарапайым ЖОО-да оқыту мүмкіндігі туралы пікірін және олардың осы мәселеге деген көзқарасын зерделеуге және

инклюзивті топтарда өзінің педагогикалық қызметін табысты жүзеге асыруға практикалық дайындық деңгейін анықтауға мүмкіндік берді. Осылайша, жүргізілген зерттеу, инклюзивті білім беруде оқытушыларды кәсіби сүйемелдеуді, психологиялық-әдістемелік қолдауды, дәрігер-мамандардың студенттердің диагнозы мен оның жүру ерекшеліктері бойынша кеңес беруі қажет екендігін көрсетті.

Біздің аймақтық жоғары оқу орнында ерекше білім беру қажеттіліктері бар тұлғаларды оқыту әдістемесі бойынша белгілі бір тәжірибе бар. «Қазақстан Республикасында инклюзивті білім беруді дамытудың тұжырымдамалық тәсілдерін» негізге ала отырып, ЖОО оқытушыларының біліктілігін арттыру үшін, І. Жансүгіров атындағы Жетісу мемлекеттік университетінде педагогтың инклюзивті білім беруге дайындығын қалыптастыру бойынша жұмыстар жүргізілуде. Инклюзивті білім беру мәселелері бойынша, білім беру бағдарламасының модульдеріне арнайы пәндер енгізілді. Университетте 5B010500-Дефектология мамандығы бойынша педагог-дефектологтарды даярлау жүзеге асырылады, оның оқу жоспарларына инклюзивті білім беру жағдайында, жалпы білім беретін мектептерде дефектолог жұмысының ерекшелігін ескере отырып, «Арнайы және жалпы білім беретін мекемелердегі дефектолог қызметі», «Бейімделген дене шынықтыру» сияқты элективті курстары әзірленіп енгізілген. Бастауыш мектеп педагогтарын 5B010200 – «Бастауыш оқытудың педагогикасы мен әдістемесі» мамандығы бойынша даярлау қосымша «Инклюзивті білім беру педагогы» мамандандыруымен жүргізіледі. Мамандандыру шеңберінде болашақ мұғалімдер келесі пәндерді оқи алады: Дефектология негіздері; Психикалық дамуында тежелген балаларды түзету-дамыту; Денсаулық мүмкіндіктері шектеулі балаларды оқыту және тәрбиелеу; Жалпы білім беру мекемелерінде мүмкіндігі шектеулі балаларды инклюзивті оқыту. Пәндердің мазмұны Қазақстан Республикасындағы мемлекеттік білім беру саясатының бағыттары мен ұстанымдарын, инклюзивті білім берудің нормативтік негіздерін, ЖОО-да оқу үрдісінде тұлғаның жалпы және кәсіби әлеуметтенуінің өзекті мәселелерін, денсаулық мүмкіндіктері шектеулі адамдардың әлеуметтік-психологиялық бейімделуі мәселелерін, ЕББҚ бар студенттерімен жұмыс істейтін оқытушылардың жүйке-психикалық тұрақтылығы мен төзімділігін дамытуды, жоғары білім беруде инклюзивті үдерістің тиімді дамуын болжауды қарастырады. ЕББҚ

студентпен нақты қарым-қатынас барысында оқытушы, әдетте, бағдарламалық талаптарды меңгеруде, оқу ақпаратын ұсыну формаларын бейімдеуде көмек көрсету жолдарын белсенді іздейді, сондықтан ЖОО-да оқу процесін ұйымдастыру мәселелері де қарастырылуда; білім алушыларға қажетті техникалық көмек көрсететін ассистент немесе тьютор қызметтерін ұсыну мүмкіндігі; материалдың қол жетімділігін қамтамасыз ету үшін инновациялық формалар мен әдістерді пайдалану (аудиолекциялар, видеолекциялар) ұсынылған пәндер бойынша құрастырылған. Бұл пәндерді оқыту барысында болашақ педагогтарда арнайы кәсіби құзыреттілік деңгейіне жататын инклюзивті құзыреттілік қалыптасады. Бұл денсаулық мүмкіндіктері шектеулі студенттердің әртүрлі білім алу қажеттіліктерін ескере отырып, оның өзін-өзі дамуына жағдай жасауды қамтамасыз ете отырып, оқытушылардың инклюзивті білім беру жағдайында, кәсіби функцияларды жүзеге асыру қабілетін негіздейтін интегративтік үрдіс. «Инклюзивті білім беру педагогы» қосымша мамандандырумен педагогикалық мамандықтардың модульдік білім беру бағдарламаларын әзірлеу, инклюзивті білім беру жағдайында педагогтарды жұмысқа даярлау және оқу-әдістемелік қамтамасыз ету, педагогтардың инклюзивті білім беруді іске асыруға дайындығын қалыптастыруға, қоғамның қазіргі заманғы талаптарымен сәйкес келетін мамандарды даярлау сапасын қамтамасыз етуге, осының негізінде ерекше білім беру қажеттіліктері бар тұлғалардың тиімді әлеуметтендіру мәселелерін шешуге ықпал етуі мүмкін. Сондай-ақ, университетте инклюзивті білім беру және ЖОО-да инклюзивті білім беруді жүзеге асыруға дайындық мәселелері байланысты, арнайы пәндер бойынша студенттерге сабақ беруге, ЖОО педагогтарының дайындығын қалыптастыру мақсатында, ПОҚ қайта даярлау және біліктілігін арттыру үшін жағдайлар жасалады. Университетте ғылыми-әдістемелік орталығы жұмыс істейді, оның қызмет бағыттарының бірі ЖОО-да инклюзивті білім беруді психологиялық-педагогикалық сүйемелдеу болып табылады. Орталық қызметкерлерімен инклюзивті білім беру саласында зерттеулер жүргізіледі, университет ПОҚ үшін оқыту семинарлары ұйымдастырылады, онда инклюзивті білім беру жағдайында білім беру процесіне қатысушыларды психологиялық-педагогикалық сүйемелдеу, ғылыми-әдістемелік негіздер, инклюзивті білім беру жағдайында педагогтарды даярлауды оқу-әдістемелік қамтамасыз ету

және т.б. мәселелер қарастырылады. Университет ПОҚ инклюзивтік білім беруді енгізу және дамыту мәселелеріне арналған конференциялар, дөңгелек үстелдер және басқа да іс-шаралар жұмыстарына қатысады. Жыл сайын біздің университетте «Білім беру үрдісіне инновациялық технологияларды енгізу – сапалы білім берудің негізі» атты аймақтық ғылыми-әдістемелік конференция өткізіледі. Академиялық қауымдастық пен жұмыс берушілердің пікірін жүйелі түрде зерделеу, еңбек нарығының талаптарына сәйкес оларды әзірлеу үшін, білім беру бағдарламаларының құрылымы мен мазмұнын уақтылы өзектендіруге мүмкіндік береді, бұл түлектердің табысты жұмысқа орналасуына ықпал етеді. Сонымен, біздің университетте атқарылған біраз жұмыстардың нәтижелері бойынша, қазіргі заманғы өңірлік жоғары мектепте, ұйымдастырушылық және мазмұндық өзгерістермен қатар өзге де, неғұрлым күрделі және маңызды сипаттағы өзгерістер болып жатқанын атап өтуге болады. Бұл көп жағдайда жоғары оқу орнының білім беру кеңістігінде оқытушылар мен ЕББҚ студенттердің бір-бірімен өзара қарым-қатынас мүмкіндігін алуы, ал ол сөзсіз олардың бір-біріне қатысты көзқарасты өзгертуге әкеледі. Әрине оқу-кәсіптік қызмет барысында, мұндай өзара қатынастар оқытушылардың инклюзивті жоғары білім беруге психологиялық және кәсіби даярлығын дамыту және қалыптастыру факторына айналады. Кәсіптік білім алу кезінде оқу орны қарапайым студенттер үшін, негізі мемлекеттік білім беру стандарттары мен тәртіптерін орындау болып табылса, ЕББҚ бар тұлғалар үшін аса күрделі және ұзақ, нақты оқу орнының ортасына бейімделу процесі болып табылады. Сондықтан жоғары оқу орнының білім беру ортасында денсаулық мүмкіндігі шектеулі адамдарды психологиялық-педагогикалық сүйемелдеуді ұйымдастыруға ерекше назар аудару қажет. Бізге осы қызметті мынадай қағидаттарда ұйымдастыру маңызды болып табылады: студенттердің ағымдағы мәселелерін шешуге мүмкіндік беретін психологиялық-педагогикалық сүйемелдеу, оңалту қызметтерін құру; профессорлық-оқытушылар құрамына ЕББҚ – студенттермен өзара іс-әрекет жасаудың қажетті мән мәтіндерін табуға мүмкіндік беретін гуманистік жоғары оқу орындары ішіндегі корпоративтік этиканы, мәдениетті құру; әрине, әр студенттің әлеуетті мүмкіндіктерін ашуды, оның әлеуметтік маңызы бар, пайдалы қызмет түрлеріне кәсіби және жеке бағдарлануын болжайтын жеке көзқарас қалыптастыру.

Қорытынды

Қазақстандағы жоғары оқу орындарында, ерекше білім беруді қажет ететін студенттердің кәсіптік білім беруді дамытудың нормативтік-құқықтық негізі – білім беру ортасында білім алушыларға тең, білім алушылардың жеке ерекшеліктеріне және білім алу қажеттіліктерін қамтамасыз етеді. Дегенмен, жоғары оқу орындарының аталған студенттерді табысты оқытуы, профессорлық-оқытушылық құрамының осы топтағы студенттермен жұмыс істеуге жеткілікті дәрежеде дайындығына тікелей байланысты. Біз, келесі шарттар сақталған жағдайда, оқытушылардың ерекше білім беруді қажет ететін студенттермен жұмыс істеуге дайындығы артады деп есептейміз:

– оқытушыларды, ерекше білім беруді қажет ететін студенттерді оқыту мәселелерінде, өздерінің теориялық деңгейін арттыру мүмкіндігімен қамтамасыз ету (мысалы, біліктілікті арттыру курстарынан өту кезінде);

– ерекше білім беруді қажет ететін студенттерді инклюзивті оқыту үшін жағдай жасау мәселелері бойынша мамандардан кеңес алу мүмкіндігінің болуы (мысалы, тұрақты жұмыс істейтін

инклюзивті сүйемелдеу және студенттерді әлеуметтік бейімдеу орталығында);

– кедергісіз орта құру және ерекше білім беруді қажет ететін студенттердің білім беру процесін тиісті техникалық жабдықтау;

– ерекше білім беруді қажет ететін студенттердің медициналық-психологиялық-педагогикалық сүйемелдеу жүйесін ұйымдастыру.

Жүргізілген зерттеу, ерекше білім беруді қажет ететін студенттердің аймақтық ЖОО-да білім беру процесіне кірігуінің тиімді тетіктерін іске асыруға және оларға қолайлы білім беру жағдайларын қамтамасыз ету жолдарының бірін қарастыруға бағытталған.

Теориялық, эмпирикалық зерттеу нәтижелері бойынша, жоғары оқу орындарының педагогтарын, ерекше білім беруді қажет ететін студенттерді оқытуға дайындау қажеттілігі туралы пікір қалыптасты. Сонымен қатар, келешек зерттеулерде инклюзивті оқыту жағдайында ерекше білім беруді қажет ететін студенттерді психологиялық-педагогикалық сүйемелдеуді жүзеге асыру жолдарын, олардың тұлғалық ерекшеліктерін және ЖОО-да инклюзивті оқыту жағдайларына бейімделу деңгейін зерделеу орынды деп санаймыз.

Әдебиеттер

Қазақстан Республикасының «Білім туралы» Заңы 2007 жылғы 27 шілдедегі № 319-III (04.07.2018 ж. берілген өзгерістер мен толықтырулармен) – электрондық ресурс https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=30119920

Қазақстан Республикасының «Қазақстан Республикасында мүгедектерді әлеуметтік қорғау туралы Заңы» 2005 жылғы 13 сәуірдегі № 39-III. – электрондық ресурс <http://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z050000039>

Қазақстан Республикасының Білім және ғылым саласын дамытудың 2016-2019 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасы. Қазақстан Республикасы Президентінің Жарлығы. № 205. – электрондық ресурс adilet.zan.kz/kaz/docs/U1600000205

«БҰҰ Бас Ассамблеясының мүгедектердің құқықтары туралы Конвенция» 2006 жылғы 13 желтоқсандағы 61/106 қарарымен қабылданды. – электрондық ресурс <http://adilet.zan.kz/kaz/docs/B940001400>

Богинская Ю.В. Социально-педагогическая поддержка студентов с ограниченными возможностями в высших учебных заведениях: теория и практика: монография. – Ялта: РИО РВУЗ «КГУ», 2012. – 384 с.

Егоров О. Г. Социальная адаптация студентов-инвалидов // Образовательные технологии. – 2012. – № 2. – С. 113-117.

Ярская-Смирнова Е.Р., Наберушкина Э.К. Социальная работа с инвалидами: учебное пособие. Издание 2-е, переработанное и дополненное. – СПб.: Изд-во «Питер», 2004. – 316 с.

Алехина С.В. Инклюзивное образование: от политики к практике // Психологическая наука и образование. – 2016. – Том 21. – № 1. – С. 136–145.

Кантор В.З. Социально-реабилитационное сопровождение студентов с ограниченными возможностями здоровья и инвалидов как тренд развития профессионального образования // Здоровьесберегающее образование. – 2003. – №1(29). – С.11-14.

Зволейко Е.В., Калашникова С.А. Психолого-педагогическая оценка инклюзивной образовательной среды: учебно-методическое пособие. / Забайкал. гос. ун-т. – Чита: ЗаБГУ, 2015. – 263 с.

Храпылина Л.П. Реабилитация инвалидов: учебное пособие. – М.: Издательство «Экзамен», 2006. – 415 с.

Селиванова Ю.В., Зайцев Д.В. Организационно-методические аспекты сопровождения студентов с ограниченными возможностями здоровья в условиях профессионального образования // Вестник Челябинского государственного университета. – 2015. – № 1. – С. 97-103.

Алехина С.В., Алтыникова Н. В., Ряписова А. Г. Деятельность психолого-медико-педагогических комиссий в современных условиях развития образования // Сибирский педагогический журнал. – 2015. – № 5. – С. 183–185.

- Инклюзивная практика в дошкольном образовании: пособие для педагогов дошкольных учреждений / под ред. Т. В. Волосовец, Е. Н. Кутеповой. – Мозаика-Синтез, 2011. – 142 с.
- Горюнова Л. В. Проблемы подготовки преподавателей для работы в системе инклюзивного образования // Международный диалог: инклюзия через всю жизнь. – Ростов-на-Дону, 2014. – С. 24–30.
- Кутепова Е. Н. Опыт взаимодействия специального (коррекционного) и общего образования в условиях инклюзивной практики // Психологическая наука и образование. – 2011. – № 1. – С. 103–112
- Несына С. В., Старовойт Н. В. Профессиональная и психологическая готовность педагогов дошкольных организаций к инклюзивному образованию // Известия балтийской государственной академии рыбопромыслового флота: Психолого-педагогические науки. – 2016. – № 1 (35). – С. 175–183.
- Никулина Е.Г., Кузьмина О.С. Тенденции развития инклюзивного образования за рубежом. //Инклюзивное образование: теория и практика: сборник материалов международной научно-практической конференции /отв. ред. О.Ю. Бухаренкова, И.А. Телина, Т.В. Тимохина. – Орехово-Зуево: Редакционно-издательский отдел ГГТУ, 2016. – 955 с. – С.79-87.
- Кутепова Е.Н. К вопросу подготовки специалистов для реализации инклюзивной практики в системе образования // Инклюзивное образование: методология, практика, технологии. Московский городской психолого-педагогический университет. – 2011. – С. 218-220.
- Сулейменова Р.А. Инклюзивное образование в РК: анализ ситуации и практические шаги // Открытая школа. – 2014. – №4 (135). – С.11-14
- Мовкебаева З.А. Вопросы подготовки педагогических кадров в Республике Казахстан к работе в условиях инклюзивного образования // Педагогика и психология. – № 2 (15) – 2013. – С. 6-11.
- Рсалдинова А.К. Организация работы по повышению квалификации педагогических кадров в условиях становления инклюзивного образования РК /А.К. Рсалдинова, И.А. Денисова // Открытая школа (каз). – 2012. – №10 (121). – С. 58-61.
- Хорни К. Тревожность. Собр. соч. в 3-х т. — М.: Смысл, 1997. – Т-2. – С.174-180.
- Moore M. Including parents with disabled children // Teaching and learning in diverse and inclusive classrooms: Key issues for new teachers / eds. G. Richards, F. Armstrong. – London, 2011. – 125 p.
- Adler, A. the Practice and theory of individual psychology. – М.: Fund «For economic literacy», 1995. – 296 p.
- Campbell E, Jones G. Psychological well-being in wheelchair sport and non-participants // Adapt PhysActiv Quart.– 1994. – №11(4). –P. 404-415.
- Horney K./ Our internal conflicts // Collected Works: in 3 volumes / K. Horney. – Moscow: Meaning, 1997. – Volume 3. – 234 p.
- Wolfe M., A. A. Spector. The main psychological theories in psychoanalysis / transl. – М.: AST, 2006. – 120 p.
- Муллер, О. Ю., Рассказов, Ф. Д., Ротова, Н. А. Внедрение адаптированных образовательных программ для студентов с ограниченными возможностями здоровья в вузе // Научно-методический электронный журнал «Концепт». – 2016. – Т. 8. – С. 41–45. – URL: <http://e-koncept.ru/2016/56119.htm>.
- Armstrong, F. Action Research for Inclusive Education, Prentice Hall, 2004.
- Nes, Kari. Developing Inclusive Teacher Education. – UK, 2003 – С. 177.
- Oliver M. The Politics of Disability. L.: Macmillan, 1990.
- Oliver M., Barnes C. Disabled People and Social Policy. From Exclusion to Inclusion. L., N.Y.: Longman, 1998.

References

- Alekhina S.V. (2016) Inklusivnoe obrazovanie: ot politiki k praktike. [Inclusive education: from politics to practice]. Psikhologicheskii zhurnal [Psychological Journal], vol. 21. no 1, pp. 136-145.
- Alekhina S.V., Aleynikova N.V., Ryapisova A.G. (2015) Deyatel'nost' psikhologo-mediko-pedagogicheskikh komissiy v sovremnykh usloviyakh razvitiya obrazovaniya. [Activities of psychological-medical-pedagogical commissions in modern conditions of development of education]. Sibirskiy pedagogicheskii zhurnal. [Siberian pedagogical journal], no 5, pp 183-185.
- Adler A. (1995) The Practice and theory of individual psychology. Moscow: Foundation for Economic Literacy, pp 291.
- Armstrong F. (2004) Action research for inclusive education: Changing places, changing practices, changing minds. London: Routledge-Falmer, 105 p.
- Boginskaya Yu.V. (2012) Sotsial'no-pedagogicheskaya podderzhka studentov s ogranichennymi vozmozhnostyami v vysshikh uchebnykh zavedeniyakh: teoriya i praktika: monografiya [Socio-pedagogical support for students with disabilities in higher education: theory and practice: monograph]. Yalta: RIO Crimea humanitarian University “KSU”. 384p.
- Cantor V.Z. (2003) Sotsial'no-reabilitatsionnoye soprovozhdeniye studentov s ogranichennymi vozmozhnostyami zdorov'ya i invalidov kak trend razvitiya professional'nogo obrazovaniya: Zdorov'yesberegayushcheye obrazovaniye. [Socio-rehabilitation support of students with disabilities and disabled people as a trend in the development of vocational education: health Education], no 1(29), pp 11-14.
- Campbell E, Jones G. (1994) Psychological well-being in wheelchair sport and non-participants. Adapt PhysActiv Quart. no 11(4), pp 404-415.
- Egorov O.G. (2012) Sotsial'naya adaptatsiya studentov-invalidov: Obrazovatel'nyye tekhnologii [Social adaptation of students with disabilities: Educational technology]. no 2, pp 113-117.
- Goryunova L.V. (2014) Problemy podgotovki prepodavateley dlya raboty v sisteme inklyuzivnogo obrazovaniya. Mezhdunarodnyy dialog: inklyuziya cherez vsyu zhizn'. [Problems of training teachers to work in the system of inclusive education. international dialogue: inclusion through life]. Rostov-on-don, pp 24-30.
- Horney K. (1997) Our internal conflicts // Collected Works: in vol. 3 / K. Horney. – Moscow: Meaning., vol. 3, pp 234.

- Khrapylina L.P.(2006) Reabilitatsiya invalidov. Uchebnoye posobiye. [Rehabilitation of disabled people. Textbook]. Izd-vo «Ekzamen» [Publishing House “Exam”], 415p.
- Kutepova E.N. (2011) Experience of interaction between special (correctional) and General education in an inclusive practice // Psychological science and education, no 1, pp 103-112.
- Kutepova E.N. (2011) K voprosu podgotovki spetsialistov dlya realizatsii inklyuzivnoy praktiki v sisteme obrazovaniya //Inklyuzivnoye obrazovaniye: metodologiya, praktika, tekhnologii. [On the issue of training specialists for the implementation of inclusive practices in the education system //Inclusive education: methodology, practice, technology]. Moskovskiy gorodskoy psikhologo-pedagogicheskiy universitet [Moscow City Psychological and Pedagogical University], no 1, pp 218-220.
- Law of the Republic of Kazakhstan “On education” (dated July 27, 2007), no 319-III (04.07.2018) with these amendments). – Electronic resource https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=30119920
- Moore M. (1995) Including parents with disabled children. Teaching and learning in diverse and inclusive classrooms: Key issues for new teachers. eds. G. Richards, F. Armstrong.
- Movkebayeva Z.A. (2013) Questions of training of pedagogical personnel in the Republic of Kazakhstan to work in the conditions of inclusive education. Pedagogy and psychology, no 2 (15), pp 6-11.
- Muller, O. Yu., Rasskazov, F. D., Rotova, N. Ah. (2016) Vnedreniye adaptirovannykh obrazovatel’nykh programm dlya studentov s ogranichennymi vozmozhnostyami zdorov’ya v vuze. [Introduction of adapted educational programs for students with disabilities at the University]. Nauchno-metodicheskiy elektronnyy zhurnal «Kontsept». vol. 8, pp 41-45.
- Nesina S.V. Starovoit, N.V. (2016) Professional’naya i psikhologicheskaya gotovnost’ pedagogov doshkol’nykh organizatsiy k inklyuzivnomu obrazovaniyu. [Professional and psychological readiness of teachers of preschool institutions for inclusive education]. [News of the Baltic State Academy of the Fishing Fleet: Psychological and Pedagogical Sciences]. no 1 (35), pp 175-183.
- Nes, Kari. (2003) Developing Inclusive Teacher Education, 177 p.
- Nikulina E.G., Kuzmina O.S. (2016) Tendentsii razvitiya inklyuzivnogo obrazovaniya za rubezhom [Trends in the development of inclusive education abroad].
- Inklyuzivnoye obrazovaniye: teoriya i praktika: sbornik materialov mezhdunarodnoy nauchno-prakticheskoy konferentsii. otv. red. O.YU. Bukharenkova, I.A. Telina, T.V. Timokhina.[Inclusive education: theory and practice: proceedings of the international scientific and practical conference /resp. ed O. Y. Buchenkov, I. A. Thelin, T. V. Timokhina]. Orekhovo-Zuyevo: Editorial and publishing Department of GSTU, pp 79-87. (in Russ.)
- Oliver M. (1990) The Politics of Disability. L.: Macmillan Oliver M., Barnes C. Disabled People and Social Policy. From Exclusion to Inclusion. L., N.Y.: Longman, 1998.
- Horney K. (1997) Anxiety. Coll. Op. at 3 T. M. Meaning., T-2, pp 174-180.
- Radinov A. K. (2012) Organizatsiya raboty po povysheniyu kvalifikatsii pedagogicheskikh kadrov v usloviyakh stanovleniya inklyuzivnogo obrazovaniya RK. [Organization of work on increase of professional skill of pedagogical shots in the conditions of formation of inclusive education RK]. Otkrytaya shkola. no10 (121), pp 58-61.
- Selivanova Yu.V., Zaitsev D.V. (2015) Organizatsionno-metodicheskiye aspekty soprovozhdeniya studentov s ogranichennymi vozmozhnostyami zdorov’ya v usloviyakh professional’nogo obrazovaniya. [Organizational and methodological aspects of support of students with disabilities in professional education]. Vestnik Chelyabinskogo gosudarstvennogo universiteta. [Bulletin of Chelyabinsk state University], no 1, pp 97.
- Suleimenova R.A. (2014) Inklyuzivnoye obrazovaniye v RK: analiz situatsii i prakticheskiye shagi. [Inclusive education in Kazakhstan: situation analysis and practical steps]. Otkrytaya shkola, no4 (135), pp 11-14.
- The law of the Republic of Kazakhstan of April 13, (2005) № 39-III “About social protection of invalids in the Republic of Kazakhstan”. – Electronic resource <http://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z050000039>
- The state program of development of education and science of the Republic of Kazakhstan for (2016-2019), Decree Of The President Of The Republic Of Kazakhstan. no 205, Electronic resource adilet.zan.kz/kaz/docs/U1600000205
- The UN General Assembly “Convention on the rights of persons with disabilities” adopted resolution 61/106 of 13 December (2006), Electronic resource <http://adilet.zan.kz/kaz/docs/B940001400>
- Yarskaya-Smirnova E.R., Naberushkina E.K. (2004) Sotsial’naya rabota s invalidami: Uchebnoye posobiye. [Social work with disabled people: Textbook]. St. Petersburg: publishing House «Peter», 316 p.
- Volosovets T.V., Kutepova E.N. (2011) Inklyuzivnaya praktika v doshkol’nom obrazovanii: posobiye dlya pedagogov doshkol’nykh uchrezhdeniy. [Inclusive practice in preschool education: a guide for teachers of preschool institutions]. Izd-vo Mo-saic Synthesis, 142 p.
- Wolfe M., A. A. Spector. (2006) The main psychological theories in psychoanalysis / transl., 120 p.
- Zwolak E.V., Kalashnikova S.A. (2015) Psikhologo-pedagogicheskaya otsenka inklyuzivnoy obrazovatel’noy sredy:uchebno-metodicheskoye posobiye. [Psycho-educational evaluation of inclusive educational environment: Educational-methodical manual] Zabaykal. state UN-T. Chita: Zabgu, 263 p.

¹Г.С. Турсунгожинова , ²В.П. Гармашова, ³Ш.Ш. Абишева, ⁴О.Г. Беленко

¹и.о. ассоциированного профессора, кандидат психологических наук,
e-mail: gulnar3745@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-3368-5937>

²магистрант, e-mail: garmashova_vika@mail.ru

³старший преподаватель, e-mail: abisheva.s@bk.ru

⁴и.о. ассоциированного профессора, кандидат психологических наук,
e-mail: oksanapp2005@mail.ru

Государственный Университет имени Шакарима города Семей, Казахстан, г. Семей

ВЛИЯНИЕ НЕБЛАГОПРИЯТНЫХ ФАКТОРОВ ОКРУЖАЮЩЕЙ СРЕДЫ НА ЛИЧНОСТНУЮ СТРУКТУРУ ЧЕЛОВЕКА

Аннотация. В данной статье рассмотрены вопросы, которые позволяют говорить о том, что психологические последствия после испытаний ядерного оружия формируют некоторую типичную модель личности. Ее характеризовал длительный дистресс, который проявляется в основном соматическими жалобами. Эта модель приобретает хроническую форму. У лиц в условиях радиоэкологического стресса, нарушались психологические защитные механизмы и возникали состояния отчаяния, депрессии, растерянности. У них нарушались системы межличностных взаимоотношений, происходило сужение сферы жизненных интересов, снижение адаптационно-приспособительных возможностей.

Анализ литературных данных, посвященных изучению влияния ионизирующей радиации на психологические особенности личности в целом, показал, что под воздействием неблагоприятных экологических факторов происходят изменения в структуре личности и появляются следующие личностные характеристики, такие, как тревожность, агрессия, ригидность, которые, в свою очередь, нарушают адаптацию жизнедеятельности человека.

Поражающие факторы действуют на людей не столько одномоментно, сколько в течение длительного времени. Некоторые авторы считают, что психические нарушения, возникающие после экологической радиационной катастрофы, формируются не только за счет прямого или опосредованного действия физических факторов, но и как следствие включения соматопсихических или психосоматических механизмов, связанных непосредственно с воздействием катастрофы.

Ключевые слова: неблагоприятные факторы окружающей среды, тревожность, психоэмоциональный стресс, социально-психологическая напряженность, депрессия, экологическое сознание.

¹Tursungozhinova G.S., ²Garmashova V.P., ³Abisheva Sh.Sh., ⁴Belenko O.G.

¹i.o. associate Professor, Ph.D. in Psychology

e-mail: gulnar3745@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-3368-5937>

²master degree student, e-mail: garmashova_vika@mail.ru

³teacher, e-mail: abisheva.s@bk.ru

⁴i.o. associate Professor, Ph.D. in Psychology, e-mail: oksanapp2005@mail.ru
Semey State University named after Shakarim, Kazakhstan, Semey

Influence of adverse environmental factors on the personal structure of a person

Abstract. This article discusses the issues that allow us to say that the psychological consequences after nuclear weapons tests form a typical model of personality. It was characterized by long-term distress, which is manifested mainly by somatic complaints. This model takes on a chronic form. In individuals under conditions of radio-ecological stress, psychological protective mechanisms were violated and states of despair, depression, and confusion arose. Their systems of interpersonal relationships were violated, there was a narrowing of the sphere of vital interests and reduction of adaptive capacity.

An analysis of the literature data devoted to the study of the effect of ionizing radiation on the psychological characteristics of the personality as a whole showed that under the influence of adverse environmental factors changes in the personality structure occur and the following personality characteristics appear, such as anxiety, aggression, rigidity, which in turn violate adaptation human life.

Damaging factors affect people not so much at once, but for a long time. Some authors believe that mental disorders that occur after an environmental radiation disaster are formed not only due to

the direct or indirect action of physical factors, but also as a result of the inclusion of somatopsychic or psychosomatic mechanisms directly related to the impact of the disaster.

Key words: adverse environmental factors, anxiety, psycho-emotional stress, socio-psychological tension, depression, environmental consciousness.

¹Г.С. Турсунгожинова, ²В.П. Гармашова, ³Ш.Ш. Абишева, ⁴О.Г. Беленко

¹психология ғылымдарының кандидаты, доцент м.а., e-mail: gulnar3745@mail.ru

²магистрант, e-mail: garmashova_vika@mail.ru

³аға оқытушы, e-mail: abisheva.s@bk.ru

⁴психология ғылымдарының кандидаты, доцент м.а., e-mail: oksanapp2005@mail.ru
Семей қ. Шәкәрім атындағы мемлекеттік университетінің, Қазақстан, Семей қ.

Адамның жеке тұлғалық құрылымына қоршаған ортаның жағымсыз факторларының әсері

Аңдатпа. Бұл мақалада кейбір жеке тұлғаның типтік үлгісін ядролық қаруды сынаудан кейінгі психологиялық салдарлар қалыптастыратындығы туралы айтуға мүмкіндік беретін мәселелер қарастырылған. Оны негізінен соматикалық шағымдарда көрінетін ұзақ дистресс сипаттайды. Бұл модель созылмалы формаға айналады. Радиоэкологиялық стресс жағдайында адамдарда психологиялық қорғаныс механизмдері бұзылып және күйзелу, депрессия, абыржу жағдайлары пайда болады. Оларда адаптациялық-бейімделу мүмкіндіктері төмендейді, өмірлік қызығушылық аймағы тарылады, тұлғааралық өзара қарым-қатынастар жүйесі бұзылады.

Адамның өмірлік іс-әрекетінің бейімделуін бұзатын ригидтілік, агрессия, мазасыздық сияқты жеке тұлғалық сипаттар пайда болады және экологиялық факторлардың әсерінен жеке тұлға құрылымында өзгерістер болатынын иондаушы радиацияның жалпы тұлғаның психологиялық ерекшеліктеріне әсерін зерттеуге арналған әдеби деректерді талдау көрсетті.

Зақымдаушы факторлар адамдарға бір сәтте әсер етпейді, керісінше ұзақ уақыт бойы әсер етеде. Кейбір авторлар экологиялық радиациялық апаттан кейін пайда болатын психикалық ауытқушылық физикалық факторлардың тікелей немесе жанама әсерінің есебінен ғана емес, тікелей апат әсерімен байланысты соматопсихиялық немесе психосоматикалық механизмдердің салдарынан қалыптасады деп санайды.

Түйін сөздер: қоршаған ортаның қолайсыз факторлары, мазасыздық, психоэмоционалдық стресс, әлеуметтік-психологиялық шиеленіс, депрессия, экологиялық сана.

Введение

Личность – структура весьма сложная и многообразная. В этой структуре в сложном единстве соотносятся осознаваемые и неосознаваемые, преходящие и устойчивые, преморбидные и возникшие в болезни свойства. Личность необходимо изучать в единстве человека с его социальной средой, с его биологическими и социально-определяемыми потребностями, с его понятиями и отношениями.

Под воздействием различных неблагоприятных факторов может происходить личностная деформация, как бы трансформация черт. Под личностной чертой понимается характеристика, имеющая иерархическую организацию, проявляющуюся в поведении и позволяющую сравнивать степень выраженности поведенческих проявлений у разных людей. В качестве личностных черт выделяют, например, экстраверсию – интроверсию, тревожность или эмоциональную стабильность, застенчивость, гнев, активность. Экстраверсия – интроверсия впервые как черта

личности была представлена К. Юнгом (Юнг, 1995:225).

Р. Кеттел выделяет два вида черт: поверхностные (вторичные) и порождающие их, или первичные. Первичные черты в свою очередь разделяются на конституциональные (генетически обусловленные) и характерологические (развивающиеся под влиянием условий жизни, обучения). В своей концепции автор выделяет 3 группы черт в структуре личности: темпераментные черты – способности, динамические черты, мотивирующие поведение, включающие направленность и интересы личности (Cattell, Eber, Tatsuoka, 1970:146).

Г. Айзенк, помимо интроверсии и экстраверсии, в число базовых черт личности включает нейротизм (эмоциональная стабильность – нестабильность) и психотизм (тенденция к импульсивности или контролю) (Eysenck, 1981: 343-370).

Деформация личностных черт характера, т.е. формирование патохарактерологического сдвига, может возникать под влиянием хронической

психотравмирующей ситуации, или вследствие неблагоприятного воздействия социальной, природной или физической среды. Взаимосвязь физического, физиологического и психического в человеке не требует доказательств (Александровский, 2000:152). Несмотря на ведущую роль социальной среды в психическом развитии человека, как отметил Л.С. Выготский, биологической основой, материальным субстратом его реализации является организм и головной мозг (Выготский, 1983). Понятно, что если организм человека тяжело переносит влияния «загрязненной» среды, то и психика его не может оказаться не подверженной воздействию экологического неблагополучия, и наверняка соматические аномалии не исчерпывают диапазон возможных изменений в психике людей, проживающих на экологически неблагополучных территориях, и подвергающиеся воздействию негативных средовых факторов. При этом в структуре личности начинают преобладать невротические, эмоциональные и астенические черты, и появляются такие личностные характеристики как тревожность, агрессия, ригидность и др., повышающие индивидуальную восприимчивость человека к неблагоприятным воздействиям извне. Анализу влияния длительного эмоционального напряжения на организм посвящены исследования авторов – специалистов в области социологии, психологии и физиологии. Человек, которому часто приходится находиться в трудных ситуациях, способен выработать навыки наиболее адекватных реакций, наиболее правильной мобилизации своих функций. Возможно обучение разным способам элиминации страха. Выделяют также несколько факторов, действие которых наиболее неблагоприятно в ситуации длительного стресса. К ним относятся: высокое напряжение стресса, угроза, направленная на основную систему ценностей индивидуума, невозможность справиться с ситуацией в связи со стрессом, низкая степень индивидуальной сопротивляемости психологическому стрессу. Представляется важным проанализировать последний фактор, связанный с личностными особенностями. Индивидуальные различия переносимости стрессовых ситуаций крайне велики.

Методология исследования

В литературе имеются указания на то, что такие характерологические особенности, как тревожность и ригидность, будучи чрезмерно выраженными, утяжеляют заболевание, могут трансформировать симптоматику и всю клиническую картину в целом (Рождественская, 1987:

1095-1098). Повышенное внимание исследователей к проблеме тревожности и ригидности как факторам риска неслучайно. Однако вопросы о соотношении этих характеристик в структуре одной и той же личности, а также их роли в возникновении и течении заболеваний изучены пока недостаточно. Несмотря на широкое использование в литературе этих терминов, единой их интерпретации до сих пор нет.

Некоторые авторы отождествляют тревожность с реакцией стресса, другие рассматривают ее как особую форму страха, третьи – как составную депрессии (Montgomery, 1983: 171-174). Ряд зарубежных авторов употребляют термины «тревога», «страх», «беспокойство», «напряженность» синонимы и относят обозначаемые ими состояния к так называемым астеническим эмоциям (Collins, 1993: 837-843). Х.А. ГрауАбало выделяет также «патологическую тревожность», под которой понимает особое эмоциональное состояние, возникающее в рамках какого-либо заболевания, вызываемое многообразными причинами, не всегда осознаваемыми человеком, и отрицательно влияющее на его психическую деятельность и поведение (ГрауАбало, 1982: 16).

Существует ряд теорий, рассматривающих эмоции, в том числе и тревожность, как регуляторы поведения, социальных контактов, широкого круга психических процессов, как механизм саморегуляции П.В.Симонов и П.М. Ершов рассматривают проблему тревожности в связи с потребностно-информационной организацией поведения человека (Симонов, Ершов, 1904: 56-64). Ф.Е. Василюк рассматривает реакцию тревоги как некий активный, результативный процесс, реально преобразующий психологическую ситуацию, т.е. как своеобразную деятельность (Василюк, 1984: 102).

Распространенным в настоящее время является определение тревожности, предложенное Ч.Д. Спилбергером (Spielberger, 1972: 23-49). Он подчеркивает необходимость уяснения взаимосвязи между тремя различными пониманиями тревожности: как преходящего состояния, как сложного процесса и как свойства личности. По мнению автора, состояние тревожности возникает, когда индивид воспринимает определенный раздражитель или ситуацию как личностно угрожающую, опасную безотносительно к тому, существует ли на самом деле объективная опасность. Тревожность он считает негативным по окраске эмоциональным состоянием, включающим чувство напряжения, опасности, беспокойства и сопровождаемым повышением активности

вегетативной нервной системы. Исследователь использует также термин «тревожность» для обозначения относительно устойчивой личностной особенности человека. Состояние тревожности исследователи включают в сложный процесс, делая основной акцент на такие понятия, как стресс, угроза, когнитивная оценка и переоценка, механизмы перекрытия и поведение избегания (Schwarzer, 2001: 400-407).

Литературные данные свидетельствуют также о том, что напряжение, связанное с тревогой, беспокойством, может быть причиной ригидности поведения. Так, В.К. Вилюнас отмечает, что тревожность, возникшая как состояние (например, как реакция на неуспех), приводит к фиксации, т.е. к ригидному повторению одних и тех же способов действия, «прилипанию» к деталям ситуации, которые вновь и вновь воспроизводятся при повторных столкновениях с «тревожащими» ситуациями. Будучи представленными в структуре личности одного человека, тревожность и ригидность как бы усиливают друг друга, делая поведение менее адекватным и экономным (Вилюнас, 1976: 52).

В.М. Мельников и Л.Т. Ямпольский при анализе личностной тревожности в качестве одной из ее составляющих рассматривает аффективную ригидность (Мельников, Ямпольский, 1985: 144). Проблеме ригидности посвящено большое число работ, но, по верному замечанию П. Лич, это понятие вызывает большие разногласия среди психологов (Leach, 1967: 11-12).

Литературные данные свидетельствуют о наличии нескольких определений ригидности. Так, К. Гольдштейн определяет ригидность как неадекватную скованность поведения (Goldstein, 1943: 209-226), Х. Вернер – как недостаточную вариабельность реакций (Werner, 1946: 43-52). Они сходятся на том, что ригидность как состояние отчетливо проявляется в ситуациях напряженности, стресса, фрустрации и выражается в негибкости поведения, утрате пластичности, свойственной личности в нейтральной обстановке. В стрессовых условиях сужается спектр возможного реагирования человека, что не только нарушает его деятельность, но и может способствовать возникновению невротических черт.

Н.Д. Левитов считает ригидность активным состоянием, характеризующимся сопротивлением изменениям, которое близко к упрямству (Левитов, 1964). Ригидность возникает лишь в тех случаях, когда имеется необходимость в изменениях и человек, оказывается им неподатлив. Он не принимает нового, не понимает его зна-

чения, опасаясь его как чего-то неизведанного. Для состояния ригидности, по Н.Д. Левитову, характерны инертность в переживаниях, недостаточная вариативность, однообразие реакций, неподатливость изменениям, своего рода непроницаемость.

В.С. Мерлин и некоторые другие исследователи относят фактор пластичность – ригидность к свойствам темперамента, считая его функцией приспособления к изменяющимся требованиям деятельности (Мерлин, 1980: 58-71). Разделяя эту точку зрения, Б.В. Кулагин высказывает мнение, что ригидность обозначает инертность, консервативность, неподатливость изменениям и трудность переключения с одного вида деятельности на другой (Кулагин, 1984: 54-62).

Исследователи рассматривают тревожность и ригидность как факторы, нарушающие эмоциональную устойчивость. Считается, что люди с высокой степенью тревожности или ригидности являются более подверженными влиянию стресса, что может заметно нарушать их адаптацию и отражаться на психическом здоровье (Matheson, Anisman, 2003: 223-234).

Данный автор указывает, что возникновение невротических черт является своеобразной формой адаптивного поведения и свидетельствует о недостаточности защитных механизмов (Lewis, 2005: 169). Д.Н.Исаев рассматривает субъективные реакции (к которым можно отнести психические состояния тревожности и ригидности) как один из факторов риска возникновения болезни. Источником таких реакций могут послужить любые ситуации, связанные с эмоциональным напряжением или с воздействием неблагоприятных факторов (Исаев, 1982: 148). В таких ситуациях тревожность является следствием диссоциации потребностей, мотивов и целей деятельности.

Б.Д. Карвасарский расценивает ригидность как один из факторов затяжного течения неврозов. Болезнь, как известно, создает для личности экстремальную ситуацию, заостряя не только сами черты тревожности и ригидности, но и усиливая их взаимодействие (Карвасарский, 1980: 155).

В исследовании В.И. Морозова и А.И. Шмалун показано, что для лиц, страдающих гипертонической болезнью, характерны такие личностные особенности, как повышенная ранимость, аффективная неустойчивость, мнительность, выраженная тревожность. Во всех видах психологической защиты у них прослеживаются ригидность психологических приемов, неумение

переключиться на другие методы саморегуляции. Авторы считают, что именно это обстоятельство способствует суммированию аффекта при возникновении повторных тревожных реакций (Морозов, Шмалун, 1985: 301-303). Другие авторы отмечают, что к невротическому развитию склонны лица, в преморбиде которых прослеживаются такие черты, как прямолинейность, ригидность, бескомпромиссность, категоричность, строгое следование инструкциям и приказам, педантичность (Tugade, Fredrickson, 2004: 320-333.). У этих личностей возникает тревожность как состояние, выражающееся в необъяснимом беспокойстве, ожидании неприятностей, страхе за свое соматическое благополучие.

Тревожность и ригидность, бесспорно, относятся к факторам, влияющим на адаптацию. Они представляют собой те внутренние условия, которые при соответствующих обстоятельствах приводят к дезадаптации и прямо или опосредованно ведут к возникновению нервно-психических расстройств, при этом могут отмечаться признаки перехода характерологической реакции в патохарактерологическую, с выходом за рамки микросоциальной среды и ситуации или утяжелению уже имеющейся симптоматики.

Материал и методы

Рассматривая проблему психосоматических нарушений возникающих вследствие воздействия неблагоприятных экологических факторов, ученые пытаются решить проблему соотношения психического и соматического.

Исходя из рассмотрения человека «как неразрывного единства «души» и «тела», психосоматики разрабатывают концепцию болезни с позиций принципа целостности организма. Болезнь, с их точки зрения, есть не простая сумма местных поражений строго локализованных в отдельных анатомических структурах, а представляет собой сложную целостную систему, в которой соматическое всегда опосредуется психическим.

Согласно психосоматическому подходу, природа вегетативного нарушения зависит главным образом не от специфического воздействия психоэмоционального фактора, а детерминируется различного рода конституциональными врожденными особенностями организма человека или заранее приобретенной телесной уязвимостью того или иного органа вследствие воздействия на него различных факторов окружающей среды. Под влиянием эмоций органические нарушения могут развиваться в соответствии с существующими зонами уязвимых мест в орга-

низме. Считается, что любому эмоциональному состоянию соответствует специфически характерная физиологическая реакция, которая сама по себе не является патологической, но представляет собой необходимый составной коррелят данного психоэмоционального расстройства. Так, например, в состоянии гнева имеет место стимуляция симпатико-адреналовой системы и связанное с этим усиление деятельности сердечно-сосудистой системы, повышение давления крови при относительном торможении пищеварительных функций. Различные эмоциональные состояния (чувство страха, боль, голод, ярость и т.д.) могут вносить существенные изменения в деятельность пищеварительного тракта, желез внутренней секреции, и других физиологических структур и функций организма.

Существует определенная специфическая корреляция между эмоциональным состоянием и его физиологическими спутниками или последствиями: природа эмоционального состояния детерминируется типом физиологической реакции. Сосуществование этих двух факторов (соматической локальной уязвимости аффективного органа и специфической эмоциональной констелляции) несет ответственность за органические нарушения.

Канадский ученый Г. Селье в своей концепции «общего адаптационного синдрома» отстаивает идею о том, что любые заболевания, в том числе различные формы психической патологии, представляют собой общие, неспецифические, идентичные при любых формах патологии реакции. В общем адаптационном синдроме различаются три фазы:

- 1) реакция тревоги;
- 2) явления сопротивления;
- 3) состояния истощения.

Психические состояния при сильном страхе и при переутомлении различны, хотя в том и другом случае имеет место «стресс». Это состояние зависит и от индивидуальных особенностей человека, от его темперамента и характера, и вместе с тем «стрессор» может быть таким по силе, что и выносливый организм, как и твердый характер, не сможет ему полностью противостоять.

С точки зрения Г. Селье, основное внимание при изучении этих реакций должно уделяться тому, что является общим в реагировании. Такой подход основан на предположении, что имеется некоторая общая адаптационная реакция, не зависящая от специфической природы эмоционального стимула. Когда адаптационные возможности организма исчерпаны, считает уче-

ный, возникает дистресс. Дистресс – это стресс, связанный с выраженными негативными эмоциями и оказывающий вредное влияние на здоровье. Согласно концепции Г. Селье, проживание в стрессогенной обстановке всегда приводит к мобилизации внутренних ресурсов и может вызывать как острые нарушения, так и проявляться в виде отсроченных последствий (Selye, 1976: 128). В своих исследованиях неоднократно подчеркивал специфичность эмоциональной реакции при патологии различных внутренних органов. Характерные изменения в эмоциональных реакциях больного в зависимости от того, какая система внутренних органов у него поражена, находятся в непосредственной связи с чрезвычайным разнообразием интероцептивных сигналов, поступающих в мозг из различных органов. В этой связи нейрофизиологические особенности мозга являются важнейшим компонентом психофизиологического типа личности. Определенное сочетание нервных процессов лежит в основе возникновения и развития у человека многих психосоматических болезней.

В свою очередь, экологические факторы могут оказывать влияние на органы и систему органов, и в определенной мере обуславливать возникновение той или иной психогенной травмы, т.е. приобретенные признаки могут играть роль в развитии преимущественного поражения внутреннего органа при общем неврозе. Или иными словами, человек может рассматриваться как открытая система, которая осуществляет обмен между внутренней активностью (организм) и внешней активностью (мир вокруг нас) и существует взаимосвязь влияния эмоций на развитие тех или иных болезней (психогенез их), а характер эмоционального реагирования зависит от влияния средовых факторов на физиологию человека. Длительные аффективные состояния меняют параметры физиологических процессов, переводя организм в иной режим функционирования, связанный с напряжением адаптивных систем. Хроническое напряжение адаптивных и компенсаторных механизмов, в конце концов, может приводить к формированию вторичных соматических нарушений и для проблемы специфичности психосоматических расстройств обычно постановка следующих вопросов: предрасположены ли лица, обладающие определенной личностной структурой, к определенному психосоматическому заболеванию; приводят ли определенные конфликтная и жизненная ситуации к определенному психосоматическому заболеванию; существует ли взаимосвязь между

поведенческими особенностями человека и риском заболевания определенным психосоматическим заболеванием (Pitman, 1988: 182-189). Существует еще одна точка зрения, заключающаяся в том, что функциональные заболевания различных органов следует рассматривать как «неврозы органов», которые представляют собой проявления общего системного невроза. Однако в психологических и физиологических исследованиях последних лет показано, что так называемые «неврозы органов» отличаются от психосоматических заболеваний и имеют свою физиологическую и психологическую основу.

Жизненная позиция – определенно сложившееся образование, имеющее свою относительную, фиксированную структуру. Она может меняться или оставаться неизменной в зависимости от характера и способа решения конфликтных ситуаций. Следует заметить, что для изменения жизненной позиции необходимо разрешение значимых ситуаций, противоречий. Жизненно значимыми являются те противоречия, которые служат средством, способом изменения взглядов, привычек, отношений личности с обществом, самой с собой. В системе жизненных отношений формируются и характеристику самого субъекта (с точки зрения его целостности), и способы построения жизни, а также ценностные характеристики различных сфер жизни (труда, конкретной профессии как личностно значимых для данного человека). Формирование жизненной позиции (как целостности личности и ее жизненных отношений) в дальнейшем определяет то, насколько успешно личность находит свое место в жизни в соответствии с системой жизненных ценностей, насколько адекватно она самовыражается.

Результаты и обсуждение

Таким образом, мы рассмотрели различные подходы к пониманию того, каким образом происходит деформация личностных черт под влиянием хронической психотравмирующей ситуации, или вследствие неблагоприятного воздействия социальной, природной или физической среды. Проведенный выше анализ теоретических подходов показал, что личность включена в систему отношений с внешней средой и что эти отношения для самой личности могут быть как положительными, так и отрицательными. В нашем случае влияние «загрязненной» среды (экологически неблагоприятные территории) на изменения в психике людей также проявляется в том, что в структуре личности начинают преоб-

ладать невротические, эмоциональные и астенические черты, и появляются такие личностные характеристики как тревожность, агрессия, ригидность и др., повышающие индивидуальную восприимчивость человека к неблагоприятным воздействиям извне. Высокий уровень тревожности является разновидностью компенсирующего поведения, как предпочитаемого метода личностной защиты данных лиц. Экспериментальная группа респондентов, проживающих на экологически «загрязненных» территориях, объединена общими психологическими чертами: высокая тревожность, связанная с индивидуальными особенностями восприятия радиационного риска, специфическими механизмами психологической защиты, наличием соматической патологии. Респонденты экспериментальных групп имели в анамнезе документально зарегистрированную индивидуальную дозу радиации, что является дополнительным источником наличия высокой тревожности, длительностью воздействия и большой значимости для здоровья. У респондентов с высоким показателем тревожности был нарушен иерархический характер системы ценностей, то есть разделение последних на ведущие и второстепенные. Данных респондентов характеризовало наибольшее сужение ценностного поля. Испытуемые высказывали идеи собственной малоценности, несостоятельности. У большинства из них наблюдалась тревога с преобладанием моральной оценки своего состояния, связывалась с невозможностью выполнить свой долг, характеризовалась переживанием духовной утраты, потери и страха, в связи с тем, что проживают на радиоактивно загрязненных территориях. Деформация окружающей среды неизбежно влечет за собой изменения на всех уровнях организации человека, биологическом, психическом, личностном, и наиболее перспективной считают стратегию системного анализа интегральных психических образований в контексте взаимодействия со средой. Последствия ее воздействий в значительной степени экстраполируются, исходя из специфики тех психосоматических нарушений, которые они вызывают. При изучении влияния неблагоприятных факторов окружающей среды на психологию человека много внимания уделяется вопросу о том, какие стороны психической деятельности, какие ее параметры подвергаются изменениям чаще всего и в большей степени.

Изменения в психической деятельности под влиянием неблагоприятных экосредовых факторов происходят неравномерно, а по определен-

ным закономерностям, и эти изменения представляют собой не простую сумму деформаций изменений отдельных функций и способностей, а новое состояние с определенной свойственной ему структурой. Изучавшие структуру изменения психической деятельности в зависимости от влияния неблагоприятных экофакторов указывают на доминирование в ней психосоматических нарушений.

Но личность не может воспринимать напрямую окружающую среду вне системы значений, вне системы языка и общения. Это влияние может быть только при условии восприятия личностью информации о неблагоприятных факторах окружающей среды, переосмыслением этой информации и формированием личностного отношения к ней, что, в свою очередь, согласно концепциям, рассматривающим взаимоотношения психического и соматического, приводит к изменениям в структуре личности. Другими словами информация о неблагоприятных факторах окружающей среды оказывает влияние на психосоматический статус индивида и вызывает общую адаптационную реакцию в виде стресса и дистресса, т.е. появляются следующие личностные характеристики, как тревожность, агрессия, ригидность, которые нарушают адаптацию жизнедеятельности человека.

У населения, длительно проживающего на экологически неблагоприятных территориях, развивались определенные психологические особенности и определялось наличие стрессогенных факторов угрозы жизни и здоровью с субъективным восприятием данной информации. Психологические последствия после испытаний ядерного оружия формируют некоторую типичную модель личности. Ее характеризовал длительный дистресс, который проявляется в основном соматическими жалобами. Эта модель приобретает хроническую форму. В экспериментальных группах у респондентов нарушались психологические защитные механизмы и возникали состояния отчаяния, депрессии, растерянности. У них нарушались системы межличностных взаимоотношений, происходило сужение сферы жизненных интересов, снижение адаптационно-приспособительных возможностей.

Заключение

Исследование дает основание сделать вывод о том, что респонденты испытывали длительный психотравмирующий, психологический стресс,

обусловленный гиперболизацией опасности воздействия радиации и ее последствий для здоровья. Причинами длительного психологического стресса, по результатам анкетирования, экспериментального исследования, являются факт существования долговременного радиационного риска для здоровья людей, недостаточность материального положения, информационный фактор, низкий уровень знаний населения о радиации и связанных с ее воздействием биологических, медицинских и других эффектах.

Наше исследование подтвердило предположение о том, что не физический фактор радиации, а именно информационный фонд, содержание которого определяется трансляцией СМИ о радиационном заражении местности, в частности и зоны бывшего Семипалатинского

полигона и информацией о них из других источников коммуникации, а также близость проживания к зонам радиационного риска значительно оказывают психотравмирующее воздействие на людей (Jumazhanova, Tursungozhinova, Belenko, Iskakova&Amanova, 2016: 693-702).

Комплекс мер, направленных на коррекцию характера клинико-психологических проявлений и снижение уровня тревожности у населения, помимо мер социально-экономического характера и улучшения медицинского обслуживания населения, должен непременно включать мероприятия, способствующие получению населением объективной информации о радиационной обстановке, и рекомендации, направленные на формирование навыков и адекватного поведения людей в реальной ситуации.

Литература

- Александровский Ю.А. Пограничные психические расстройства. – М.: Медицина, 2000. – 496 с.
- Василюк Ф.Е. Психология переживания. – М., 1984. – С. 78-155.
- Виллонас В.К. Психология эмоциональных явлений. Функции эмоциональных переживаний. – М., 1976. – С. 47-60.
- Выготский Л.С. Собрание сочинений: В 6 т.– М., 1983. – Т. 3. – С. 6-164.
- Cattel R.B. Eber H.W. Tatsuoka M.M. Handbook for the Sixteen Personality Factor Questionnaire (16PF). – Champaign, Illinois, 1970. – 245 P.
- Collins D.L. Chronic stress from the Goiania 137Cs radiation accident // Behav. Med. – 1993. – Vol. 18. № 4. – P. 837-843.
- Goldstein K. Character and Personality. – 1943. – Vol. 11. – P. 209-226.
- Eysenck H. J. Int. J. Psychol. – 1981. – Vol. 16, N 4. – P. 343-370.
- ГрауАбало Х.А. Психологические аспекты патологической тревожности: Автореф. дис. канд. психол. наук. – М., 1982. – 32 с.
- Jumazhanova G., Tursungozhinova G., Belenko O., Iskakova M. & Amanova A., Ecological consciousness of a personality living in an ecologically unfavorable region // IJESE-IJESE – International Journal of Environmental and Science Education (ISSN13063065-Turkey-Scopus): 2016. – no. 11 (7). – P. 1469-1478.
- Исаев Д.Н. Конференция по реабилитации нервно-психических больных. – Тезисы. – Л., 1982. – С. 148-157.
- Карвасарский Б.Д. Неврозы. – М., 1980. – С. 155-164.
- Кулагин Б.В. Основы профессиональной психодиагностики. – Л., 1984. – С. 54-62.
- Левитов Н.Д. О психических состояниях человека. – М.: Просвещение, 1964. – 344 с.
- Leach P. Brit. J. Psychol. – 1967. – Vol. 6. – P. 11-12.
- Lewis M.D. Bridging emotion theory and neurobiology though dynamic systems modeling // Behavioral and Brain Sciences. – 2005. – V. 28.– P. 169-194.
- Matheson K, Anisman H. Systems of coping associated with dysphoria, anxiety and depressive illness: A multivariate profile perspective // Stress. – 2003. – V. 6.– P. 223-234.
- Мельников В.М., Ямпольский Л.Т. Введение в экспериментальную психологию личности. – М., 1985. – С. 144-168.
- Мерлин В.С. Проблемы интегрального исследования индивидуальности // Психологический журнал. – 1980. – № 1. – С. 58-71.
- Montgomeri S.A. Actapsychiat. scand. – 1983. – Vol. 68. – P. 171-174.
- Морозов В.И., Шмалун А.И. Всероссийский съезд невропатологов и психиатров, 5-й: Тезисы докладов. – М., 1985. – Т. 2. – С. 301-303.
- Pitman R.K. Post-traumatic Stress Disorder, Conditioning, and Network Theory //Psychiatric Annals. 1988. N18. – P. 182-189.
- Рождественская Е.А. Тревожность и ригидность в структуре личности больных невротическими расстройствами // Журнал невропатологии и психиатрии. – 1987. – № 2. – С. 1095-1098.
- Schwarzer R Stress, resources, and proactive coping // Applied Psychology. – 2001. – V. 50. – P. 400-407.
- Selye H. Stress in health and disease. – Boston: Butterworths Publishers, 1976. – P. 128.
- Симонов П.В., Ершов П.М. Темперамент, характер, личность. – М., 1904. – С. 56-64.
- Spielberger C.D. Anxiety as an emotional state // Anxiety: Current trends in theory and research. Vol. 1 / Spielberger C.D. (Ed.). – N.-Y.: Academic Press, 1972. – P. 23-49.

- Tugade M.M., Fredrickson, B.L. Resilient individuals use positive emotions to bounce back from negative emotional experiences // *Journal of Personality and Social Psychology*. – 2004. – V. 86. – P. 320-333.
- Werner H. *Psychol. Rev.* – 1946. – Vol. 1. – P. 43-52.
- Юнг К.Г. *Психологические типы* / – СПб.: «Ювента», М.: «Прогресс-Универс», 1995. – 716 с.

References

- Aleksandrovskiy Y.A. (2000) Pogranichnyye psikhicheskiye rasstroystva [Borderline mental disorders]. – M.: The medicine. / 496 P.
- Cattell R.B. Eber H.W. Tatsuoka M.M. (1970) Handbook for the Sixteen Personality Factor Questionnaire (16PF). – Champaign, Illinois, 245 P.
- Collins D.L. (1993) Chronic stress from the Goiania 137Cs radiation accident. *Behav. Med.* – Vol. 18. no. 4. – pp. 837-843.
- Eysenck H. J. (1981) *Int. J. Psychol.* – Vol. 16, no. 4. – pp. 343-370.
- Goldstein K. (1943) Character and Personality. – Vol. 11. – pp. 209-226.
- GrauAbalo H.A. (1982) Psikhologicheskiye aspekty patologicheskoy trevozhnosti [Psychological aspects of pathological anxiety]. *Abstract. dis.kand. psychol. sciences.* – M. – 32 P.
- Isayev D.N. (1982) Konferentsiya po reabilitatsii nervno-psikhicheskikh bol'nykh [Conference on the rehabilitation of neuro-psychic patients]. – Abstracts. – L. – pp. 148-157.
- Jumazhanova G., Tursungozhinova G., Belenko O., Iskakova M. & Amanova A. (2016) Ecological consciousness of a personality living in an ecologically unfavorable region. *IJESE-IJESE – International Journal of Environmental and Science Education* (ISSN13063065-Turkey-Scopus), 01, 286246, no. 11 (7), pp. 1469-1478.
- Karvasarskiy B.D. (1980) Nevrozy [Neurosis]. – M. – pp. 155-164.
- Kulagin B.V. (1984) Osnovy professional'noy psikhodiagnostiki [Fundamentals of Professional Psychodiagnosics]. – L. – pp. 54-62.
- Levitov N.D. (1964) O psikhicheskikh sostoyaniyakh cheloveka [On the mental states of man] – M.: Education. – 344 P.
- Leach P. (1967) *Brit. J. Psychol.* – Vol. 6. – pp. 11-12.
- Lewis M.D. (2005) Bridging emotion theory and neurobiology through dynamic systems modeling. *Behavioral and Brain Sciences.* – V. 28. – P. 169-194.
- Matheson K, Anisman H. (2003) Systems of coping associated with dysphoria, anxiety and depressive illness: A multivariate profile perspective // *Stress.* – V. 6. – pp. 223-234.
- Mel'nikov V.M., Yampol'skiy L.T. (1985) Vvedeniye v eksperimental'nyuyu psikhologiyu lichnosti [Introduction to experimental personality psychology]. – M. – pp. 144-168.
- Merlin V.S. (1980) Problemy integral'nogo issledovaniya individual'nosti [Problems of integral research of personality]. *Psychological journal* – no. 1. – pp. 58-71.
- Montgomeri S.A. (1983) *Actapsychiat. scand.* – Vol. 68. pp. 171-174.
- Morozov V.I., Shmalun A.I. (1985) Vserossiyskiy s'yezd neuropatologov i psikiatrov [All-Russian with Yazd neurologists and psychiatrists], 5-y: Abstracts of reports. – M. – T. 2. – pp. 301-303.
- Pitman R.K. (1988) Post-traumatic Stress Disorder, Conditioning, and Network Theory. *Psychiatric Annals.* no.18. – P. 182-189.
- Rozhdestvenskaya Ye.A. (1987) Trevozhnost' irigidnost' v strukturelichnostibol'nykhnevroticheskimirasstroystvami [Anxiety and rigidity in the personality structure of patients with neurotic disorders]. *Journal of Neuropathology and Psychiatry.* – no 2. – pp. 1095-1098.
- Schwarzer R. (2001) Stress, resources, and proactive coping. *Applied Psychology.* – V. 50. pp. 400-407.
- Selye H. (1976) Stress in health and disease. – Boston: Butterworths Publishers. – P. 128.
- Simonov P.V., Yershov P.M. (1904) Temperament, kharakter, lichnost' [Temperament, character, personality]. – M. – pp. 56-64.
- Spielberger C.D. (1972) Anxiety as an emotional state. *Anxiety: Current trends in theory and research.* Vol. 1. – N.-Y.: Academic Press. – pp. 23-49.
- Tugade M.M., Fredrickson, B.L. (2004) Resilient individuals use positive emotions to bounce back from negative emotional experiences. *Journal of Personality and Social Psychology.* – V. 86. – pp. 320-333.
- Vasilyuk F.Y. (1984) Psikhologiyaperezhivaniya [Psychology of experience]. M. – pp. 8-155.
- Vilyunas V.K. (1976) Psikhologiya emotsional'nykh yavleniy. Funktsii emotsional'nykh perezhivaniy [Psychology of emotional phenomena. Functions of emotional experiences]. – M. – pp. 47-60.
- Vygotskiy L.S. (1983) Sobraniye sochineniy [Collected works]. V 6 t. – M. – V. 3. – pp. 6-164.
- Werner H. (1946) *Psychol. Rev.* – Vol. 1. – pp. 43-52.
- Yung K.G. (1995) Psikhologicheskiyetyipy [Psychological type]. – St. Petersburg: Juventa, Moscow: Progress-Univers. – 716 P.

2-бөлім
СОЦИОЛОГИЯ

Раздел 2
СОЦИОЛОГИЯ

Section 2
SOCIOLOGY

¹Г.А. Мун, ²А.Р. Масалимова , ³З.С. Тасбулатова, ⁴И.Э. Сулейменов

¹д.х.н., проф., академик Национальной Инженерной Академии РК,
Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы

²доктор философских наук,

Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы

³докторант Phd, Алматинский университет энергетики и связи,

Казахстан, г. Алматы, e-mail: z.tasbulatova@gmail.com

⁴д.х.н., к.ф.-м.н., профессор академик Национальной Инженерной Академии РК,
Алматинский университет энергетики и связи, Казахстан, г. Алматы, e-mail: esenych@yandex.ru

СОПРЯЖЕНИЕ УЧЕБНОГО ПРОЦЕССА СО СРЕДСТВАМИ ПРОТИВОДЕЙСТВИЯ «ОРАНЖЕВЫМ РЕВОЛЮЦИЯМ» НА ПЛАТФОРМЕ НОВЫХ ИНФОРМАЦИОННЫХ ТЕХНОЛОГИЙ

Аннотация. В условиях нарастающей геополитической турбулентности разработка средств противодействия методам дестабилизации социально-политической обстановки (т.н. «оранжевые революции») является исключительно актуальной задачей. Целью данной работы является доказательство того факта, что методы противодействия «оранжевым революциям» могут быть сопряжены с учебным процессом на основе новых информационных технологий, а также разработке принципов, на которых могут быть построены соответствующие образовательные технологии. Методика основывается на выявлении лиц из молодежной среды, способных к тем или иным свершениям (как в конструктивном, так и в деструктивном русле) и перерождения их на решение актуальных научных проблем междисциплинарного характера. В работе описаны результаты первичного эксперимента, основанного на написании критических рецензий на псевдонаучные работы в порядке учебного задания для магистрантов, показано, что такого рода тестирование отвечает поставленной задаче. Показано, что данный метод мониторинга существенно более перспективен нежели попытки проводить мониторинг психоэмоционального состояния молодежи в социальных онлайн сетях. Показано, что данный метод хорошо сочетается с методом мониторинга профессиональных и иных склонностей, основанного на активном взаимодействии читателя с интерактивными учебными пособиями, предложенным ранее. Сочетание таких методов позволяет комплексно решать задачу по превентивной ориентации лиц, способных к активной деятельности в конструктивное русло (выход пассионарной энергии в научное творчество), что существенно снижает кадровую базу для инициаторов «оранжевых революций».

Ключевые слова: геополитическая турбулентность, пассионарность, информационная война, псевдонаука, деструктивное предпринимательство.

¹G.A. Mun, ²A.R. Masalimova, ³Z.S. Tasbulatova, ⁴I.E. Suleimenov

¹doctor of chemical sciences, professor, Natural Compounds and Polymers department, academician of the National Engineering Academy of the Republic of Kazakhstan, al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty

²doctor of the philosophical sciences, al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty

³Phd student, Almaty University of Energy and Communications, Kazakhstan, Almaty, e-mail: z.tasbulatova@gmail.com

⁴doctor of chemical sciences, professor academician of the National Engineering Academy of the Republic of Kazakhstan, Almaty University of Energy and Communications, Kazakhstan, Almaty, e-mail: esenych@yandex.ru

New information technology as a platform of pairing the educational process with the means of countering the “orange revolutions”

Abstract. In the current situation of increasing geopolitical turbulence, the development of means to counter the methods of destabilizing the socio-political situation (the so-called “orange revolutions”) is an extremely important task. The purpose of this work is to prove the fact that methods of counteracting the “orange revolutions” can be associated with the educational process on the basis of new information technologies, as well as the development of principles on which appropriate educational technologies can be built. The methodology is based on identifying people from the youth environment who are capable of one or another activities (both in a constructive and destructive

way) and reorienting them to solving actual scientific problems of interdisciplinary nature. The paper describes the results of the primary experiment based on writing critical reviews for pseudoscientific works by undergraduates and it has been shown that this kind of testing meets the task. It has been shown that this monitoring method is more promising than attempts to monitor the psycho-emotional state of young people in digital social networks. It has been shown that this method is well combined with the method of monitoring professional and other inclinations based on the active interaction of the reader with interactive tutorials that was proposed earlier. These methods make it possible to comprehensively solve the problem of the preventive orientation of persons capable to vigorous activity in a constructive direction (the output of passionate energy into scientific creativity), which significantly reduces the personnel base for the initiators of the "orange revolutions".

Key words: geopolitical turbulence, passionarity, information war, pseudoscience, destructive entrepreneurship.

¹Г.А. Мун, ²А.Р. Масалимова, ³З.С. Тасбулатова, ⁴И.Э. Сулейменов

¹х.ғ.д., проф., органикалық заттар, табиғи қосылыстар мен полимерлер химиясы және технологиясы кафедрасының меңгерушісі, Қазақстан Республикасы Ұлттық инженерлік академиясының академигі, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан, Алматы қ.

²филология ғылымдарының докторы, философия және саясаттану факультетінің деканы, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан, Алматы қ.

³PhD докторанты, Алматы энергетика және байланыс университеті, Қазақстан, Алматы қ., e-mail: z.tasbulatova@gmail.com

⁴х.ғ.д., к.ф.-м.ғ., Инфокоммуникациялық технологиялар кафедрасының профессоры, Қазақстан Республикасы

Ұлттық инженерлік академиясының академигі, Алматы энергетика және байланыс университеті, Қазақстан, Алматы қ., e-mail: esenyich@yandex.ru

Аңдатпа. Геосаяси турбуленттілік жағдайында әлеуметтік-саяси жағдайды тұрақсыздандыру әдістеріне қарсы іс-қимыл құралдарын әзірлеу (яғни "қызғылт сары революция") айрықша өзекті міндет болып табылады. Бұл жұмыстың мақсаты "қызғылт сары революцияларға" қарсы іс-қимыл әдістері, жаңа ақпараттық технологиялар негізінде оқу процесімен ұштасуы, сондай-ақ тиісті білім беру технологиялары салынуы мүмкін қағидаттарды әзірлеу фактісінің дәлелі болып табылады. Әдістеме жастар ортасынан қандай да бір жетістіктерге (конструктивті және деструктивті арнада) қабілетті тұлғаларды анықтауға және оларды пәнаралық сипаттағы өзекті ғылыми проблемаларды шешуге қайта бағдарлауға негізделеді. Жұмыста магистранттар үшін оқу тапсырмасы тәртібімен жалған ғылыми жұмыстарға сыни рецензиялар жазуға негізделген алғашқы эксперимент нәтижелері сипатталған, мұндай тестілеу қойылған тапсырмаға жауап беретіні көрсетілген. Мониторингтің осы әдісі әлеуметтік онлайн желілердегі жастардың психоэмоционалдық жай-күйіне мониторинг жүргізу әрекеттерінен әлдеқайда перспективалы екендігі көрсетілген. Бұл әдіс бұрын ұсынылған интерактивті оқу құралдарымен оқырманның белсенді өзара іс-қимылына негізделген кәсіби және өзге де бейімділіктерді мониторингтеу әдісімен жақсы үйлеседі. Мұндай әдістердің үйлесімі, конструктивтік арнаға белсенді қызметке қабілетті тұлғалардың алдын ала бағдарлануы бойынша (пассионарлық энергияның ғылыми шығармашылыққа шығуы) мәселені кешенді шешуге мүмкіндік береді, бұл "қызғылт сары революциялардың" бастамашыларына арналған кадрлық базаны айтарлықтай төмендетеді.

Түйін сөздер: геосаяси турбуленттілік, пассионарлық, ақпараттық соғыс, жалған ғылым, деструктивті кәсіпкерлік.

«Только бутылки в баре хорошо переносят качку»

И. Бродский

Современный период характеризуется существенным возрастанием геополитической напряженности, причем по мнению большинства политологов (причем принадлежащих к различным лагерям (Марков, 2016; Акулинин, 2015; Ковалев, 2016) такая ситуация будет сохраняться в течение продолжительного времени, так как речь де-факто идет о переустройстве сложившегося ми-

ропорядка. Фактор ядерного сдерживания в таких условиях приводит к появлению многообразных форм геополитического противостояния, в частности, в широкое употребление вошел термин «гибридная война» (Ковалев, 2016).

Одним из значимых инструментов достижения геополитических целей является дестабилизация социально-экономической обстановки в странах-мишенях, для чего применяется широкий спектр средств, в том числе, и именуемых «информационной войной».

Как показывает анализ открытых источников информации, в частности, (Chierichetti, 2018; Ma, 2016: 108-115; Vega-Olivero, 2017; Xiao, 2019:523-539) в настоящее время значительное внимание уделяется таким вопросам как распространение слухов в обществе, методам установления коммуникационной структуры общества и т.д.

Результаты исследований такого рода могут иметь двойное применение. С одной стороны, они могут быть использованы для совершенствования политтехнологических инструментов, равно как и средств продвижения товаров и услуг на рынок. С другой стороны, они могут использоваться для отыскания целевых групп, наиболее восприимчивых к внешним информационным воздействиям. Как показывает новейшая история «оранжевых революций» (Сулейменов, 2018: 234), именно сравнительно немногочисленные группы, обладающие повышенной социальной активностью, зачастую служили (и продолжают служить) проводниками соответствующих идей в общество.

Психологический портрет членов таких групп в полной мере отвечает представлениям У. Баумоля (Baumol, 1990: 893-921) о деструктивном предпринимательстве (уместно подчеркнуть, что он является одним из наиболее цитируемых американских экономистов (Чепуренко, 2012: 51-60).

В работе (Чепуренко, 2012: 51-60) подчеркивается, что У. Баумолем раскрыто влияние распределения «предпринимательских талантов» между разными типами предпринимательской активности на экономический рост. Он зависит не столько от абсолютного числа этих талантов, сколько от того, куда именно направляются их усилия. Это распределение, в свою очередь, предопределяется соотношением издержек и выгод от каждого вида предпринимательства, которое, в том числе, может быть и деструктивным (У. Баумоль противопоставляет его продуктивной предпринимательской активности). Впоследствии аналогичная концепция разрабатывалась в работах нобелевского лауреата Д. Норта (North, 2009; North, 2012).

Баумоль констатирует (Чепуренко, 2012: 51-60), что доля людей с задатками к предпринимательской деятельности может различаться в разных обществах, но в каждом случае она относительно инертна – особенно в кратко- и среднесрочном периоде (как подчеркивает А.А. Яковлев, этот вывод подтверждается на эмпирических данных Глобального мониторинга

предпринимательства; www.gemconsortium.org). Поэтому благосостояние и динамика развития разных обществ преимущественно зависят от того, как именно предприимчивые люди распределяются по разным типам активности.

Процветающими скорее оказываются те общества, в которых предприниматели преимущественно вовлечены в создание новых благ и инновационную деятельность (и наоборот). При этом существенно, что политические и административные средства не позволяют существенно увеличить общее число людей со склонностью к предпринимательской деятельности в отдельной стране. Однако изменение «правил игры», приводящее к смещению пропорций распределения «предпринимательских талантов» в пользу производительной деятельности и инноваций, может обеспечить существенные позитивные эффекты для экономического развития.

В период обострения геополитической конкуренции одной из разновидностей деструктивного предпринимательства становится участие в протестных движениях и других мероприятиях, стимулируемых при помощи методов информационной войны.

При этом весьма существенно, что психологический портрет лиц, составляющих интеллектуальные ядра тех групп, которые становятся движущей силой внутреннего противоборства, во многом пересекается с психологическим портретом лиц, наиболее способных к инновационной деятельности. Это вытекает, из обзора работ, (Шмелева, 2013; Трухачев, 2010, Медведева, 2013), в которых рассматриваются личностные характеристики лиц, способных добиться результатов в инновационной деятельности, науке и т.д.

Таковыми особенностями являются:

- креативность, достаточно высокий интеллектуальный потенциал;
- склонность к критическому мышлению;
- склонность ставить под сомнение суждения авторитетов и выработке самостоятельных суждений;
- авантюризм;
- стремление к поиску нового и т.д.

На первый взгляд может показаться странным, что в представленном выше списке фигурирует такое качество как авантюризм. Однако именно он в современных условиях является одним из наиболее ценных качеств, позволяющим добиваться существенных результатов в науке.

Докажем это. Геополитическая турбулентность, о которой говорилось выше, является

следствием фундаментальных социодинамических процессов, характер которой теснейшим образом связан с трансформациями науки как социальной институции (Габриелян, 2018: 336). А именно, основой современной цивилизации является наука как таковая.

Как отмечал один из ведущих специалистов по истории и философии науки сэра Карл Поппер¹:

«Нет ничего более характерного для нашей западной цивилизации, чем тот факт, что она неразрывно связана с наукой. Это единственная цивилизация, которая породила науку о природе, и в которой эта наука играет решающую роль».

Именно поэтому кризисные явления в науке, подробно рассматриваемые в (Габриелян, 2018: 336), привели к появлению фундаментальных кризисов в экономике. Как доказывается в (Седлакова, 2018: 406), потенциал развития науки западноевропейского типа как социальной институции в настоящее время в значительной степени исчерпан, что и приводит к резкому спаду производительности капитала, вкладываемого в научные исследования и разработки. Следствием этого является падение производительности капитала как такового, поскольку создание инноваций как поля для инвестиций самым существенным образом зависит от производительности научных исследований. Упрощая, и мировой финансовый кризис, и текущая геополитическая турбулентность есть отражение кризисных в самой основе современной цивилизации – науке западноевропейского типа.

Несколько упрощая, характер кризисных явлений в науке можно пояснить следующим образом. Основным фактором, который делает науку важнейшей цивилизационной ценностью, является *проектность*, создание предпосылок для генерации новых смыслов в философском значении этого термина (Седлакова, 2018). Каждая *состоявшаяся* научная дисциплина есть *уже реализованный* проект, поэтому сложившаяся к настоящему времени дисциплинарная структура науки представляет собой существенное препятствие для ее дальнейшего развития. Именно поэтому мировое научное сообщество уделяет столь значительное внимание развитию междисциплинарных исследований: остаточный потенциал проектности проявляется уже только на стыке наук.

Более того, мировое экспертное сообщество устами такой авторитетной организации как

Римский клуб выдвинуло тезис о Новом Просвещении (von Weizsäcker, 2018: 220). Он, в частности, подразумевает, что переход «от рассмотрения реальности как целого к её разделению на множество мелких фрагментов», некогда положенный в основу философии науки Нового Времени, уже не отвечает текущим потребностям цивилизации. Насущной необходимостью является становление новой философии науки и устойчивой междисциплинарной кооперации как фундамента для дальнейшего развития мировой науки.

Очевидно, что в современных условиях работа на стыке наук требует от молодого (и не только) ученого такой черты характера как авантюризм в хорошем смысле этого слова. В частности, ему обязательно приходится преодолевать сопротивление консерваторов, что проявляется на любых уровнях – от формального до неформального. Наиболее простым примером являются те трудности, с которыми сталкиваются молодые ученые при защите диссертаций междисциплинарного характера; им приходится сталкиваться с нелепыми с точки зрения истинных целей познания, но действенными (в административном смысле) бюрократическими аргументами (несоответствие специальности и т.п.).

Иными словами, именно авантюризм в хорошем смысле этого слова является одним из ценнейших качеств, которым должен обладать молодой ученый, действительно способный добиться результатов в современных условиях, так как для этого придется преодолевать не только многочисленные трудности, объективного характера, но и ожесточенное сопротивление консерваторов, псевдоученых и т.п.

Шире, современная наука остро нуждается в людях, которые, выражаясь словами А. и Б. Стругацких, «хотят странного». Но именно это качество и заставляет молодежь переориентироваться на деструктивные течения тогда, когда они не находят иного приложения своим силам. Это еще раз говорит о необходимости системного выявления молодых людей, действительно способных на свершения, и направлении их творческой и предпринимательской энергии в сугубо конструктивное русло. Разумеется, при этом нужно учитывать, что бюрократическая рутина в науке и образовании уже становится реальной угрозой национальной безопасности – именно потому, что она не позволяет самореализовываться молодым людям того склада характера, о котором говорилось выше. Следовательно, разрабатываемую методику целе-

¹ K. Popper, In search of a better world, TJ Press, 1996, p. 209

сообразно применять в сочетании с комплексом мер, обеспечивающих создание поля для приложения усилий творчески ориентированных молодых людей.

Особое место в представленном выше списке (если говорить о казахстанской специфике) занимает также склонность к критическим суждениям и связанные с ней качества. Характер казахстанской ментальности таков, что данное качество чаще всего не проявляется открыто; особенно в отношении критики старших по возрасту и иных лиц, по тем или иным причинам считающихся авторитетными.

Применительно инновационной деятельности, а также применительно к проведению научных исследований данный фактор приносит существенный вред (достаточно вспомнить тезис, восходящий к Сократу: «в спорах рождается истина»). Результатом, в частности, является резкое снижение интенсивности дискуссий в научной среде и утрата молодыми ученым искусства корректной научной полемики (Габриелян, 2018: 336). Кроме того, отсутствие «клапана» для высказывания критических суждений в профессиональной (инновационной и научной) деятельности служит дополнительным стимулом для перехода от конструктивной активности к деструктивной.

Высказанные соображения являются более чем достаточными основаниями для того, чтобы попытаться реализовать комплекс мер, нацеленных на возрождение критического восприятия научных результатов молодыми учеными, возрождения искусства полемики в научной среде и т.д. Опасения, что такого рода меры могут служить дополнительным стимулом для роста общекритических настроений, беспочвенны, поскольку фактически речь идет о том, чтобы перенаправить критику из деструктивного в конструктивное русло.

Вопрос о возрождении искусства научной полемики представляет значительный интерес также и с точки зрения основной цели данной работы, т.е. создания новых информационных технологий, обеспечивающих сопряжение учебного процесса со средствами противодействия т.н. «оранжевым революциям», а точнее – методам ведения информационной войны, основанным на мобилизации социально-активных групп, способных стать интеллектуальным (креативным) ядром соответствующих неформальных сообществ.

А именно, в работе (Мун, 2019: 43) была предложена новая информационная технология,

основанная на написании обучающимися (студентами и магистратами) критических рецензий на псевдонаучные статьи, которые, к сожалению, в настоящее время все чаще появляются в печати на постсоветском пространстве в связи с тем, что такой показатель как индекс Хирша стал активно использоваться для оценки результативности профессорско-преподавательского состава.

Данная технология параллельно может быть использована и для развития критического мышления молодых ученых, и для выявления лиц, обладающих перечисленными выше качествами, делающими их способными как к конструктивной, так и к деструктивной инновационно-предпринимательской деятельности.

В данной работе был осуществлен эксперимент по апробации предложенной в (Мун, 2019: 43) методике. Эксперимент осуществлялся, в том числе, с привлечением магистрантов первого года (научно-педагогическая магистратура) обучения Алматинского университета энергетики и связи в рамках практических занятий по дисциплине «Искусственный интеллект как драйвер четвертой технологической революции», по которой в настоящее время издано учебное пособие (Калимолдаев, 2018).

В рамках эксперимента обучающимся было предложено самостоятельно выбрать в открытой печати либо статьи псевдонаучного характера, либо статьи, содержащие положения, заслуживающие острой критики, а далее написать на выбранную работу критическую рецензию. Уместно подчеркнуть, что такая постановка вопроса вызвала у обучающихся заметное удивление. Это еще раз говорит о том, насколько глубоко в массовом сознании отечественной научной молодежи (подчеркиваем, что эксперимент ставился с участием лиц, обучающихся в научно-педагогической магистратуре) укоренилось отрицательное отношение к критическим работам, а точнее непонимание того факта, насколько дискуссии и критические работы важны для развития науки. Фактически имеют место деформации массового сознания научно-педагогического сообщества, создающие негативное восприятие критики, воспроизводящиеся в процессе обучения, т.е. искусственное стимулирование критического отношения к псевдонаучным работам становится важным и само по себе.

На лекциях по дисциплине «Искусственный интеллект как драйвер четвертой технологической революции» магистрантам была, в том числе, разъяснена важность критики для развития

науки, предоставлены соответствующие сведения о характере развития науки на современном этапе. Несмотря на ограниченный объем данных сведений, магистранты в целом сумели справиться в поставленной задаче на уровне, позволяющем делать выводы.

Пример одной из критических рецензий на псевдонаучную работу (Якубова, 2016: 55-58) представлен ниже (стилистика, орфография и пунктуация оригинала сохранены).

Рецензия

на статью «Организация IP-телефонии на предприятиях на базе программной IP-PBX ASTERISK» Якубова М.З., Сериков Т.Г., Задорожнюк М.В (Казахский национальный технический университет имени К. И. Сатпаева, г.Алматы, Карагандинский государственный технический университет)

В статье описываются пути развития IP телефонии, преимущества применения данной технологии и возможность построения корпоративной сети связи на базе программной IP-PBX ASTERISK. Большая часть статьи содержит описание настроек Asterisk с помощью конфигурационных файлов. На основе приведенного описания авторы приходят к выводу, что использование программных серверов IP-телефонии и Asterisk является экономически выгодным и гибким решением.

В статье нет четкой постановки задачи, не выполнен анализ исходных данных и требований к организуемой сети.

Приводимое описание не несет конкретной информации об организации IP-телефонии на предприятии, как заявлено в названии статьи. Содержащие в статье выдержки из описания настройки IP- PBX ASTERISK не дают возможности четко оценить функционал, достоинства и недостатки предлагаемого продукта.

Нет информации о взаимодействии IP- PBX ASTERISK с другими элементами организуемой сети, названными «аппаратной частью» сети, для организации IP-телефонии на предприятии.

Важным параметром любой организуемой сети является степень ее защищенности, этот вопрос не упоминается авторами.

Отсутствует сравнение программной и аппаратной IP АТС.

В статье не поставлена проблема, нет обсуждения или решения вопроса, научной новизны.

Выводы, сделанные авторами о решении вопроса телефонизации офисов и предприятий наиболее экономически выгодным, гибким ре-

шением, является использование программных серверов IP-телефонии Asterisk, не обоснованы содержанием статьи.

Не ясно, для какой аудитории написана статья.

Видно, что несмотря на краткость и некоторую непоследовательность изложения, магистрант сумел адекватно выявить основные недостатки рецензируемой статьи, фактически подтвердив тот факт, что статья (Якубова, 2016: 55-58) является псевдонаучной. Это показывает, что определенные опасения, связанные с тем, что магистранты не обладают достаточной квалификацией, чтобы справиться с поставленной задачей, были не обоснованными. Как показывает, в том числе, обзор выполненных рецензий магистрантов, в Интернет-ресурсах имеется весьма значительное количество работ сугубо псевдонаучного характера, причем в последние годы их число существенно увеличилось. Как известно, в середине 2010-х годов такой наукометрический показатель как индекс Хирша и другие показатели публикационной активности стали официально применяться для оценки эффективности работы профессорско-преподавательского состава. Многих это побудило публиковать работы исключительно ради роста формальных показателей.

Типичный пример, отражающий публикационную активность одного из авторов псевдонаучной работы (Якубова, 2016: 55-58), представлен на рис. 1, кривая 1. Для сравнения на том же рисунке представлен график публикационной активности преподавателя, устойчиво занимающегося научными исследованиями. Разница очевидна: в одном случае публикационная активность заметно возрастает, начиная с 2016 года (т.е. с высокой точностью с того момента, когда индекс Хирша стал использоваться официально), во втором случае она практически не изменяется, что, несомненно, свидетельствует об устойчивом интересе к науке как таковой без относительно формальных оценок.

Такого рода данные с очевидностью говорят о том, что псевдонаучные работы составляют значительный ресурс, который может использоваться еще продолжительное время.

Параллельно среди магистрантов проводилось анкетирование, нацеленное на определение степени удовлетворенности учебной программой, качества обучения в магистратуре и т.д. Анкеты были составлены с тем, чтобы получить необходимую информацию по косвенным данным, в них отсутствовали прямые вопросы,

касающиеся того, сталкивались ли они с коррупционными проявлениями, насколько интересны

им предметы, входящие в состав образовательной программы и т.д.

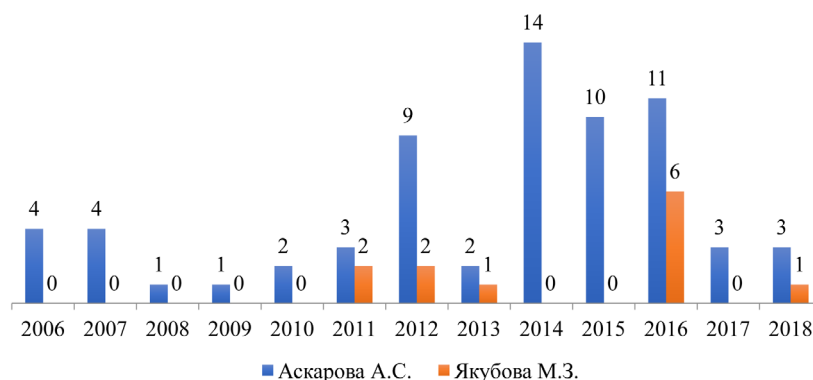

Рисунок 1 – Пример реакции на официальное использование индекса Хирша: отражение публикационной активности двух авторов (Якубова Муборакхон Захидовна (Якубова, 2016: 55-58) - доктор технических наук, профессор Алматинского университета энергетики и связи, Аскарлова Алия Сандыбаевна, доктор физико-математических наук, профессор, заведующая лабораторией КазНУ им. аль-Фараби, автор работы (Аскарлова, 2015: 275-282) на сайте научно-электронной библиотеки eLIBRARY.RU

Пример одной из использованных анкет представлен в таблице 1. Респондентам было предложено выбрать только один из вариантов ответа на вопрос, поставленный в анкете.

Варианты ответа представлены в первой колонке таблицы 1, количественное распределение ответов – во второй, процентное распределение ответов – в третьей.

Таблица 1 – Пример анкеты.

Существует мнение, что работа над диссертацией является основной компонентой обучения в магистратуре. Какое именно представление о значимости магистерской диссертации сложилось у вас лично?

Выберите только **ОДИН** из представленных ответов

1	Я поступил в магистратуру, чтобы получить диплом, о занятиях наукой и инновационными технологиями даже не думал. Считаю такое положение дел вполне нормальным : нам как магистрантам должны предлагать тему диссертации на кафедре и обеспечить возможность работы над ней уже после поступления.	4	10,5
2	Я поступил в магистратуру, чтобы получить диплом, о занятиях наукой и инновационными технологиями даже не думал. Теперь понимаю, что не имел адекватного представления о характере обучения: тот, кто поступает в магистратуру, должен заранее подумать о теме диссертации	2	5,3
3	Я поступил в магистратуру, чтобы получить диплом, о занятиях наукой и инновационными технологиями даже не думал. Теперь понимаю, что не имел адекватного представления о характере обучения: тот, кто поступает в магистратуру, должен заранее подумать и о теме диссертации, и том, кто конкретно будет выступать в качестве научного руководителя	4	10,5
4	Я поступил в магистратуру, чтобы получить диплом, о занятиях наукой и инновационными технологиями не думал и не думаю. Считаю такое положение дел вполне нормальным : главное для нас – это экзамены и занятия на парах, диссертация вторична, я не собирался и не собираюсь уделять этому вопросу особого внимания	2	5,3
5	Я поступил в магистратуру достаточно отчетливо понимая, по какой теме буду выполнять магистерскую диссертацию, над ней сейчас и работаю	9	23,7
6	Я поступил в магистратуру, достаточно отчетливо понимая, по какой именно теме мне хотелось выполнять магистерскую диссертацию, но сейчас работаю по другой теме	5	13,2

7	Я поступил в магистратуру просто потому, что так получилось. Не приставайте ко мне с вопросами, которые не имеют ко мне отношения.	2	5,3
8	Я и сейчас слабо представляю себе, в чем именно состоит работа над диссертацией, но хотел бы получить более подробные и точные сведения	10	26,3
	Итого	38	100

Видно, что адекватное представление о роли работы над диссертацией при обучении в магистратуре имеют менее 30% обучающихся, причем положением дел в данном отношении удовлет-

ворены менее 25% респондентов. Комплекс анкет такого рода (всего было использовано 8 анкет), а также анализ критических рецензий позволил получить результаты, отраженные в таблице 2.

Таблица 2 – Распределение обучающихся по готовности к критическому восприятию материалов открытой печати/процесса обучения

Выраженное стремление уйти от острого обсуждения недостатков, неприятие постановки вопроса о необходимости критики со стороны «младших»	A ₁	A ₂
	13%	17%
Понимание важности критики недостатков при стремлении не осуществлять данную критику лично	25%	27%
Готовность к критическим оценкам недостатков в мягкой и сплаженной форме	41%	35%
Готовность к жесткой критике недостатков, готовность отстаивать свое мнение	17%	12%
Непонимание сути дела	4%	9%
Итого	100%	100%

Обозначения в Таблице 2: A₁ – процент по результатам анализа критических рецензий, A₂ – процент по результатам анализа анкет.

Таблица показывает, что распределение респондентов с точки зрения их готовности к критическому восприятию действительности, полученное на основании анализа критических рецензий и анкетирования, хорошо согласуются друг с другом.

Это говорит о том, что критическое восприятие примерно одинаково проявляется по отношению к различным сторонам научной деятельности и учебного процесса, т.е. оно определяется не столько сущностью конкретного вопроса, сколько характеристиками конкретной личности. Следовательно, анализ критических рецензий, а главное, анализ выбора того материала, который был использован для критики, действительно отвечает решению поставленной задачи, по крайней мере, частично.

Более точную и полную информацию можно получить, сочетая рассмотренный в данной

работе инструмент обучения (написание критических рецензий) с методикой, предложенной в (Пак, 2017: 96).

Данная методика основывается на анализе взаимодействия читателя с текстом учебника (учебников), специально написанного для такого рода целей. Текст учебника содержит гиперссылки, по которым может пройти читатель, сталкивающийся с незнакомыми для него терминами. (Гиперссылки предусматривают как переход к внешним источникам информации, так и переходы по тексту учебника.)

Регистрация переходов по ссылкам, осуществляемая программными средствами, позволяет выявить тот круг тем, которые представляют для читателя тот или иной интерес. При условии, что число ссылок достаточно велико (Пак, 2017: 96), анализ такой статистики позволяет составить психологический портрет читателя, в том числе в тех аспектах, которые представляют интерес с точки зрения выявления склонностей к конструктивному или деструктивному предп-

ринимательству. Методика основывается на использовании типовых нейронных сетей. Обучение нейронной сети осуществляется на основе анализа взаимодействия с текстом читателей, чей психологический портрет известен.

Сочетание методики (Пак, 2017: 96) с использованием анализа критических рецензий, написанных обучающимися, позволяет выявить лиц, обладающих не только выраженной склонностью к критическому восприятию действительности, но и готовностью к свершениям (как в конструктивном, так и в деструктивном смысле), что позволяет комплексно решить задачу по выявлению лиц, потенциально способных к участию в деструктивных акциях, причем на уровне интеллектуального ядра соответствующих групп.

Очевидно, что в современных условиях одной из центральных задач системы высшего образования в целом является предоставление для них иного поля для деятельности, что, в частности, делает исключительно актуальным внеде-

рение инновационной деятельности непосредственно в учебный процесс. Собственно, именно это и является одним из наиболее эффективных средств противодействия «оранжевым революциям». Параллельно, обеспечивается возможность для более полного использования интеллектуального потенциала страны.

Таким образом, можно предложить достаточно простые средства, позволяющие выявлять среди учащейся и научной молодежи лиц, чьи индивидуальные особенности делают их способными к «прорывной» (как в позитивном, так и негативном смысле) деятельности. Существенно, что сопряжение методики выявления таких лиц с учебным процессом позволяет перевести соответствующую работу на системную основу. Это выгодно отличает предложенную методику от других средств мониторинга, нацеленных на анализ настроений в обществе (например, основанных на мониторинге сведений, распространяемых в социальных онлайн-сетях).

Литература

- Марков А. П. «Цивилизационный проект» России как фактор геополитической конкуренции / А. П. Марков // Вопросы культурологии. – 2016. – №. 6. – С. 6-16.
- Акулинин В. Н. Концепция гибридной войны в практике межгосударственного противостояния / В. Н. Акулинин, Н. С. Епифанова // Национальные интересы: приоритеты и безопасность. – 2015. – №. 36. – С. 321.
- Ковалев А. А. Противостояние цивилизаций и политическая реальность современности / А. А. Ковалев, В. Л. Мрочко // Власть. – 2016. – №. 12. – С. 63-70.
- Chierichetti, F. Rumor Spreading and Conductance. / F. Chierichetti, G. Giakkoupis, S. Lattanzi, A. Panconesi // Journal of the ACM (JACM) – 2018. – 65(4). – 17 с.
- Ma, J. Rumor spreading in online social networks by considering the bipolar social reinforcement. / Ma, J., Li, D., & Tian, Z. // Physica A: Statistical Mechanics and its Applications – 2016. – № 447. – P. 108-115.
- Vega-Oliveros D. A. Rumor propagation with heterogeneous transmission in social networks. / Vega-Oliveros, D. A., da F Costa, L., & Rodrigues, F. A // Journal of Statistical Mechanics: Theory and Experiment – 2017. – № 23(2). – 23-34.
- Xiao, Y. Rumor propagation dynamic model based on evolutionary game and anti-rumor. / Xiao, Y., Chen, D., Wei, S., Li, Q., Wang, H., & Xu, M. // Nonlinear Dynamics – 2019. – № 95(1). – P. 523-539.
- Информационные войны XXI века: стремительная трансформация. / И.Э. Сулейменов и др. – Алматы–Симферополь: Print Express, 2017. – 234 с.
- Baumol William J. Entrepreneurship: Productive, Unproductive, and Destructive / Baumol William J. // Journal of Political Economy – 1990. –Vol. 98, –No.5. –P. 893-921.
- Чепуренко А.Ю. Теория предпринимательства: важность контекста / А.Ю. Чепуренко, А.А. Яковлев // Российский журнал менеджмента. – 2013. – Т. 11. – №. 2. – С. 51-60.
- North D. C. Violence and social orders: A conceptual framework for interpreting recorded human history. / North D., Wallis J.J., Weingast B.R. – Cambridge University Press, 2009. – 319 p.
- In the shadow of violence: The problem of development in limited access societies. / North D. C. and others – Cambridge University Press, 2012. – 365 p.
- Шмелева Е. А. Психолого-педагогические основы развития инновационного потенциала студентов и молодых ученых / Е. А. Шмелева // Вестник Нижегородского университета им. Н.И. Лобачевского. – 2013. – №. 3. – С. 15-21.
- Трухачев В.И. Система воспитательной работы в вузе: традиции качества / В. И. Трухачев, С. И. Тарасова, Е. В. Хохлова, О. Н. Федиско // Высшее образование в России. – 2010. – №. 10. – С. 65-70.
- Медведева С.М. Ученые об ученых: попытка реконструкции образа российского ученого по материалам «Вестника РАН» / С.М. Медведева // Вестник МГИМО Университета. – 2013. – №. 1 (28). – С. 18-23.
- Организация и планирование научных исследований / Габриелян, В. и др. – Алматы: Изд-во КазНУ, 2018. – 336 с.
- История и философия науки. / Седлакова З.З. и др. – Алматы: Изд-во КазНУ, 2018. – 406 с.

von Weizsäcker E. U. *Come On! Capitalism, Short-termism, Population and the Destruction of the Planet* / E.U. von Weizsäcker, A. Wijkman // *A Report to the Club of Rome* – N. Y.: Springer, 2018. – 220 с.

Мун Г. А. Псевдонаука как ресурс: нестандартные подходы в образовательных информационных технологиях / Г. А. Мун, З. С. Тасбулатова, И. Э. Сулейменов // *Известия Научно-Технического Общества «КАХАК»*. – 2019. – №. 1 (64). – С. 43 - 50.

Искусственный интеллект как драйвер четвертой технологической революции. Учебное пособие для магистрантов. / Калимолдаев М.Н. и др. – Алматы: ТОО «Полиграфкомбинат», 2018. – 313 с.

Якубова М. З. Организация IP-телефонии на предприятиях на базе программной IP-PBX ASTERISK / Якубова М. З., Сериков Т. Г., Задорожнюк М. В // *Автоматика. Информатика*. – 2016. – №. 1. – С. 55-58.

Askarova, A. Numerical modeling of pulverized coal combustion at thermal power plant boilers / Askarova, A., Bolegenova, S., Maximov, V., Beketayeva, M., Safarik, P. // *Journal of thermal science*. – 2015. – Т. 24. – №. 3. – С. 275-282.

Пак, И. Т. Принципы разработки комбинированных средств обучение-тестирование / И. Т. Пак, И. Э. Сулейменов, О. А. Габриелян, А. С. Бакиров, С. Н. Колдаева // *Научно-Технического Общества «КАХАК»*. – 2017. – 96 с.

References

Markov A. P. (2016) «Civiyliyazacyonnyy projekt» Rossiyy kak faktor geopolityicheskoy konkurenciyiy [“Civilization project” of the Russia as a factor geopolitical contention. *Culurology Questions*] *Voprosy kulturologiyiy*, No. 6, pp. 6-16.

Akulyiniyn V. N. (2015) Концепциya giybryidnoy voyny v praktyke mejgosudarstvennogo protiyvostoyaniya [Hybrid conception of the war in practice of interstate cjnfrontation] *National interests: priorities and safety*, No. 36, 321 p..

Kovalev A. A. (2016) Protiyvostoyaniye ciyvyliyazacyiy iy poliityicheskaya realnost sovremennostiy [Confrontation of the civilizations and political reality of the modern world] *Power*, No.12, pp. 63-70

Chierichetti, F. (2018) Rumor Spreading and Conductance. *Journal of the ACM (JACM)*, 65(4), pp. 17 - 23.

Ma J. (2016) Rumor spreading in online social networks by considering the bipolar social reinforcement. *Physica A: Statistical Mechanics and its Applications*, No. 447, pp. 108-115.

Vega-Oliveros D. A. (2017) Rumor propagation with heterogeneous transmission in social networks. *Journal of Statistical Mechanics: Theory and Experiment*, No 23(2), pp.401-412.

Xiao Y., Chen D., Wei S., Li Q., Wang H., Xu M. (2019) Rumor propagation dynamic model based on evolutionary game and anti-rumor. *Nonlinear Dynamics*, No. 95(1), pp. 523-539.

Suleymenov E. (2017) Ynformacyonnye voyny XXI veka: stremiyelnaya transformaciya [Information wars of the XXI century: progressive transformation]. *Almaty–Siymeropol: Print Express*, 234 с.

Baumol William J. (1990) Entrepreneurship: Productive, Unproductive, and Destructive *Journal of Political Economy*, Vol. 98, No. 5, pp. 893-921.

Chepurenko A.A. (2013) Teoriya predpriyimatelstva: vajnost konteksta [Business theory; the context importance]. *Russian Journal of the Management*, No.11 (2), pp. 51-60.

North D. C., Wallis J.J., Weingast B.R. (2009) Violence and social orders: A conceptual framework for interpreting recorded human history. *Cambridge University Press*, 319 p.

North D. (2012) In the shadow of violence: The problem of development in limited access societies. *Cambridge University Press*, 365 p.

Shmeleva E. A. (2013) Psihologo-pedagogicheskiye osnovy razvityiya innoyaciynnogo potentsiyala studentov iy molodyh uchenyh [Psychological and pedagogical basics of the innovation development of the students and young scientists]. *Bulletin of the Lobachevski Nijgorodski university*, No. 3, pp 1-12.

Truhachev V.Y., Tarasova E. V., Hohlova, O. N., Fedysko A.M. (2010) Siystema vospiyatelnoy raboty v vuze: tradiciyiy kachestva [The system of the nurture work in the university: customs, quality] *High education in the Russia*, No. 10, pp. 25-34.

Medvedeva S. M. (2013). Uchenye ob uchenyh: popytka rekonstrukciyiy obraza rossiyskogo uchenogo po materiyalam [The study about the study: the attempt to reconstruct the image of the Russian scientist]. *Bulletin of MGIYMO University*, No 1 (28), pp. 23-31.

Gabriyelyan V. (2018) Organizaciya iy planirovaniye nauchnyh iyssledovaniy [Organization and planning of the research] *KazNU Press, Almaty*, 406 p.

von Weizsäcker E. U., Wijkman A. (2018) *Come On! Capitalism, Short-termism, Population and the Destruction of the Planet. A Report to the Club of Rome*, N. Y.: Springer, 220 p.

Mun G. A. Tasbulatova, IY, Suleymenov E. (2019) Pseudonauka kak resurs: nestandartnye podhody v obrazovatelnyh iyformacyonnyh tehnologiyyah [Pseudoscience as a resource: unusual approaches in educational information technologies]. *News of the scientific and technological society*, No. 1(64), pp. 43-51.

Kaliymoldaev M.N. (2018). Iskustvennyy iyntellekt kak drayver chetvertoy tehnologiycheskoy revolyuciyyiy. *Uchebnoe posobiye dlya magiystantov* [Artificial intelligence as a driver of the fourth technological revolution]. *Poliygrafkombiyinat Press*, 313 p.

Yakubova M. Z., Seriykov T. G., Zadorojnyuk M.V. (2016). Organizaciya IP-telefoniyy na predpriyatiyyah na baze programmnoy IR-RVH ASTERISK [Organization of IP telephone in the companies on the basis of the program IR-RVH ASTERISK]. *Automatic and Information*, No. 1, pp. 55-58.

Askarova, A., Bolegenova S., Maximov V., Beketayeva M., Safarik P. (2015) Numerical modeling of pulverized coal combustion at thermal power plant boilers. *Vol. 24. No. 3, pp. 275-282.*

Pak T., Suleymenov E., Gabriyelyan O.A., Bakirov A.S., Koldaeva S.N. (2017) Priynciypy razrabotkiy kombiyinirovannyh sredstv obucheniye-testirovaniye [Principles, developments and testing of the combined facilities]. *Scientific and Technological Society “Kanak”*, 96 p.

¹А.С. Мустафина , ²С.А. Амитов

¹докторант PhD, специальность «Социальная работа», Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы, e-mail: aigul_m5@mail.ru

²кандидат социологических наук, доцент, Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы, e-mail: sultan_amitov@mail.ru

ФАКТОРЫ УЛУЧШЕНИЯ СОЦИАЛЬНОГО ФУНКЦИОНИРОВАНИЯ ДЕТЕЙ С СДВГ: ЛИТЕРАТУРНЫЙ ОБЗОР ЗАРУБЕЖНЫХ ИССЛЕДОВАНИЙ

Аннотация. Дети с синдромом дефицита внимания и гиперактивности (СДВГ) чаще, чем их нейротипичные сверстники, испытывают социальное отвержение. В то же время, часть детей имеет положительные отношения в группе и сохраняет социальное принятие. Большинство зарубежных исследований фокусируется на факторах риска и негативных последствиях социальной дезадаптации детей, но в последнее десятилетие наметился сдвиг. Появляется все больше исследований, изучающих факторы, которые могут помочь ребенку сохранить благополучное социальное функционирование, но нет публикаций, обобщающих их. Целью нашего литературного обзора является анализ и систематизация эмпирических исследований, направленных на поиск и оценку факторов защиты от социальной дезадаптации детей с СДВГ. В обзор включены исследования, участниками которых были дети с клинически диагностированным СДВГ и дети, проявляющие симптомы данного расстройства. В ходе обзора идентифицировано 11 исследований. Защитные факторы обобщены в соответствии с тремя уровнями: индивидуальным, семейным и социальным. Результаты демонстрируют доказательства защитных механизмов всех уровней. Данный обзор подчеркивает необходимость развития подхода, основанного на сильных сторонах, в исследованиях и практике социальной работы с данными детьми и их семьями.

Ключевые слова: синдром дефицита внимания и гиперактивности, социальные навыки, социальное отвержение, социальное принятие, защитные факторы.

¹A.S. Mustafina, ²S.A. Amitov,

¹PhD doctorate, «Social Work» specialty, al-Farabi Kazakh national university, Kazakhstan, Almaty, e-mail: aigul_m5@mail.ru

²Candidate of Sociological Sciences, docent of the Department of Sociology and Social Work of al-Farabi Kazakh national university, Kazakhstan, Almaty, e-mail: sultan_amitov@mail.ru

Enhancers of social functioning of children with ADHD: Literature review of foreign studies

Abstract. Children with attention deficit/hyperactivity disorder (ADHD) more often experience social rejection than their typically neurodeveloping children. Most existing research have been focused on risk factors and negative outcomes. However, some children maintain social acceptance. There has been a shift from a deficit-oriented approach to investigation of protective factors that enhance social acceptance in the presence of this disorder in foreign studies during last decade but there are not publications analyzed and summarized these factors. The goal of our literature review is to analyze and systematize empirical studies of protective factors reducing social rejection of children with ADHD. This literature review includes research that are related to rejection of clinically diagnosed ADHD children and children with inattention and hyperactivity/impulsivity symptoms. Eleven studies were identified and summarized. Protective factors were analyzed according to 3 levels: individual, family and social. The results of the literature review demonstrate evidence of protective mechanisms at all levels. This literature review underscores the need to promote an approach of social work with children with ADHD and their family that is based on child's strengths and protective factors.

Key words: attention deficit/hyperactivity disorder, social skills, social rejection, social acceptance, protective factors.

¹А.С. Мустафина, ²С.А. Амитов

¹PhD докторанты, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан, Алматы қ., e-mail: aigul_m5@mail.ru

²әлеуметтану ғылымдарының кандидаты, доцент, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан, Алматы қ., e-mail: sultan_amitov@mail.ru

Гипербелсенділік және зейін жетіспеушілік синдромы бар балалардың әлеуметтік қызметін жақсарту факторлары: шетелдік зерттеулер әдеби шолу

Аңдатпа. Гипербелсенділік және зейін жетіспеушілігі синдромы (ГЗЖС) бар балалар олардың нейротиптік құрдастарына қарағанда әлеуметтік шеттетуді бастан кешіреді. Бұл ретте, жүргізілген зерттеулердің көпшілігі тәуекел факторларына және теріс салдарларға назар аударады. Алайда, аталмыш синдромы бар балалардың бір бөлігі әлеуметтік қабылдауды сақтайды. Соңғы онжылдықта гипербелсенділік және зейін жетіспеушілігі синдромы контекстінде әлеуметтік қабылдауды сақтауға ықпал ететін қорғау факторларының шетелдік зерттеулерінің саны өсуде, бірақ осы жарияланымдар синтездейтін әдебиеттер жоқ. Біздің жүйелі шолуымыздың мақсаты гипербелсенділік және зейін жетіспеушілігі синдромы балаларды құрдастарының шеттетуінен қорғайтын факторларды эмпирикалық зерттеуді бағалау және жалпылау болып табылады. Шолуға ГЗЖС диагностикаланған балалардың және гипербелсенділік және зейін жетіспеушілігі симптомды белгілері бар балалардың қабылданбауына байланысты зерттеулер енгізілген. Шолу барысында үш деңгейге сәйкес 11 зерттеу қорғаныс факторлары анықталды: жеке, отбасылық және әлеуметтік. Әдеби шолу нәтижелері барлық деңгейдегі қорғау механизмдерінің дәлелдемелерін көрсетеді. Бұл әдеби шолу гипербелсенділік және зейін жетіспеушілігі синдромы бар балалармен және отбасылармен күшті жақтарға және қорғау факторларына негізделген әлеуметтік жұмыс және әлеуметтік зерттеу тәсілін дамытуға үлес қосады.

Түйін сөздер: гипербелсенділік және зейін жетіспеушілігі синдромы, әлеуметтік дағдылар, әлеуметтік шеттету, әлеуметтік қабылдау, қорғаныс факторлары.

Введение

Синдром дефицита внимания и гиперактивности (СДВГ) является психоневрологическим расстройством. Распространенность данного синдрома среди детей и подростков в большинстве культур составляет 5% (АРА, 2013). Эпидемиологических исследований в Казахстане не проводилось, но неклиническое исследование с помощью психологического диагностирования выявило, что у 19% детей начальной школы проявляется дефицит внимания (Андреев, 2003). Кроме того, исследования других стран Содружества Независимых Государств выявили распространенность 7,6 % среди детей 7-10 лет (Заваденко, 2019) и 6,2% среди детей в возрасте 3-15 лет (Емельянцева, 2013). СДВГ связано с устойчивыми паттернами невнимательности, гиперактивности и импульсивности, которые вызывают академические, поведенческие и социальные трудности детей (Фесенко, 2019). Казахские школьники с функциональными нарушениями нервной системы также испытывают эмоциональные и академические трудности (Надирбекова, 2008).

Дети с СДВГ чаще подвержены социальному отвержению, чем типично развивающиеся дети. В. Ноза и другие выявили, что 52% детей с клинически поставленным диагнозом СДВГ в

возрасте 7-9 лет имели социометрический статус «отвергаемые», в то время как в группе сравнения только 14% детей относились к этой категории (Ноза, 2005).

Однако, социальный опыт детей с СДВГ гетерогенный и часть детей сохраняет социальное принятие в группе сверстников. В исследовании Ноза и его коллег почти половина детей с СДВГ не была отвергаема, а 5% имели статус «принятые», что, конечно, меньше, чем у типично развивающихся детей (14%), но демонстрирует вариативность их социальной адаптации (Ноза, 2005). Как отмечает R. Gilligan, особенности развития и адаптации детей являются результатом нарушения или сохранения баланса между факторами риска и факторами защиты, которые представляют собой естественные условия жизни детей (Gilligan, 2004). В существующей зарубежной практике превалирует подход, ориентированный на дефицит и патологию. Большинство исследований изучают риск, особенности нарушений в различных сферах и негативные последствия.

В последнее десятилетие наметился сдвиг в сторону развития подхода в понимании и помощи детям с СДВГ, основанного на сильных сторонах и факторах защиты. Dvorsky и Lanberg опубликовали литературный обзор исследований, которые направлены на изучение защитных

факторов, повышающих жизнестойкость детей с СДВГ. Они проанализировали широкий спектр негативных последствий, связанных с данным расстройством (Dvorsky, 2016). Данный обзор, безусловно, ценен в условиях развития нового подхода, но для его дальнейшего продвижения необходим более глубокий анализ специфических областей функционирования детей с СДВГ.

Социальное функционирование и умение детей взаимодействовать со сверстниками является важнейшей задачей развития ребенка в начальной школе (Мастен, 2015). Социальное отвержение приводит к широкому спектру негативных последствий, особенно среди детей с СДВГ.

Таким образом, целью нашего исследования является анализ и обобщение эмпирических исследований, изучавших факторы защиты, которые улучшают социальное функционирование детей с СДВГ. Результаты литературного обзора помогут расширить понимание того, что помогает детям с СДВГ испытывать социальное принятие сверстников и сохранять благополучное социальное функционирование несмотря на условия риска.

Методология

Систематический обзор проведен в соответствии с моделью устойчивости к рискам, которая включает защитные механизмы *трех уровней*: индивидуального, семейного и социального (Masten, 2014). R. Gilligan также отмечает, что важно рассматривать проблемы адаптации ребенка в пределах трех областей защитных механизмов: ребенок, родительский контекст и более широкий социальный мир (Gilligan, 2004). Фокус на более широкий контекст согласуется с экологической теорией Бронфенбреннера, которая является важной теоретической концепцией в исследованиях и практике социальной работы.

Факторы защиты предполагают два положительных, но разных механизма: *компенсаторный* (compensatory) и *модерирующий* (moderating). Главным отличием компенсаторных защитных механизмов является то, что они действуют непосредственно на проблему или расстройство, не влияя на факторы риска. Также для описания данных защитных процессов используются понятия «стимулирующий эффект» (promote effect) и «основной эффект» (main effect). Модерирующий эффект оказывает иное действие; он изменяет силу связь между риском и негативным результатом. Часто данный эффект называют интерактивным (interaction effect). Вторым отличием данных защитных механизмов является

то, что компенсаторные факторы прогнозируют положительные результаты для всех людей, а модерирующие факторы оказывают более положительное влияние в контексте риска (Fraser, 1999).

Таким образом, мы сформулировали два исследовательских вопроса: (1) *Какие факторы индивидуального, семейного и социального уровней имеют компенсаторный защитный эффект?* (2) *Какие факторы данных трех уровней имеют модерирующий защитный эффект?*

Процедура поиска и параметры обзора

Подходящие исследования были идентифицированы с помощью ключевых слов: СДВГ, факторы риска, защитные факторы, буфер, модератор, позитивные результаты, стимулирующий эффект, социальное функционирование, социальное принятие, социальное отвержение, социальные навыки, социальный статус, виктимизация, проблемы со сверстниками.

Всесторонний поиск был осуществлен в базах данных (например, Elsevier, Springer, Google Scholar).

В процессе поиска ключевые слова были дополнены словами, отражающими определенные защитные механизмы: просоциальное поведение, активность, внеурочная деятельность, родительское воспитание, социальная поддержка, позитивные отношения учитель-ученик и т.д.

В соответствии с требованиями к систематическому обзору определены критерии включения: количественные исследования, описанные в первичном источнике;

участники исследования в возрасте до 18 лет с диагнозом или симптомами СДВГ;

результативные переменные – это положительные или нежелательные аспекты социального функционирования детей с СДВГ;

исследования, оценивающие компенсаторный или модерирующий защитный эффект;

исследования, результаты которых описаны на английском языке;

результаты опубликованы с 1999 до 2019 года.

Исследования, не подходящие данным критериям, были исключены из литературного обзора.

Результаты

В ходе поиска исследований, соответствующих теме обзора, было обнаружено 150 статей. 139 статей были исключены по следующим причинам: не оценивали защитные факторы (69); включали выборку людей старше 18 лет (8); оценивали отсутствие риска как результат (37); ис-

пользовали данные, полученные в процессе интервенций (25).

11 исследований соответствовали критериям включения. В таблицах 1-3 описаны исследования, которые сгруппированы в соответствии с уровнем защитных факторов: (а) индивидуальным, (б) семейным, (в) социально-общественным. 2 исследования оценивали защитные механизмы более одного уровня, поэтому были включены в две таблицы.

Факторы индивидуального уровня

Особенности и поведение ребенка являются важными индивидуально обусловленными характеристиками, которые он приносит в от-

ношения со сверстниками. Индивидуальные факторы риска, которые ухудшают социальное функционирование детей с СДВГ, хорошо изучены. К ним относятся непосредственно симптомы СДВГ (невнимательность, гиперактивность, импульсивность), а также сопутствующие проблемы поведения и трудности эмоциональной регуляции (Фесенко, 2019).

Защитные механизмы индивидуального уровня начали привлекать внимание ученых только в последнее десятилетие. Доказано положительное влияние двух факторов индивидуального уровня, улучшающих социальное функционирование детей с СДВГ (таблица 1).

Таблица 1 – Защитные факторы индивидуального уровня

Авторы	Выборка/ Дизайн	Факторы риска	Факторы защиты (вид защитного механизма)	Переменная результата
Diamantopoulou, Henricsson и Rydell (2005)	Дети с симптомами СДВГ, 635 детей в возрасте 12 лет (314 девочек). Поперечное исследование.	Симптомы СДВГ, проблемы поведения.	Просоциальные навыки (компенсаторный)	Социальное отвержение, чувство одиночества
Mrug, Hoza, Pelham, Gnagy и Greiner (2007)	Дети с клинически диагностированным СДВГ, 268 участников в возрасте 5-13 лет. Поперечное исследование.	Поведенческие категории: агрессия, нарушение правил, жалобы и т.д.	Просоциальные навыки (помогающее поведение) (модерирующий)	Социальное принятие и отвержение
Andrade, Tannock (2014)	Дети с симптомами СДВГ, 492 ребенка в возрасте 6-10 лет (49 % девочки). Лонгитюдное исследование (2 года наблюдения)	Симптомы СДВГ, проблемы поведения	Просоциальное поведение (модерирующий)	Проблемы со сверстниками
Ray, Evans и Langberg (2017)	Дети с клинически диагностированным СДВГ, 324 ребенка в возрасте 10-14 лет (71,3% мальчики). Поперечное исследование.	СДВГ, оппозиционное расстройство, депрессия, тревожность, СДВГ у родителей, негативное родительское воспитание.	Активность участия во внеурочной деятельности (разнообразие и интенсивность) (компенсаторный)	Социальные навыки

Получили эмпирическое подтверждение оба защитных механизма просоциального поведения (компенсаторный и модерирующий). Diamantopoulou и её коллеги выявили, что просоциальное поведение положительно связано с социометрическими социальными предпочтениями в группе сверстников (Diamantopoulou, 2005). Mrug и Hoza изучали влияние поведения, демонстрирующего ребенком СДВГ в группе сверстников, на его социальный статус. Они выявили, что помогающее поведение (помощь сверстникам, внимание к потребностям других детей и т.д.) прогнозирует социальное приня-

тие (Mrug, 2007). Andrade и Tannock в двухгодичном лонгитюдном исследовании выявили, что просоциальные навыки уменьшают негативное влияние симптомов СДВГ (невнимательности, гиперактивности и импульсивности), вызывающее проблемы со сверстниками (Andrade, 2014).

Вторым важным фактором, получившим подтверждение, является активность участия ребенка во внеурочной деятельности. Эта активность также улучшает социальные навыки детей с СДВГ и снижает уровень их виктимизации. Ray и его коллеги доказали, что участие в различ-

ных видах деятельности во внеурочное время оказывает компенсаторный эффект. Данные исследователи измеряли два свойства активности детей: а) интенсивность (количество времени, проведенного в различных видах деятельности) и б) разнообразие (количество видов деятельности, в которых участвует ребенок, например, спорт, кружки, различные хобби и т.д.). Результаты показали, что активность детей с СДВГ, несмотря на риски (проблемы поведения, депрессия и негативное родительское воспитание), связана с более высоким уровнем социальных навыков (Ray, 2017).

Факторы семейного уровня

McDowell описывает трехстороннюю модель Parke, Burks, Carson, Nevill и Boyum, которая объясняет значительную роль родителей и их поведения в социальном функционировании детей (McDowell, 2009). Модель включает в себя 3 компонента. Первый – это детско-родительское взаимодействие. Это связано с тем, что дети переносят позитивную модель отношений на общение с другими детьми. Второй компонент – это «родитель как инструктор». Родитель может формировать социальную компетентность с помощью объяснения и советов. Дети с СДВГ имеют дефицит социальных навыков и часто им сложно понять социальную ситуацию, в которой они находятся, поэтому роль родителя очень значимая. Третий компонент – это «родитель как организатор возможностей». К нему авторы модели относят возможности, создаваемые родителями для включения детей в соседское сообщество и внеурочную деятельность (McDowell, 2009).

ество и внеурочную деятельность (McDowell, 2009).

Mikami, Jack и Stephens провели исследование того, как хорошо эта модель подходит детям с СДВГ. В качестве первого элемента модели они измеряли проявление тепла, гордости и критики родителями в общении с ребенком. Вторым компонентом тестируемой модели была социальная компетентность самих родителей. Третий компонент – это количество встреч ребенка с друзьями, которые организовали родители за последний месяц. Таким образом, авторы-исследователи подтвердили влияние всех трех компонентов модели Parker и других. Выявлено, что родительская компетентность и позитивные отношения улучшают социальные навыки, а в последующем, и социальное принятие детей с СДВГ (Mikami, 2010).

Данный защитный механизм подтвержден и другими исследователями. Hinshaw и его коллеги обнаружили, что родительское воспитание, сопровождающееся теплом и привязанностью в отношении детей, прогнозирует более высокий социальный статус ребенка и более высокий уровень социальных предпочтений в группе сверстников (Hinshaw, 1997). Влияние родительского позитивного отношения также получило подтверждение в исследованиях западной (Kaiser, 2011; Ray, 2017) и восточной (Kawabata, 2012) культурах. Кроме того, родительская социальная поддержка и вовлеченность в процесс обучения и воспитания также имеет компенсаторный защитный эффект (Mastoras, 2015; Ray, 2017). Особенности исследований представлены в таблице 2.

Таблица 2 – Защитные факторы семейного уровня

Авторы	Выборка/ Дизайн	Риск факторы	Защитные факторы (вид защитного механизма)	Переменная результата
Hinshaw, Zupan, Simmel, Nigg и Melnick (1997)	Дети с клинически диагностированным СДВГ (73 ребенка) и группа сравнения (60 детей) в возрасте 6-12 лет. Поперечное исследование.	Наличие СДВГ, закрытая и открытая антисоциальная активность, социальная самоизоляция	Авторитарное родительское воспитание при проявлении тепла и привязанности (компенсаторный)	Социальное принятие и отвержение
Mikami, Jack, Emeh и Stephens	Дети с клинически диагностированным СДВГ и группа сравнения, 124 ребенка в возрасте 6-10 лет. Поперечное исследование.	Наличие СДВГ	Социальная компетентность и поведение родителей, особенности взаимодействия с ребенком (компенсаторный)	Социальное принятие, отношения со сверстниками, социальные навыки
Kaiser, McBurnett и Pflifner (2011)	Дети с клинически диагностированным СДВГ и группа	Тяжесть симптомов	Позитивное родительское воспитание	Социальные навыки

	сравнения, 143 ребенка в возрасте 5-11 лет (80% мальчики). Поперечное исследование.	СДВГ, негативное родительское воспитание	(компенсаторный)	
Kawabata, Tseng и Gau (2012)	Дети с симптомами СДВГ, 2463 школьника в возрасте 6-16 лет. Поперечное исследование.	Симптомы СДВГ	Материнское позитивное воспитание (модерирующий)	Школьные социальные проблемы (буллинг, агрессия, социальное отвержение)
Mastoras, Saklofske, Schwan и Climie (2015)	Дети с клинически диагностированным СДВГ, 55 детей. Поперечное исследование.	Наличие СДВГ, тревожность, депрессия	Родительская социальная поддержка (компенсаторный)	Социальное предпочтение
Ray, Evans и Langberg (2017)	Дети с клинически диагностированным СДВГ, 324 ребенка в возрасте 10-14 лет (71,3% мальчики). Поперечное исследование.	Ray, Evans и Langberg (2017)	Родительское позитивное воспитание, родительская вовлеченность (компенсаторный)	Социальные навыки

Факторы социального уровня

Факторы социального уровня наименее изучены (таблица 3). Важным фактором улучшения социального функционирования является социальная поддержка со стороны школы. Mastoras, Saklofske, Schwan и Climie обнаружили компенсаторный защитный эффект данного фактора. Социальная поддержка учителя прогнозирует более высокий уровень социального предпочтения ребенка, несмотря на проявление симптомов СДВГ, депрессию и тревожность (Mastoras, 2015).

Два исследования доказали модулирующий эффект дружбы со сверстниками. Дружба

снижала связь между поведенческим риском и виктимизацией детей с СДВГ.

Исследователи выявили, что присутствие по крайней мере одного друга, уменьшает риск виктимизации. Близкая дружба уменьшает негативное влияние симптомов СДВГ на социальную адаптацию, уменьшая социальные проблемы, даже после контроля демографических переменных и первоначально измеренного уровня социальных проблем. Важно отметить, что исследования проведены в группе детей, посещающих послешкольные программы поддержки, и в условиях летнего лагеря.

Таблица 3 – Защитные факторы социального уровня

Авторы	Выборка/ Дизайн	Риск факторы	Защитные факторы	Переменная результата
Mastoras, Saklofske, Schwan и Climie (2015)	Дети с клинически диагностированным СДВГ, 55 детей. Поперечное исследование.	Наличие СДВГ, тревожность, депрессия	Социальная поддержка учителя (компенсаторный)	Социальное предпочтение
Cardoos и Hinshaw (2011)	Дети с клинически диагностированным СДВГ и дети без СДВГ в качестве группы сравнения, 228 детей в возрасте 6–12 лет, из них 140 детей с СДВГ. Поперечное исследование.	Депрессия, тревожность, агрессия, низкий уровень социальной компетентности	Дружеские отношения с членами группы (модерирующий)	Виктимизация
Becker, McBurnett, Hinshaw и Pfiffner (2014)	Дети с симптомами СДВГ, 131 ребенок в возрасте 5-13 лет (53% мальчики). Лонгитюдное исследование, 2 года наблюдения.	Симптомы СДВГ	Дружеские отношения в среде сверстников вне класса (модерирующий)	Социальные проблемы

Обсуждение

Все исследования, обнаружившие индивидуальные защитные механизмы, проведены в странах западной культуры. В то же время, культурный аспект является очень значимым. На основе культурных убеждений и норм дети оценивают приемлемость индивидуальных характеристик и поведения других детей. За социальным оцениванием следует реакция сверстников, которая выражается в определенном отношении. Иными словами, от культурного аспекта зависит то, как дети реагируют на неприемлемое поведение сверстников. Chen, анализируя данные исследования, фокусируется на различиях в «восточных» и «западных», «индивидуалистических» и «коллективистических» культурах. Например, в «восточной» и «группа-ориентированной» культурах больше ценится просоциальное поведение (Chen, 2012).

В Казахстане разная этнокультурная среда способствует сильным региональным отличиям (Малаева, 1995; Кунанбаева, 2010). Для северных регионов характерна ориентировка на индивидуалистическую систему ценностей, а для южных регионов свойственна система ценностей, связанных с межличностной зависимостью (семья, друзья и т.д.) и коллективизмом. Таким образом, можно предположить, что просоциальное поведение может быть действенным защитным механизмом сохранения социального функционирования детей с СДВГ в социокультурных условиях Казахстана, но может иметь разный эффект в разных регионах.

Влияние отношений семейных факторов, а именно отношения между родителями и детьми, доказано в исследованиях как западной, так и восточной культурах. Соответственно, можно предположить, что родительские позитивные отношения являются важным фактором улучшения социального функционирования казахстанских детей с подобным расстройством. Именно положительные и теплые отношения родитель-ребенок выступают основной для благополучных отношений ребенка со сверстниками. Mikami описывает, что родительское поведение и отношения еще более важны для детей с СДВГ, так как они имеют сложности в освоении социальных навыков и им больше нужна помощь родителей, что возможно только в условиях естественной близости родителя и ребенка (Mikami, 2010). Дети с функциональными нарушениями нервной системы испытывают когнитивные и эмоциональные трудности (Надирбекова, 2008), поэтому под-

держка родителей помогает детям с СДВГ сохранить социальное благополучие.

Социальная поддержка со стороны школы является одним из защитных факторов. В то же время важно отметить, что в Казахстане дети с СДВГ не получают дополнительную поддержку в школе (Мустафина, 2018).

Важно отметить, что несмотря на большое количество исследований, остается не изученным, каким образом на социальное положение детей влияют особенности группы. Mikami, Lerner и Lun аргументируют, что в отношении детей с СДВГ в исследованиях сложился подход, ориентированный исключительно на поведение и особенности детей с СДВГ, как причины их социального отвержения. По их мнению, в отношении детей с СДВГ сформировалась стигматизирующая модель (Mikami, 2010). Существует тенденция фокуса на проблемы поведения детей, которые связаны с расстройством (плохие социальные навыки, проблемы саморегуляции т.д.), хотя социальное отвержение – это не только особенности отвергаемого ребенка, но и особенности группы (Mikami, 2015). Данные авторы считают, что «...рассмотрение факторов социального контекста, которые влияют на отвержение сверстников, представляет собой сдвиг от ориентированной на личность и стигматизирующей модели, которая обвиняет тех, кто не соответствует, к коллективной модели, которая возлагает ответственность на нас как общество, которое должно быть инклюзивным» (Mikami, 2010:127).

Заключение

Результаты систематического литературного обзора показывают, что защитные механизмы на трех уровнях (индивидуальном, семейном и социальном) улучшают социальное функционирование детей с СДВГ. Большинство исследований выявили компенсаторный эффект.

Систематизация и обобщение защитных факторов вносит вклад в переориентацию исследований и практики. Результаты подчеркивают необходимость сдвига от дефицито-ориентированного подхода в сторону исследований сильных сторон и ресурсов. Именно этот подход необходим детям с СДВГ, которые часто испытывают стигматизацию, дискриминацию и сталкиваются с хроническим подчеркиванием их расстройства и его негативного влияния на академическую деятельность и социальную адаптацию (Climie, 2015).

Структурные условия, способствующие социальной изоляции, маргинализации и стигматизации детей с СДВГ, должны быть изменены, а способствующие социальному благополучию – стимулированы. Создание условий для академических и социальных достижений в безопасной и здоровой школьной среде играет существенно важную роль в помощи детям с СДВГ.

Литература

- Андреев И.В. Психологические особенности детей младшего школьного возраста детей с дефицитом внимания [Текст]: дис. на соиск. учен. степ. канд. психол. наук (19.00.05) / Казахский национальный университет им. Абая. – Алматы, 2003. – С.195-200.
- Завыденко Н.Н. Синдром дефицита внимания и гиперактивности: новое в диагностике и лечении // Журнал медико-биологических исследований. – 2014. – №1. – С. 31-39.
- Емельянцева Т. А. Гендерные аспекты скрининга гиперкинетических расстройств у детей в популяции Беларуси // Социальная и клиническая психиатрия. – 2013 – №3 (23) – С. 43-47.
- Кунабаева М.Н. Этнопсихологические особенности нравственной саморегуляции личности (социально-психологический аспект) [Текст]: дис. на соиск. учен. степ. канд. психол. наук (19.00.05) / КазНУ им. аль-Фараби. – Алматы, 2010. – С.112-122.
- Малаева А.Т. Зависимость социальной детерминации личности от характера этнокультурной среды [Текст]: дис. на соиск. учен. степ. канд. психол. наук (19.00.01) / Алматинский государственный университет им. Абая. – Алматы, 1995. – С.150-157.
- Мустафина А.С., Амитов, С.А. Зарубежный опыт реализации прав детей с СДВГ в образовании и здравоохранении // Вестник КазНУ им. аль – Фараби. Серия психологии и социологии. – 2018. – №2. – С.104-115.
- Надирбекова Ф.О. Особенности психического развития современных младших школьников. педагогическая психология [Текст]: дис. на соиск. учен. степ. канд. психол. наук (19.00.07) КазНУ им. аль-Фараби. – Алматы, 2008. – С.121-126.
- Фесенко Ю. А. Коррекционная психология: синдром дефицита внимания и гиперактивности у детей : учеб. пособие для вузов / Ю. А. Фесенко, Е. В. Фесенко. – 2-е изд., испр. и доп. – М.: Юрайт, 2019. – С.23-31.
- American Psychiatric Association. Diagnostic and Statistical Manual of Mental Disorders (DSM-5). Washington: American Psychological Association. – 2013. – С.67-70.
- Andrade B. F., Tannock, R. Sustained impact of inattention and hyperactivity-impulsivity on peer problems: Mediating roles of prosocial skills and conduct problems in a community sample of children // Child Psychiatry Human Development. – 2014. – №45. – P.318–328.
- Becker S. P., McBurnett, K., Hinshaw, S. P., Pfiffner L. J. Negative social preference in relation to internalizing symptoms among children with ADHD predominantly inattentive type: Girls fare worse than boys // Journal of Clinical Child & Adolescent Psychology. – 2014. – №42 (6). – P.784-795.
- Cardoos S. L., Hinshaw, S. P. Friendship as protection from peer victimization for girls with and without ADHD // Journal of Abnormal Child Psychology. – 2011. – №39 (7). – P.1035–1045.
- Chen X. Culture, Peer Interaction, and Socioemotional Development // Child Development Perspectives. – 2012. – №6 (1). – P.27-34.
- Climie E. A., Mastoras, S. M. ADHD in schools: Adopting a strengths-based perspective // Canadian Psychology. – 2015. – №56 (3). – P.295–300.
- Diamantopoulou S., Henricsson, L., Rydell, A.M. ADHD symptoms and peer relations of children in a community sample: Examining associated problems, self-perceptions, and gender differences // International Journal of Behavioral Development. – 2005. – №29 (5). – P.388–398.
- Dvorsky M. R., Langberg, J. M. A review of factors that promote resilience in youth with ADHD and ADHD symptoms // Clinical Child and Family Psychology Review. – 2016. – №19 (4). – P.368–391.
- Fraser M. W., Galinsky, M. J., Richman, J. M. Risk, protection, and resilience: Toward a conceptual framework for social work practice // Social Work Research. – 1999. – №23 (3). – P.131-143.
- Gilligan R. Promoting resilience in child and family social work: issues for social work practice, education and policy // Social Work Education. – 2004. – №23 (1). – P.93-104.
- Hinshaw S. P., Zupan, B. A., Simmel, C., Nigg, J. T., Melnick, S. Peer status in boys with and without attention-deficit hyperactivity disorder: Predictions from overt and covert antisocial behavior, social isolation, and authoritative parenting beliefs // Child Development. – 1997. – №68 (5). – P.880-896.
- Hoza B., Mrug, S., Gerdes, A.C., Hinshaw, S.P., Bukowski, W.M., Gold, J.A., Kraemer, H.C., Pelham, W.E., Wigal, T., Arnold, L.E. What Aspects of Peer Relationships Are Impaired in Children With Attention-Deficit/Hyperactivity Disorder? // Journal of Consulting and Clinical Psychology. – 2005. – №73 (3). – P.411-423.
- Kaiser McBurnett, Pfiffner Child ADHD Severity and Positive and Negative Parenting as Predictors of Child Social Functioning: Evaluation of Three Theoretical Models // Journal of Attention Disorders. – 2011. – №15 (3). – P.193–203.
- Kawabata Y., Tseng, W. L., Gau, S. S. F. Symptoms of attention-deficit/hyperactivity disorder and social and school adjustment: The moderating roles of age and parenting // Journal of Abnormal Child Psychology. – 2012. – №40 (2). – P.177–188.
- Masten A. S. Ordinary magic. Resilience in Development. New York – London: The Guilford Press. – 2014. – С.21-34.

- Mastoras S. M., Saklofske, D. H., Schwean, V. L., Climie, E. A. Social support in children with ADHD: An exploration of resilience // *Journal of Attention Disorders*. – 2015. – №1. – P. 1 – 12.
- McDowell D. J., Ross D., Parke, R. D. Parental correlates of children's peer relations: An empirical test of a tripartite model // *Developmental Psychology*. – 2009. – №45 (1). – P.224–235.
- Mikami A.Y., Lerner, M.D., Lun, J. Social Context Influences on Children's Rejection by Their Peers // *Child Development Perspectives*. – 2010. – №4 (2). – P.123–130.
- Mikami A. Y., Jack, A., Emeh, C. C., Stephens, H. F. Parental influence on children with attention-deficit/hyperactivity disorder: I. relationships between parent behaviors and child peer status // *Journal of Abnormal Child Psychology*. – 2010. – №38 (6). – P.721–736.
- Mikami A. Y., Normand, S. The Importance of Social Contextual Factors in Peer Relationships of Children with ADHD // *Current Developmental Disorders Reports*. – 2015. – №2 (1). – P.30–37.
- Mrug S., Hoza, B., Pelham, W. E., Gnagy, E. M., Greiner, A. R. Behavior and peer status in children with ADHD: Continuity and change // *Journal of Attention Disorders*. – 2007. – №10 (4). – P.359–371.
- Ray A. R., Evans, S. W., Langberg, J. M. Factors Associated with Healthy and Impaired Social Functioning in Young Adolescents with ADHD // *Journal of Abnormal Child Psychology*. – 2017. – №45 (5). – P.883–897.

References

- American Psychiatric Association (2013) *Diagnostic and Statistical Manual of Mental Disorders (DSM-5)*. Washington: American Psychological Association.
- Andreev I.V. (2003) *Psichologicheskie osobennosti detej mladshogo shkol'nogo vozrasta detej s deficitom vnimaniya* [The psychological features of elementary school-age children with attention-deficit]. Doctoral dissertation. Almaty: Abay Almaty State University, pp.185-190.
- Andrade, B. F. & Tannock, R. (2014) Sustained impact of inattention and hyperactivity-impulsivity on peer problems: Mediating roles of prosocial skills and conduct problems in a community sample of children. *Child Psychiatry Human Development*, 45, pp.318–328.
- Becker, S. P., McBurnett, K., Hinshaw, S. P. & Pfiffner L. J. (2014) Negative social preference in relation to internalizing symptoms among children with ADHD predominantly inattentive type: Girls fare worse than boys. *Journal of Clinical Child & Adolescent Psychology*, 42(6), pp. 784-795.
- Cardoos, S. L. & Hinshaw, S. P. (2011) Friendship as protection from peer victimization for girls with and without ADHD. *Journal of Abnormal Child Psychology*, 39(7), pp. 1035–1045.
- Chen, X. (2012) Culture, Peer Interaction, and Socioemotional Development. *Child Development Perspectives*, 6(1), pp.27-34.
- Climie, E. A. & Mastoras, S. M. (2015) ADHD in schools: Adopting a strengths-based perspective. *Canadian Psychology*, 56 (3), pp. 295–300.
- Zavydenko N.N. (2014) *Sindrom deficita vnimaniya i giperaktivnosti: novoe v diagnostike i lechenii* [Attention deficit hyperactivity disorder: new knowledge in diagnosis and treatment]. *Journal of biomedical research*, vol. 1, no 2, pp.31-39.
- Diamantopoulou, S., Henriksen, L., Rydell, A.M. (2005) ADHD symptoms and peer relations of children in a community sample: Examining associated problems, self-perceptions, and gender differences. *International Journal of Behavioral Development*, 29 (5), pp.388–398.
- Dvorsky, M. R. & Langberg, J. M. (2016) A review of factors that promote resilience in youth with ADHD and ADHD symptoms. *Clinical Child and Family Psychology Review*, 19(4), pp. 368–391.
- Emelyantseva T. A. (2013) *Gendernyye aspektyi skrininga giperkineticheskikh rasstroystv u detej v populyatsii Belarusi* [Gender aspects of screening of hyperactivity disorder of child in the Belorussian population]. *Social and Clinical Psychiatry*, vol. 3, no 23, pp. 43-47.
- Fraser, M. W., Galinsky, M. J. & Richman, J. M. (1999) Risk, protection, and resilience: Toward a conceptual framework for social work practice. *Social Work Research*, 23(3), pp. 131-143.
- Fesenko Y. A. (2019) *Korrekcionnaya psihologiya: sindrom deficita vnimaniya i giperaktivnosti u detej* [Correctional psychology: attention deficit hyperactivity disorder in children]. Moscow: Yrait, pp. 115-117.
- Gilligan, R. (2004) Promoting resilience in child and family social work: issues for social work practice, education and policy. *Social Work Education*, 23(1), pp. 93-104.
- Hinshaw, S. P., Zupan, B. A., Simmel, C., Nigg, J. T. & Melnick, S. (1997) Peer status in boys with and without attention-deficit hyperactivity disorder: Predictions from overt and covert antisocial behavior, social isolation, and authoritative parenting beliefs. *Child Development*, 68(5), pp. 880-896.
- Hoza, B., Mrug, S., Gerdes, A.C., Hinshaw, S.P., Bukowski, W.M., Gold, J.A., Kraemer, H.C., Pelham, W.E., Wigal, T., Arnold, L.E. (2005) What Aspects of Peer Relationships Are Impaired in Children With Attention-Deficit/Hyperactivity Disorder? *Journal of Consulting and Clinical Psychology*, 73 (3), pp.411-423.
- Kaiser, McBurnett, Pfiffner (2011) Child ADHD Severity and Positive and Negative Parenting as Predictors of Child Social Functioning: Evaluation of Three Theoretical Models. *Journal of Attention Disorders*, 15(3), pp.193–203.
- Kawabata, Y., Tseng, W. L. and Gau, S. S. F. (2012) Symptoms of attention-deficit/hyperactivity disorder and social and school adjustment: The moderating roles of age and parenting. *Journal of Abnormal Child Psychology*, 40(2), pp. 177–188.
- Kunanbaeva M.N. (2010) *Etnopsichologicheskie osobennosti nraivstvennoj samoregulyacii lichnosti* (social'no-psichologicheskij

aspect) [Ethnopsychological features of moral self-regulation of personality (socio-psychological aspect)]. Doctoral dissertation. Almaty: al-Farabi Kazakh National University. – С.110-119.

Malaeva A.T. (1995) *Zavisimost' social'noj determinacii lichnosti ot haraktera etnokul'turnoj sredy* [Ethnopsychological features of moral self-regulation of personality (socio-psychological aspect)]. Doctoral dissertation. Almaty: Abay Almaty State University. – С.152-168.

Masten, A. S. (2014) *Ordinary magic. Resilience in Development*. New York – London: The Guilford Press.

Mastoras, S. M., Saklofske, D. H., Schwan, V. L. & Climie, E. A. (2015) *Social support in children with ADHD: An exploration of resilience*. *Journal of Attention Disorders*, 1, pp. 1–12.

McDowell, D. J., Ross D. & Parke, R. D. (2009) *Parental correlates of children's peer relations: An empirical test of a tripartite model*. *Developmental Psychology*, 45(1), pp. 224–235.

Mikami, A. Y. & Normand, S. (2015) *The Importance of Social Contextual Factors in Peer Relationships of Children with ADHD*. *Current Developmental Disorders Reports*, 2(1), pp. 30–37.

Mikami, A.Y., Lerner, M.D. & Lun, J. (2010) *Social Context Influences on Children's Rejection by Their Peers*. *Child Development Perspectives*, 4 (2), pp.123–130.

Mikami, A. Y., Jack, A., Emeh, C.C. & Stephens, H. F. (2010) *Parental influence on children with attention-deficit/hyperactivity disorder: I. relationships between parent behaviors and child peer status*. *Journal of Abnormal Child Psychology*, 38(6), pp. 721–736.

Mrug, S., Hoza, B., Pelham, W. E., Gnagy, E. M. & Greiner, A. R. (2007) *Behavior and peer status in children with ADHD: Continuity and change*. *Journal of Attention Disorders*, 10(4), pp. 359–371.

Mustafina A. S., Amitov S.A. (2018) *Zarubezhnyiy opyt realizatsii prav detey s SDVG v obrazovanii i zdравоохранении* [Foreign experience of the protection of rights of children with ADHD in education and public health]. *Bulletin of al-Farabi Kazakh National University. Psychology and Sociology Series*, vol. 2, no 65, pp. 104-115.

Nadirbekova F.O. (2008). *Osobennosti psikhicheskogo razvitiya sovremennyh mladshih shkol'nikov* [Features of mental development of modern primary school students]. Doctoral dissertation. Almaty: al-Farabi Kazakh National University. – С.125-136.

Ray, A. R., Evans, S. W. & Langberg, J. M. (2017) *Factors Associated with Healthy and Impaired Social Functioning in Young Adolescents with ADHD*. *Journal of Abnormal Child Psychology*, 45(5). Pp. 883–897.

¹G.P. Koptayeva, ²B.Sh. Syzdykov, ³U.N. Turdalieva, ⁴A.R. Shalbaeva,
⁵O.Kh. Aimaganbetova

¹candidate of economic sciences, Associated Professor, e-mail: koptaeva.g@miras.edu.kz

² Doctor of economic sciences, Senior lecturer, e-mail: beybit_uko@mail.ru

³Lecturer, email: lturdaliev_66@mail.ru

⁴Master of Management, Lecturer, Miras University, Kazakhstan, Shymkent, e-mail: akmira777@mail.ru

⁵ doctor of psychological sciences, Professor,
Al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty, e-mail: alnara25@mail.ru

SOCIOLOGICAL VIEW OF FOOD SECURITY

Abstract. One of the most important socio-economic tasks of a society is to create decent living conditions for its citizens, primarily by satisfying a person's urgent need for food according to rational nutritional standards, in order to maintain public health and regulate demographic processes in the country, as well as create conditions for the reproduction of future generations.

The problem of ensuring food security of the population and food independence of the state is multilevel and multidimensional in itself. This problem affects the whole range of socio-economic aspects, as well as many other points – which determines the relevance of the problem.

The basis of ensuring food security of the population and food independence of the state is the developed food economic system of the country.

The level of providing the population with basic domestic food products depends on its actual condition, effective use and building up of its production and economic potential. The imported food consumed directly affects the food dependence of the state; moreover, an increase in imports negatively affects the state of the country's food economic system, restraining its development.

Achieving a decent level of nutrition according to rational standards, high-quality and safe food products by all sectors of the population is the basis of the vital activity of Kazakhstan citizens citizens and is a process of implementing urgent and urgent tasks, the solution of which depends on the real participation of the entire vertical of the executive and legislative branches, business, the scientific community and society as a whole.

The need for a sociological approach is caused by the interdependence of the social component of providing the population with food and the real need for the development of the food economic system of Kazakhstan.

Key words: food security, socio-economic aspect, efficiency, nutrition, need.

¹Г.П. Коптаева, ²Б.Ш. Сыздыков, ³У.Н. Турдалиева, ⁴А.Р. Шалбаева, ⁵О.Х. Аймаганбетова

¹кандидат экономических наук, ассоциированный профессор, e-mail: koptaeva.g@miras.edu.kz

²доктор экономических наук, ст. преподаватель, e-mail: beybit_uko@mail.ru

³преподаватель, e-mail: turdaliev_66@mail.ru

⁴магистр менеджмента, преподаватель e-mail: akmira777@mail.ru

Университет Мирас, Казахстан, г. Шымкент

⁵доктор психологических наук, профессор, Казахский национальный университет им. аль-Фараби,
Казахстан, г. Алматы, e-mail: alnara25@mail.ru

Социологический взгляд на проблему продовольственной безопасности

Аннотация. Данная статья посвящена исследованию продовольственной безопасности с точки зрения социологической науки. При изучении данной темы авторы исходят из понимания, что одной из важнейших социально-экономических задач общества является создание достойных условий жизни его граждан, в первую очередь путем удовлетворения насущной потребности человека в пище по рациональным нормам питания в целях сохранения здоровья населения и регулирования демографических процессов в стране, а также создания условий воспроизводства будущих поколений.

Сама по себе проблема обеспечения продовольственной безопасности населения и продовольственной независимости государства многоуровневая и многоаспектная, затрагивающая весь спектр социально-экономических аспектов, а также многих других моментов, определяющих актуальность проблемы.

Основой обеспечения продовольственной безопасности населения и продовольственной независимости государства служит развитая продовольственная хозяйственная система страны.

От ее фактического состояния, эффективного использования и наращивания производственно-экономического потенциала зависит уровень обеспечения населения основными продуктами питания отечественного производства. Потребляемая же импортная пища непосредственно отражается на продовольственной зависимости государства, к тому же, увеличение импорта негативно сказывается на состоянии продовольственной хозяйственной системы страны, сдерживая ее развитие.

Достижение достойного уровня питания по рациональным нормам, качественной и безопасной продовольственной продукцией всеми слоями населения является основой жизнедеятельности казахстанских граждан и представляет собой процесс осуществления насущных и актуальных задач, решение которых зависит от реального участия всей вертикали исполнительной и законодательной власти, бизнеса, научного сообщества и общества в целом.

Необходимость социологического подхода вызвана взаимообусловленностью социальной компоненты обеспечения населения продуктами питания и реальной необходимости развития продовольственной хозяйственной системы Казахстана.

Ключевые слова: продовольственная безопасность, социально-экономический аспект, эффективность, питание, потребность.

¹Г.П. Қоптаева, ²Б.Ш. Сыздықов, ³У.Н. Турдалиева, ⁴А.Р. Шалбаева, ⁵О.Х. Аймағанбетова

¹экономика ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор, e-mail: koptayeva.g@miras.edu.kz

²экономика ғылымдарының доценті, аға оқытушы, email: beybit_uko@mail.ru

³аға оқытушы, e-mail: turdalieva_66@mail.ru

⁴менеджмент магистрі, оқытушы, e-mail: aktmira777@mail.ru

Мирас университеті, Қазақстан, Шымкент қ.

⁵психология ғылымдарының докторы, профессор, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан, Алматы қ., e-mail: alnara25@mail.ru

Азық-түлік қауіпсіздігінің социологиялық көрінісі

Аңдатпа. Қоғамның маңызды әлеуметтік-экономикалық міндеттерінің бірі – халықтың денсаулығын сақтау және елдегі демографиялық процестерді реттеу, сондай-ақ болашақ ұрпақтардың көбеюіне жағдай жасау үшін, ең алдымен, адамның рационалды тамақтану стандарттарына сәйкес адамның азық-түлікке деген шұғыл қажеттілігін қанағаттандыру арқылы лайықты өмір сүру жағдайларын жасау.

Халықтың азық-түлік қауіпсіздігін және мемлекеттің азық-түлік тәуелсіздігін қамтамасыз ету проблемасы көп деңгейлі және көп өлшемді болып табылады. Бұл проблема әлеуметтік-экономикалық аспектілердің барлық спектріне, сонымен қатар көптеген басқа мәселелерге әсер етеді – бұл мәселенің өзектілігін анықтайды.

Халықтың азық-түлік қауіпсіздігі мен мемлекеттің азық-түлік тәуелсіздігін қамтамасыз етудің негізі елдің дамыған азық-түлік жүйесі болып табылады.

Халықты негізгі отандық тамақ өнімдерімен қамтамасыз ету деңгейі оның нақты жағдайына, тиімді пайдаланылуына және өндірістік және экономикалық әлеуетін арттыруға байланысты. Тұтынылатын импортталатын азық-түлік мемлекеттің азық-түлікке тәуелділігіне тікелей әсер етеді, сонымен қатар импорттың ұлғаюы оның дамуын тежейтін елдің азық-түлік экономикалық жағдайына кері әсерін тигізеді.

Рационалды стандарттарға сәйкес лайықты тамақтану деңгейіне қол жеткізу, халықтың барлық салалары бойынша сапалы және қауіпсіз тамақ өнімдері Қазақстан азаматтарының өмірлік белсенділігінің негізі болып табылады және шұғыл және шұғыл міндеттерді орындау процесі болып табылады, оның шешімі атқарушы және заң шығарушы тармақтардың, бизнестің, ғылыми қоғамдастықтың және вертикальдың нақты қатысуына байланысты.

Әлеуметтанулық көзқарас қажеттілігі халықты тамақпен қамтамасыз етудің әлеуметтік құрамдас бөлігі мен Қазақстанның азық-түлік жүйесін дамытудың нақты қажеттілігінің өзара тәуелділігімен байланысты.

Түйін сөздер: азық-түлік қауіпсіздігі, әлеуметтік-экономикалық аспект, тиімділік, тамақтану, қажеттілік.

Introduction

One of the fundamental conditions for the viability of any state is agriculture, the successful

implementation and leadership of which affects the stable functioning of the socio-economic development of society as a whole. The specificity of the situation occupied by the agricultural industry

is determined, firstly, by the production of food for the population and the reproduction of labor, and secondly, by the production of raw materials for other sectors of the economy. This implies the conclusion that a high level of agricultural production definitely ensures the economic and food security of the country (Goncharenko, 2015).

It becomes obvious that with an increase in the number of people in the world, states that have the opportunity to export food will become the most successful and influential in the world market. Agriculture is the main and most promising sector of the economy of Kazakhstan. According to the First President of the Republic of Kazakhstan N.A. Nazarbayev, – «The agricultural sector of Kazakhstan has great expertise and high potential for investment. The need for food every year in the world will increase. We must not miss this opportunity» (Status of food insecurity in the world, 2012). Few countries have agricultural development potential comparable to Kazakhstan's potential and significant reserves. Various climatic conditions of the republic favor the cultivation of many crops of the temperate thermal zone and the development of animal husbandry.

Of course, in order to timely resolve the issues of the agro-industrial sector by the state, a set of measures is being taken to improve it – funding volumes are increasing, new programs are being developed, new mechanisms of state support are being formed. From year to year, statistics show positive dynamics in this area, including: an increase in gross output, an increase in foreign investment in domestic production, and the formation of new agricultural facilities. However, the current measures are not enough if the agenda still raises questions about increasing imports of household products, rising food prices, the irremovability of agricultural export mechanisms and structures, etc.

The main leitmotif of the problem regarding the development of domestic agriculture is that most of Kazakhstani agricultural products are characterized by a low level of productivity, competitiveness both in the domestic and world markets.

Therefore, for a deeper understanding of the problems in the agricultural system of the republic, it is necessary to identify important, at the moment, individual reasons that, if they are structurally omitted, could negatively affect the food and economic security of the country.

Relevance

Today, the state of the agro-industrial complex (AIC) of the Republic of Kazakhstan can be characterized as stable, the production of agricultural

goods has formed, and the villagers are mainly occupied on land. However, agricultural producers are concerned about the channels for selling goods, and the selling price of goods on the market. Because, in many cases, public funding does not reach the end of the needy. One can hear from many peasants that they do not need state subsidies, they are more interested in how much, what kind of products, and at what prices the state will buy products.

The socio-economic situation of the agricultural sector of the republic (Aseev, 1993), despite the measures taken and the positive trends of recent years, remains difficult, and in the long term, the strategic priorities for the development of agricultural production should be: ensuring food security through the rational use of land, water and scientific potentials; increase in the production of competitive products, import substitution; improving the efficiency of agricultural production through the introduction of intensive technologies; development of cooperation with large industrial enterprises, improvement of the sales system by organizing sales cooperatives and collection points; the organization of medium and large-scale production in crop and livestock production, export-oriented and more capacious markets for manufactured products; the growth of material and technical and financial support for developing industries; accelerated development of processing, market infrastructure, the formation of organizational structures (Shanin, 1998).

The food problem is a complex, multifaceted phenomenon that includes aspects of the economic, social and political plan. The decline in production in many sectors of the economy, the global crisis and natural disasters affects the country's food security.

The UN and Kazakhstani legislation defines food security as: «the state of the economy, including the agro-industrial complex, in which the state is able to ensure the rights and needs of the population in food and drinking water in the quantity and quality stipulated by physiological consumption standards sufficient for physical and social development personality, health and expanded reproduction of the population». Being an integral part of the country's national security, ensuring food security in many respects depends on the development of the country's agricultural sector. The existing uncertainty of world prices for raw materials and oil, which is key for the raw material orientation of the Kazakhstan economy, is another reason for the responsible attitude of the state to the development of the agro-industrial complex. The total area of farmland is 223 million hectares (including 24 million hectares of

arable land), 47% of the rural population indicates an impressive agricultural potential. However, in fact, the proportions are less impressive.

The current situation in the world is characterized by the presence of a huge number of starving people in third world countries (Conway, 1990). On the other hand, the excess production and consumption of food in developed countries, the share of the population of the latter does not exceed 20%. Countries whose inability to provide the population with their own food in accordance with physiological norms of nutrition forces them to import food in exchange for strategic material resources and political concessions (Fakiolas, 1987). According to scientists, food independence can be maintained if the share of imports in domestic consumption does not exceed 20 percent.

In addition, the level of food independence of 20-30%, according to Western experts, is a threshold. Meanwhile, in Kazakhstan, according to the statistics agency, for the first 3 months of 2019, imported \$ 2 billion worth of imported food was imported into the country (according to the forecast, \$ 4 billion per year). The volume of food imports to Kazakhstan only increases every year, varying from 30 to 60% depending on the type of food. For the most part, Kazakhstan imports basic consumer goods, and only in smaller quantities expensive delicacies. This situation is dangerous for the country's economy: dependence on the external market only increases, competition, both in the domestic and foreign markets, intensifies. Kazakhstan provides itself and neighboring countries with few positions, mainly bread and bakery products. Although the production of many of the imported goods can be carried out in the country (canned meat, pasta, margarine, yoghurts, sausages, confectionery, vegetable oils, etc.). However, at the moment, the level of import dependence on basic food products is high.

The provision of food to the population is one of the most pressing global problems, as evidenced by the observed increase in food prices throughout the world and in the Commonwealth states, among others.

Determining the value of work

The emergence of widespread agricultural problems can also be viewed from a psychological point of view – not all agricultural producers are ready for the conditions that the state provides today, not all of them set macro goals (James, 1990). Such «mindsets» of peasants and farmers are associated with a sharp transition to a market economy, which forced most agricultural producers to switch to

commercial footing (Laird, 2016). The problem that almost all countries of the former Soviet Union irrevocably faced was the inability to work in the realities of the market system and the fear of the future, which was supposed to be built independently. For a long 70 years of a planned economy, literally devoid of individualism, many farms went bankrupt, or are on the verge of bankruptcy.

The state of the agricultural sector largely depends on the economic state of the state as a whole, including the food and economic security of the country (Alshanov, 2006). Underdevelopment of the agricultural sector and food production, often leads to the dependence of the economy on other states. Therefore, increased attention to the development of agricultural sector management is considered as one of the most important requirements for all states.

The goal of the state economic policy in the agricultural sector at the level of national-state economic systems is to meet increasing social needs, achieve a certain standard of living for the population, and create the necessary economic, social and environmental conditions for the effective development of the agro-industrial sector of the economy and human life (Apsalyamov, 2006). The degree of satisfaction of economic needs in society depends on the actual content of the socio-economic policy pursued by the state.

The socio-economic policy of the state in the agricultural sector should ensure, in a transitional economy, above all, an increase in the efficiency of agricultural production, support for all forms of entrepreneurship, organizational, institutional and structural transformations in order to overcome inertia and limitations in the process of adapting economic entities to the requirements of a market economy and international integration.

In the conditions of economic instability in the world community, there is a need to precisely define the principles and tasks, rights and obligations of state bodies (local authorities) in the field of agricultural development management (Pryor, 2015). Along with economic interests, it is necessary to strengthen the role of organizational and managerial methods, to ensure vertical management, contractual, technological and executive discipline of producers, to develop a new approach and mechanism of interaction between government bodies. This all indicates that the development of the theoretical aspects of improving the system for managing the development of the agricultural sector as a whole and improving its effectiveness on this basis are timely and highly relevant.

Materials and methods

The methodological basis of the study is the general scientific methods of cognition – deduction and induction, analysis and synthesis, content – analysis of the media, sociography, a system and comparative-historical method that allows to reveal the genesis, sequence and functioning of the process of ensuring food security of the country and its population.

The theoretical source of the research was the scientific works of Russian and foreign scientists and specialists on the problems of food provision for citizens, food independence of the state, rationally optimal human nutrition, and the system of consumption of high-quality and healthy food.

Literature review

Over the long history of the development of mankind, the problem of food supply of the population has been the subject of numerous works by domestic and foreign scientists and specialists, representatives of various branches of science.

The agrarian aspects of the problem of ensuring food security of the country are reflected in the writings of many learned economists.

Many domestic scientists studying the socio-economic aspects of ensuring the national food security of the Republic of Kazakhstan note its insufficient development.

Most domestic scientists who study the socio-economic aspects of the food security of the Republic of Kazakhstan express an unambiguous point of view on the relevance of this area of research.

The theoretical validity of the concept of «food security» is currently insufficient. Despite a significant amount of research on this issue, many authors do not sufficiently disclose the essence of food security and do not determine how to achieve it, since they represent this phenomenon on a global scale without taking into account the specifics and structure of the economies of individual countries, demonstrating a one-sided approach in identifying its fundamental foundations.

The problem of national food security should be considered in close connection with the ongoing reforms in the agricultural sector and in conjunction with the mechanism for solving the problem of economic security.

In ensuring food security, the key areas of agricultural policy are concentrated in the context of the country's integration into the global economic space.

Comparing the interpretations of the category «food security» by foreign, Russian and Kazakhstani scientists, we revealed that basically all the authors

are unanimous in their opinion that «this is self-sufficiency within the country, the availability of food resources in the required volumes».

More recently, one could agree with this definition. Today, when a country has entered a new phase of its development, it no longer seems exhaustive.

First, in ensuring the food security of the country, in addition to the efforts of the state, the efforts of society as a whole, its individual layers and groups, and each of its members are of considerable importance.

Secondly, ensuring food security is not limited only to direct nutrition of the population, but also includes:

- Creation of strategic food reserves;
- The formation of the optimal ratio for the country in the provision of food through its own production and imports;
- Development of the agricultural production base and service, the creation of a network of enterprises for processing agricultural raw materials (Johnson, 1991);
- Expansion of transport networks for the speedy and uninterrupted supply of raw materials to food industry enterprises, and food to consumers;
- Phytosanitary and veterinary control in agriculture, food industry and food trade;
- The formation of affordable food prices for the bulk of the population (Bergman, 1988).

Based on the foregoing, we offer the following interpretation of food security: «Food security of Kazakhstan is an economic category that guarantees food independence for the population, the availability of food resources from domestic sources of the national economy, necessary to ensure the vital interests of the individual, society and the state in accordance with growing food needs, which ensure the normal functioning of citizens».

Results and discussion

When analyzing the capacity of the domestic food market of the Republic of Kazakhstan, one can observe the following picture: the degree of provision of solvent demand with domestic products is canned meat – 51.5%, sausages – 62, condensed milk and cream – 20.6, dried milk – 44.5, butter – 66.4, cheese – 44.5, dairy products – 77.2, sugar – 69.7, confectionery – 45%, juices – 68.5, canned tomatoes – 46.3, canned fruits and vegetables – less than 10%.

The domestic flour market is fully provided by domestic production. Economic affordability of food is defined as the opportunity for the population to purchase food products at the current level of

prices and incomes in the amounts laid down in the minimum consumer basket.

The share of expenses for the purchase of meat and fish occupied 23.4%, dairy, oil and fat products and eggs – 16.8%, fruits and vegetables – 9.6%, cereals and bakery products – 8%, sugar, tea and spices – 2.2 % (Agency of the Republic of Kazakhstan on Statistics, 2019). The average per capita nominal cash income of the population in January 2019 amounted to 119,198 tenge. Compared to January 2015, the increase was 18.1% in nominal and 11.5% in real cash income. At the same time, the largest part in the structure of consumer spending in the republic's population is spent on foodstuffs (43.8%), while in economically developed countries this indicator averages 25%.

At the same time, the share of expenses for the purchase of food products from 20% of the poorest segments of the population exceeds 50% of consumer spending, while 20% of the most affluent residents of the republic – 36.8% (Agency of the Republic of Kazakhstan on Statistics, 2019).

According to the FAO methodology, the proportion of the population whose caloric intake is below the minimum acceptable level, that is, the level of food deprivation is one of the indicators of food security.

A country is considered protected from the point of view of food security, when the proportion of people suffering from hunger is very low (less than 5%). In the case when the level of food deprivation exceeds 35%, the country faces the problem of combating hunger. For the period from 2013 to 2019, the share of the population of the Republic of Kazakhstan, whose caloric intake was below the minimum acceptable level, decreased by 5.2 times and amounted to 3%.

Thus, at present, the problem of hunger is not relevant for Kazakhstan, which is one of the countries with a very low level of food deprivation.

The energy value of food consumed increased during the period under review by 720 kcal and amounted to 3140 kcal in 2019, which is 29.7% higher than in 2013 and 33.5% higher than the average regulatory requirement (2353 kcal).

The increase in the energy value of food consumed indicates an increase in the consumption of food products containing healthy and nutritious substances. During the period under review, minor changes occurred in the structure of food consumption. Despite the downward trend, the largest share in the overall structure of food consumption is occupied by cereals, whose share in 2019 amounted to 39.4% (in 2013 – 45.7%).

Oils and fats are the second largest share in the structure of food consumption (11.4% in 2013 and 14.9% in 2019), followed by sugar and syrups (9.7% in 2013 and 11.7% in 2019), milk and cheese (9.6% in 2013 and 8.5% in 2019), meat (6.3% in 2013 and 8.4% in 2019 d.), other food products (17.3% in 2013 and 17.1% in 2019) (Statistics Agency of the Republic of Kazakhstan, 2019).

According to the FAO methodology, inequality in consumption is measured using the coefficient of variation in the energy value of food consumed.

This indicator consists of two main components: the first reflects the inequality of food consumption due to income; the second reflects inequality associated with biological factors (gender, age and weight of household members). With a high value of the coefficient of variation (about 30), the uneven distribution of energy among the population manifests itself primarily due to income (or expense). With a low value (about 20), the unevenness is mainly due to biological factors.

In Kazakhstan, the coefficient of variation increased from 25.2% in 2013 to 27.8% in 2019. This indicates uneven access to food among the population due to differences in income levels.

A balanced diet is determined by international standards of the World Health Organization (WHO), according to which the proportion of proteins should not be lower or higher than 10-15%, the proportion of fats should be within 15-30%, the proportion of carbohydrates – 55-75%.

In Kazakhstan, the average republican intake of proteins and carbohydrates (11.3% and 55.4%) meets WHO standards, but fat consumption increased from 28.5% in 2013 to 33.3% in 2019, exceeding the normative level.

The energy value of food consumed depends on income level, area of residence and gender. The energy value of food increases as population incomes increase. Therefore, in 2019, 20% of the poorest population of Kazakhstan consumed 1.7 times more energy than 20% of the poorest population of the republic (4300 kcal versus 2540 kcal). In addition, in the group of the most prosperous, there was the greatest increase in the daily calorie content of food consumed.

The energy value of food in rural areas exceeds that in urban areas. Women consume more kilocalories than men. The average cost of 1000 kilocalories consumed in 2019 increased by 2.4 times compared to 2013 (61.9 tenge) and amounted to 150.3 tenge.

At the same time, the highest indicator of the average cost of 1000 kilocalories in 2019 was

recorded in Almaty (208.1 tenge), the lowest – in Turkestan region (109.4 tenge). As a result of the fact that in Kazakhstan during the period under review the increase in prices for food and non-alcoholic beverages amounted to 88.2%, the average per capita food expenses increased 3.1 times (from 149.6 tenge in 2013 to 471.9 tenge in 2019).

In 2013, the average per capita food expenses for 20% of the poorest residents of Kazakhstan amounted to 91.64 tenge per day, for 20% of the poorest – 287.37 tenge. In 2019, these expenses amounted to 251.59 and 806.89 tenge, respectively.

Thus, during the period under review, there was an increase in the difference in the level of expenditures on food products between the least and most affluent population of the country from 3.1 times to 3.2 times.

At present, the problem of ensuring the country's food security is related to the development of the entire agri-food sector, which provides the food market with basic foodstuffs.

Ensuring food security of the country and expanding export potential is possible provided that competitive products are produced in the agricultural sector, which is a priority sector for the effective and sustainable development of the economy, saturation of the domestic market with high-quality food affordable for all groups of the population.

To date, a number of issues to ensure the safety of food products remain unresolved. A system of risk analysis and critical control points of the chain from production to consumption of food products, which is necessary for effective risk management, is not sufficiently developed at all levels (macro and micro levels).

The situation is complicated by an insufficient level of control over compliance with technical regulations and a weak laboratory base of the republic, which leads to the admission to the market of poor-quality and / or counterfeit food products, food poisoning of the population, to the presence of counterfeit food products.

Lack of public awareness of food safety. As a result, the bulk of the population prefers to purchase cheaper, but less useful products. This not only poses a threat to public health, but reduces the demand for high-quality domestic agricultural and food products.

Also, in connection with closer integration within the framework of the creation of the Eurasian Economic Union, it is necessary to strengthen measures to ensure national food safety.

In general, the strategic vision of ensuring food security in the Republic of Kazakhstan is to ensure

the security of the economy of Kazakhstan until 2050, including the agro-industrial complex, in which the state is able to provide physical and economic access to the whole population of high-quality and safe food products sufficient to meet physiological consumption standards and demographic growth.

For modern Kazakhstan, the problem of food security is a reflection of a qualitatively new state of non-compliance of food production with the needs of society, which is determined by:

Firstly, a sharp drop in agricultural production, due to a reduction in the material and technical base of the agro-industrial complex, degradation of the social sphere of the village, and a decrease in the level of scientific and technical services for agricultural labor;

Secondly, the growth of differentiation of incomes of the population;

Thirdly, a sharp deterioration in the quality of food products due to their environmental pollution, which has a devastating effect on the health of the population of Kazakhstan (Fudina, 2017).

The reasons that caused the loss of food independence in Kazakhstan can be divided into two groups: internal and external. Internal causes directly affect the functioning of agriculture: insufficient level of development of agricultural machinery; poor development of product processing; neglect of non-productive sphere in agriculture. External form the external environment for the functioning of the food sector, create certain conditions in which it develops. The formation of the external environment was decisively influenced by economic processes, the crisis of non-payments, the growth of the budget deficit.

Consequently, ensuring food security depends not only on the direct effectiveness of food policies and the results of production activities of agribusiness entities, but also on the successes or failures of macroeconomic policies in general.

In a generalized form, the assessment of the food security of the population is determined by:

- Physical availability of food;
- The availability of food products throughout the country at any given time and in the necessary assortment;
- Economic affordability of food;
- The level of income, regardless of the social status and place of residence of the citizen, which allows you to purchase food, at least at the minimum level of consumption;
- Food safety for consumers;
- Prevention of the production, sale and consumption of low-quality food products that can harm the health of the population.

The role of state economic regulation in ensuring the country's food security is determined by creating the conditions for stable production growth in the agricultural sector of the economy, as well as using state functions to neutralize the danger of the country's food dependence. The importance of food security has particularly grown in recent years. Among most residents of the state, there are a number of negative trends in the culture of food consumption.

Defining problems are the following:

- Imbalance in the consumption of nutrients, especially irreplaceable, and food energy to the physiological needs of the body;

- Deficiency of complete animal protein, vitamins, trace elements, dietary fiber, polyunsaturated fatty acids and an excess of simple carbohydrates and animal fats.

If we evaluate the nutritional status of the country's population, the following violations of nutritional status come to the fore:

- Protein deficiency, reaching up to 15% of the recommended values of consumption among population groups, mainly with low incomes;

- Deficiency of polyunsaturated fatty acids against the background of excess intake of solid animal fats, which is noted in the diet of all population groups;

- deficiency of vitamins, which is found year-round and everywhere in more than half of the population and is 70-100% for vitamin C; 60–80% – for B vitamins and folic acid; 40-60% for β -carotene.

Along with this, the problem of food contamination by foreign compounds (pesticides, heavy metals, drugs, etc.) remains relevant. The most modern food production technologies are not able to completely clean the raw materials. When evaluating food supply, it is necessary to rely on quantitative and qualitative characteristics. The quantitative characteristic consists of two groups of indicators:

- the first group is characterized by the level of consumption of basic products, taking into account their differentiation by population groups with different incomes and the amount of consumption;

- The second group is characterized by the level of self-sufficiency of the country with food.

According to these groups, criteria indicators are identified that are threshold, minimum (or maximum) allowable values of these indicators. For the first group of indicators, threshold values can be considered medical standards and scientifically based socio-economic standards.

For the second group of indicators, the threshold value is the level of food imports to the country.

The following specific weights of domestic agricultural, fish products and food products in the total volume of commodity resources of the domestic market of the corresponding products (not less than) were taken as threshold values of food security for certain types of food products: grain – 95%, sugar – 80%, vegetable oil – 80 %, meat and meat products (in terms of meat) – 85%, milk and dairy products – 90%, fish products – 80%, potatoes – 95%, food salt – 85%.

The national nutrition policy is based on the formation of food demand in accordance with rational consumption standards, but the regions of Kazakhstan are characterized by unbalanced nutrition of the population. Securing the supply of agricultural products and influencing demand is the main function of the state and regions in the field of food security and the formation of a culture of consumption of the population.

The level of food security of a country can be characterized, in addition, by a number of other interrelated indicators. These include: the state's self-sufficiency in food, the independence of food supply and agricultural resource supply from imports; sizes of strategic and operational food stocks in accordance with regulatory needs; the volume of food production, especially of its basic types, per capita; consumption of vital foods; the level of physical accessibility of food for various categories of the population; stability and affordability of basic foodstuffs; quality and environmental friendliness of food.

When assessing the state of food security and its threshold values, indicators such as internal and external threats (dangers) of the country are used.

The main indicators characterizing internal threats to food security and the deterioration of the food situation in the country are:

- Depletion of land resources;

- Underdeveloped branches of processing and storage of agricultural products;

- Reduction of sown areas and livestock;

- A combination of natural factors unfavorably developing in some years (drought, floods, etc.) affecting the reduction of crop yields or leading to large losses;

- Violation of the conditions of reproduction in agriculture and other sectors of the agro-industrial complex due to the moral and physical depreciation of fixed assets;

- Migration of the economically active part of the population to large cities, deepening and stratification of society, in which the incomes of the least protected part of the population are sharply reduced.

The food market of any country is subject to the influence of not only internal, but also external threats. An external threat to the country's food security arises as a result of increased dependence on imports of the main types of food of the republic as a whole, its individual regions, cities, industrial centers from exporting countries. As Kazakhstan, seeking to become a WTO member, enhances the openness of its domestic market, there is a threat of large-scale expansion of food imports, crowding out domestic producers and, as a result, curtailing their production.

Summary and Conclusion

To ensure food security, it is necessary to protect the domestic producer, create preferential conditions (subsidies, taxation system, pricing mechanism) for the release of food products from domestic raw materials as economically cleaner.

A prerequisite for the functioning of the agro-industrial complex is the immediate creation of market infrastructure in the agricultural sector, a modern system of storage, processing and delivery of agricultural products to the consumer. In order to mitigate the competitive pressure on the domestic producer from the global market, there is a need to introduce protective and protectionist measures.

Ensuring food security requires the use of all factors necessary for the implementation of strategic national economic interests in the production and promotion of agricultural and food products to consumers.

Accordingly, an effective strategy and tactics in this area are needed, which are expressed in the state agrarian policy, the purpose of which should be to create favorable conditions for the stable satisfaction of the population's demand for food products through the efficient use of the country's production and economic potential.

Such a policy involves the implementation of a number of comprehensive long-term measures to monitor conditions that pose a threat to the provision of food to the population; addressing destructive trends in food security; developing a national food security strategy; meeting the demand of the population for food products, and the demand of industry for agricultural raw materials through the release of high-quality products and the establishment of favorable prices for both consumers and producers.

The experience of leading countries shows that the main focus of the problem of food security in most European countries is now more and more being transferred to the tasks of protecting consumer rights, ensuring the environmental safety of food, and preserving the environment.

Today, the measures taken by the Government of the Republic of Kazakhstan are aimed at increasing the investment attractiveness of the agro-industrial complex, increasing its effectiveness, which should have a beneficial effect on the level of food security and the macroeconomic situation in the country. At the same time, Kazakhstan has great opportunities to meet the demand for agricultural products both in the domestic market and increase production for export to world markets.

References

- Alshanov R.A. (2006) Kazakhstan na mirovom agrarnom rynke: potencial, problemy i ih reshenie [Kazakhstan in the global agricultural market: potential, problems and their solution]. Almaty: World Market Institute, 504 p.
- Apsaljamov N. (2004) Tendencii razvitiya pishhevoj promyshlennosti v Respublike Kazahstan [Food industry development trends in the Republic of Kazakhstan]. *Transit Economy*, no 5, pp. 39–45.
- Aseev Ju.I. (1993) Osnovy agrarnoj sociologii [Fundamentals of Agricultural Sociology]. Stavropol.
- Bergman T. (1988) Kommunistische agrarsysteme. *Sozialismus*. Hamburg, no 2.
- James W.P.T., Schofield C. (1990). Human Energy Requirements: FAO/OUP.
- Johnson D. (1991) Word agriculture in disarray. L.
- Conway G., Barber E. (1990). After the Green Revolution. Sustainable Agriculture for Development. L., pp. 60.
- Laird R., Laird B. (2016) Glasnost, perestroika and Gorbachev's rural policies. *Studies in comparative communism*. Los Angeles, vol. 23, no 2.
- Ocenka prodovol'stvennoj bezopasnosti Respubliki Kazahstan na osnove dannyh obsledovaniy domashnih hozjajstv po ocenke urovnja zhizni v 2013 i 2019 godah (2019) [Assessment of food security of the Republic of Kazakhstan based on data from household surveys to assess the standard of living in 2013 and 2019]. Almaty: Agency of the Republic of Kazakhstan on Statistics, 21 p.
- Polozhenie del v svyazi s otsutstviem prodovol'stvennoj bezopasnosti v mire (2012) [The State of Food Insecurity in the World]. www.fao.org
- Pryor F. (2015) Third world decollectimisation. *Problems of communism*. Wash, vol. 40, no 3.
- Shanin T. (1998) Soviet agriculture and perestroika. *Sociologia ruralis*, Assen, vol. 29, no 140.
- Fakiolas F. (1987) Soviet agriculture: The problems and their causes prospects. *Rivista internazionale di scienze economiche e commerciali*. Milano, no 3, pp. 34.

Fudina E.V. (2017) Sostojanje i problemy razvitija APK Penzenskoj oblasti [Status and problems of the development of the agro-industrial complex of the Penza region]. Modern problems of the agricultural economy in the research of young scientists. M.: VIAPИ them. A.A. Nikonov, pp. 164–166.

Jekonomicheskaja i nacional'naja bezopasnost' (2015) [Economic and national security] under the editorship of Doctor of Economics, prof. Goncharenko. M.: CJSC «Publishing House «Economics», 243 p.

Литература

Алшанов Р.А. Казахстан на мировом аграрном рынке: потенциал, проблемы и их решение. – Алматы: Институт мирового рынка, 2006. – 504 с.

Апсалямов Н. Тенденции развития пищевой промышленности в Республике Казахстан // Транзитная экономика. – 2004. – №5. – С. 39–45.

Асеев Ю.И. Основы аграрной социологии. – Ставрополь, 1993.

Bergman T. Kommunistische agrasystems // Sozialismus. – Hamburg, 1988. – № 2.

James W.P.T., Schofield C. Human Energy Requirements: FAO/OUP. – 1990.

Johnson D. Word agriculture in dissarray. – L., 1991.

Conway G., Barber E. After the Green Revolution. Sustainable Agriculture for Development. – L., 1990. – P. 60.

Laird R., Laird B. Glasnost, perestroika and Gorbachev's rural policies // Studies in comparative communism. – Los Angeles, 2016. – Vol. 23. – № 2.

Оценка продовольственной безопасности Республики Казахстан на основе данных обследований домашних хозяйств по оценке уровня жизни в 2013 и 2019 годах. – Алматы: Агентство Республики Казахстан по статистике, 2019. – 21 с.

Положение дел в связи с отсутствием продовольственной безопасности в мире 2012 // www.fao.org

Pryor F. Third word decollectimisation // Problems of communism. – Wash. – 2015. – Vol. 40. – №3.

Shanin T. Soviet agriculture and perestroika // Sociologia ruralis. – Assen. – 1998. – Vol. 29. – №1. – P. 140.

Fakiolas F. Soviet agriculture: The problems a their causes prispects // Rivista internazionale di scienze economiche e commerciali. – Milano, 1987. – № 3. – P. 34.

Фудина Е. В. Состояние и проблемы развития АПК Пензенской области // Современные проблемы экономики АПК в исследованиях молодых ученых. – М.: ВИАПИ им. А. А. Никонова, 2017. – С. 164–166.

Экономическая и национальная безопасность /под ред. д.э.н., проф. Гончаренко. – М.: ЗАО «Издательство «Экономика», 2015. – 243 с.

¹Д. Зүлкәпіл , ²Л.Т. Нуркатова

¹курс PhD докторанты, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан, Алматы қ., e-mail: Zulkapil1982@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0003-3987-551X>

²Әлеуметтану ғылымдарының докторы, профессор, ҚР Президент жанындағы әлеуметтік-экономикалық зерттеулер орталығының басшысы, Қазақстан, Астана қ., e-mail: Lyazko@mail.ru

ЗОРЛЫҚ-ЗОМБЫЛЫҚ КӨРСЕТУДІҢ ТҮРЛЕРІ, ОНЫҢ СЕБЕПТЕРІ МЕН САЛДАРЛАРЫ

Аңдатпа. Соңғы жылдары Қазақстанда болып жатқан өзгерістер көптеген мәселелерді, соның ішінде әлеуметтік проблемаларды шиеленістірді. Олардың қатарына, әрине, зорлық-зомбылықтың әртүрлі формаларындағы, соның ішінде отбасындағы зорлық-зомбылықтың өсу проблемасын да жатқызуға болады. Әлеуметтану, денсаулық сақтау, криминалистика, құқықтану, баспасөз ұйымдарының деректеріне сүйенетін болсақ Қазақстандағы отбасылардың едәуір бөлігінде зорлық-зомбылық күнделікті, үйреншікті, ұрпақтан-ұрпаққа берілетін өмір салтына айналып бара жатыр. Мақалада зорлық-зомбылық көрсетудің түрлері, оның себептеріне байланысты көптеген шетелдік және отандық ғалымдардың еңбектері мен мақалалары, тұжырымдамалары, көзқарастары және ой-пікірлері қарастырылды. Мақала жазу барысында шетелдік және отандық ғалымдардың еңбектері, ҚР статистикалық материалдары қаралып, соның ішінде: зорлық-зомбылықтың түрлері мен себептерін зерттеуде біршама ғалымдардың пікірлеріне тоқталды. К. Лоренц, Л. Берковиц, А. Басс, В. Крейхидің еңбектеріне сүйенсек, зорлық-зомбылық белгілі бір ұзақтығы, ұзындығы және кезеңдері бар процесс, сонымен қатар зорлық-зомбылық агрессияның ерекше түрі ретінде қарастырылған. Ленор Уокердің «үш фазалық теориясында» зорлық-зомбылық циклінің кезеңдері туралы тұжырымдамасы пайдаланылды. С. Пинкер, Р.У. Вернон, М.Е. Браун, Энн Бургесс пен Линда Холмстром және Т.А. Забелина, И.Д. Горшкова, И.И. Шурыгина, Л. Берковиц, П.Д. Павленок, Л.Я. Курочкина, Е.Ф. Лейченко және тағы басқа ғалымдардың еңбектері ерекше назар аудартады. Бұл авторлар зорлық зомбылықтың түрлерін, себептері мен салдарларын зерттей отырып, зорлық-зомбылық мәжбүрлі және заңсыз сипатқа ие екенін атап өтті.

Түйін сөздер: зорлық-зомбылық, агрессия, мәжбүрлеу, мінез-құлық, күш көрсету.

¹D. Zulkapil, ²L.T. Nurkatova

¹PhD student, department of sociology and social work, Al-farabi National University, Kazakhstan, Almaty, e-mail:Zulkapil1982@mail.ru
²doctor of sociological Sciences, Professor, Kazakhstan Astana, e-mail:Lyazko@mail.ru

Types of Violence, its Causes and Consequences

Abstract: the changes taking place in Kazakhstan in recent years have exacerbated many problems, including social ones. These, of course, include the problem of increasing violence in various forms of violence, including in the family. According to sociological, health, criminology, law, press organizations, in a significant part of families in Kazakhstan, violence becomes a daily, habitual, transmitted from generation to generation way of life. The article discusses the forms of violence associated with its causes, works and articles, concepts, views and opinions of many foreign and domestic scientists. During the writing of the article, the works of foreign and domestic scientists, statistical materials of the Republic of Kazakhstan were considered, including the opinions of some scientists on the study of forms and causes of violence. K. Lorenz, L. Berkowitz, A. bass, V. According to the writings of kreih, violence is considered as a process with a certain duration, length and periods, as well as a special kind of aggression of violence. Lenore Walker's three-phase theory used the concept of stages in the cycle of violence. Special attention is paid to the works of S. Pinker, R. W. Vernon, M. E. brown, Anne Burgess and Linda Holmstrom, etc. I. I. Shurygina, L. Berkowitz, P. D. Pavlenok, L. ya. Kurochkina, E. F. leichenko and other scientists. These authors, studying the types, causes and consequences of violence, noted that violence is forced and illegal.

Key words: violence, aggression, use of force, cruelty, behavior, coercion.

¹Д. Зулкапил, ²Л.Т. Нуркатова

¹2 курс PhD докторанты, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,
Қазақстан, Алматы қ., e-mail:Zulkapil1982@mail.ru

²доктор социологических наук, профессор, руководитель отдела
социально-экономических исследований, Қазақстан, Астана г., e-mail:Lyazko@mail.ru

Виды насилия, его причины последствия

Аннотация. В последнее время изменения, происходящие в Казахстане, начали обострять многие проблемы, в том числе и социальные. К их числу можно отнести проблемы роста семейного насилия. Если основываться на сведениях, полученных в таких сферах как социология, здравоохранение, криминалистика и средства массовой информации, то можем заметить, что во многих семьях Казахстана семейное насилие стало обыденным образом жизни, передающимся от поколения в поколение. В этой статье приведены определения понятия «семейное насилие», точки зрения многих ученых о семейном насилии, а так же рассмотрены виды, формы и причины семейного насилия. При изучении причин и форм семейного насилия рассматривались различные взгляды зарубежных и отечественных ученых, а также были использованы материалы Агентства статистики РК. По мнению Лоренца, Берковица, Баса, насилие – это длительный процесс, состоящий из нескольких этапов, и особая форма проявления агрессии. В трехфазной теории Уокера Ленора рассмотрены концепции цикловых этапов семейного насилия. Особое внимание было уделено научным трудам Пинкера, Вернона, Брауна, Энн Бургеса и Линды Холмстрома, Забелиной Т.А., Горшковой И.Д., И.И. Шурыгина, Л. Берковиц, П.Д. Павленок, Л.Я. Курочкина, Е.Ф. Лейченко и др. ученых. Эти ученые исследуя виды и причины проявления семейного насилия пришли к выводу, что семейное насилие приобретает принуждающий и незаконный характер.

Ключевые слова: насилие, агрессия, применение сил, жестокость, поведение, принуждение.

Кіріспе

Соңғы жылдары Қазақстанда болып жатқан өзгерістер көптеген мәселелерді, соның ішінде әлеуметтік проблемаларды шиеленістірді. Олардың қатарына, әрине, зорлық-зомбылықтың әртүрлі формаларындағы, соның ішінде отбасындағы зорлық-зомбылықтың өсу проблемасын да жатқызуға болады. ПМ статистикасына сәйкес, ауыр қылмыстардың 40%-ы әйелдерге отбасында жасалады. Зорлық-зомбылықтың 70%-ы әйелдер мен балалар зардап шегеді. Әрбір қырық минут сайын әйелдердің біреуі күйеуінің немесе әріптесінің қолынан қаза табады. Отбасындағы зорлық-зомбылық проблемасы қоғамдағы өзара қарым-қатынастардағы дисгармония мен ауытқуларды бейнелейді. Зорлық-зомбылық бұл әйел немесе балаға қатысты ауырсыну мен жарақат тудыратын физикалық әрекеттер ғана емес, психологиялық зорлық-зомбылық болуы мүмкін. Отбасындағы зорлық-зомбылық мәселесі шешілгеннен алыс және осындай тәжірибені басынан кешірген клиенттермен әлеуметтік жұмыс ерекшеліктеріне назар аударуды талап етеді. Елімізде экономикалық және әлеуметтік тұрақсыздықты сипаттайтын қазіргі жағдайында әйелдерге қатысты зорлық-зомбылықтың пайда болуы әбден негізделген болып саналады. Бұдан басқа, теледидар фильмдерінде, жаңалықтар бағдарламаларында зорлық-зом-

былықты насихаттайтын БАҚ-тың әсерін атап өту қажет. Сондықтан қазіргі қоғам жағдайында әйелдерге қатысты әртүрлі девиантты мінез-құлықтың пайда болуы заңды болып табылады. Әйелдерге қатысты зорлық-зомбылық зардап шеккендердің өмірінде де, қоғамның өзінде де көптеген проблемалардың пайда болуына алып келеді.

Негізгі бөлім

Зорлық-зомбылық – жеке, топтық, әлеуметтік, мәдени және ортадағы факторлардың әсерінен туындайтын мінез-құлықтағы кешенді өзара іс-қимылдың нәтижесі болып табылатындығы көптеген ғалымдардың тұжырымдамалық бағыттары негізінде зерттелген болатын. Зорлық-зомбылық мәселесімен айналысатын мамандар үшін зорлық-зомбылық жағдайының қалай дамып жатқанын түсіну маңызды болып табылады. Бұл үшін «үш фазалық теория» деп аталатын тұжырымдамаға сүйенеміз. Бұл теорияны алғаш рет Ленор Уолкер тәжірибелік іс-қимыл барысында жәбірленушілермен зорлық-зомбылық оқиғаларының циклын анықтаған «Жәбірленген әйел» атты кітабында көрсетті. (Walker, 1980: 288)

Ленор Уокер зорлық-зомбылықтың барлық жағдайын «үш фаза» қағидаты бойынша жұмыс істейтін жүйе ретінде қарастыруды ұсынады.

Зорлық-зомбылық циклі басқа да әлеуметтік мәселелер сияқты төмендегі үш кезеңнен тұрады:

«Шиеленіс кезеңі» ашудың жекелеген жарылыстарымен сипатталады. Мұнда адам әдетте, жағдайды бұзуға тырысып, тыныштықпен әрекет етуге тырысады. Олар сондай-ақ өздерін қорғауға тырысады. Зорлық-зомбылыққа ұшыраған адам өзін күйзелісті көңіл-күйге түсіп, мазасыздықты сезінеді. Және де құрбанға бұл кезеңде көмек пен қолдау көрсету тиімді болып табылады;

«Жарылыс кезеңі». Бұл кезең эмоциялық жарылыстар мен зорлық-зомбылық түріндегі физикалық әрекеттермен, күреспен, соққылармен, дау-жанжалдармен, тұрақты сынмен, агрессордың тарапынан талап етумен сипатталады, жазаны уәде етеді. Жәбірленуші қорқыныш сезінеді, кейде тіпті қасіретін сезеді. Бұл екіден жиырма төрт сағатқа созылатын ең қысқа кезең. Осы кезеңде немесе осыдан кейін жәбірленуші полицияға, әлеуметтік қызметтерге, дағдарыстық орталықтарға және медициналық көмек көрсету орталығына көмек сұрап жүгінуі мүмкін;

«Татуласу кезеңі» немесе «Бал айы». Агрессор бұл кезеңде кешірім сұрауы мүмкін, ерекше мейірімділік танытады, оның сүйіспеншілігіне көз жеткізіп, өкінеді және болған жағдайдың ешқашан қайталанбайтынына уәде береді, бірақ сонымен бірге әйелді зорлық-зомбылыққа түрткі болғаны үшін айыптауы да мүмкін. Бұл жағдай жәбірленушіге жағдайды өзгертуге үміт береді. Алайда, бірнеше уақыттан кейін, «татуласу кезеңі» қатадан 1-кезең «шиеленісу кезеңіне» ұласып, ары қарай қайталана беруі мүмкін.

Бұл көріністердің бәрі зорлық-зомбылықтың барлық түріне тән. Бүгінгі таңда олардың бірнешеуі бар. Қоғамда да, әдебиетте де ең кең таралған зорлық-зомбылықтың бірнеше түрі бар. Оларға төменде жеке-жеке тоқталып өтсек болады.

1. Психологиялық (психикалық) немесе эмоционалды зорлық-зомбылық.

Бұл тұлғаның жас ерекшеліктеріне сәйкес келмейтін талаптарды ұсыну, дәлелсіз айыптауды насихаттау, қадір-қасиетін қорлау, ұнатпау, ұнамсыздық, ауызша қорлау, қауіп-қатер, алдау, олардың өмірі мен денсаулығына қауіп төндіретін әрекеттерді жасауға мәжбүрлеу, сондай-ақ психикалық дамудың бұзылуына алып келетін бір-біріне тұрақты немесе мерзімді теріс әсер ету.

Мұндай зорлық-зомбылықтың белгілері мыналар:

– үнемі сынайды, айғайлайды немесе ренжітеді;

– намысына тиетін сөздер айтып, мазақ етеді;

– жазалау ретінде ол адамның нәзік сезімдеріне назар аудармайды;

– жұмысқа немесе мектепке баруға тыйым салады;

– айла-шарғы, өтірік пен келіспеушіліктерді пайдаланады;

– туыстарын және достарын ренжітеді;

– туыстарымен немесе достарымен қарым-қатынас жасауға тыйым салады;

– кез келген байланыс құралдарын пайдалануға мүмкіндік бермейді;

– қоғамдық орындарда қорлаушылық іс-әрекеттер жасайды;

– үйден қууға немесе кетіруге қорқытады;

– жан-жақты бақылау. (Карл, 2011:85).

Психологиялық зорлық-зомбылықтың басқа зорлық-зомбылықтан ерекшелігі, қатысушылар өздері өз қимылдарын немесе әрекеттерін соңына дейін толық түсінбейді. Адамдар өзінің сезімімен екінші жаққа сенімді болғаны соншалықты, екінші жақтың агрессиясын байқамайды. Психологиялық ықпалдар аяқталғаннан кейін келесідей салдарлар болуы мүмкін:

– невротикалық күйзеліске ұшыраған серіктес;

– сананың шатасуы;

– адамға қолдау қажет болған кезде, ол адамда үмітсіздік сезім пайда болады.

Стивен Пинкер психологиялық тұрғыдан зорлық-зомбылық мәселесінің теориялық аспектілерін зерттей келе, зорлық-зомбылық себептері – бұл адамдардың әлеуметтік-психологиялық ерекшеліктері мен патологиясының салдары деп тұжырымдайды. (Рубинштейн, 2012 <http://www.rubstein.ru/lib/nasilie.html>).

Қазақстанда Ұлттық экономика министрлігі статистика комитетінің Қазақстандағы әйелдерге қатысты зорлық-зомбылықты іріктемелі зерттеуінде, 2016 жылғы статистикалық көрсеткіштер бойынша психологиялық зорлық-зомбылыққа ұшырағандар 20,6%-ды құраған екен. (Статистикалық жинақ, 2016:37)

2. Физикалық зорлық-зомбылық – адам денесіне тікелей әсер ететін зорлық-зомбылық: ұрып-соғу, жарақат алу, азаптау және оның салдарынан зардап шеккен адам денсаулығына зиян келеді. Бұл зорлық-зомбылық спектрі кең: соққыға жығудан өлтіруге дейін. Физикалық зорлық-зомбылық медициналық сараптама деректерінің негізінде оңай анықталады. (Забелина, 2001: 35)

Осындай зорлық-зомбылықтың қоғамда немесе отбасында ең көп таралған белгілері:

– ұрып-соғу;

– соққы және ұру арқылы ауырсынуды тудыру;

– қауіп-қатерге барады, мысалы, машинаны басқаруда қауіпсіздікті ескермейді;

– қарумен қауіп төндіреді немесе жарақаттайды;

– адамды қауіпті жерлерге қалдырады;

– түнде ұйықтауға жол бермейді;

– азық-түлік және басқа да қажетті тауарларды сатып алудан бас тартқызады;

– басқа тұлғаның мүлкіне зиян тигізеді;

– туыстарына немесе достарына зиян келтіру қаупі бар.

Бірақ, сонымен қатар, физикалық зорлық-зомбылыққа ересек тұлғаны немесе баланы есірткі, алкоголь, улы заттар немесе «мас күйінде зиян келтіретін дәрілерді» қолдануға тарту іс-әрекеті де кіреді (мысалы, дәрігердің тағайындауынсыз ұйықтау таблеткаларын қолдану).

Зорлық-зомбылықтың бұл түрі бойынша Қазақстанда Ұлттық экономика министрлігі статистика комитетінің деректеріне сүйенсек, 2016 жылы 16,2%-ы физикалық зорлық-зомбылыққа ұшыраған. (Статистикалық жинақ, 2016:37).

3. Сексуалдық зорлық-зомбылық – адамның жыныстық қолсұғылмаушылығына немесе жыныстық еркіндігіне қауіп төндіретін құқыққа қарсы қасақана іс-әрекет, сондай-ақ кәмелетке толмағандарға қатысты сексуалдық сипаттағы іс-әрекеттер. (Республикалық құқықтық ақпарат орталығы 2012). Қазақстанда Ұлттық экономика министрлігі статистика комитетінің Қазақстандағы әйелдерге қатысты зорлық-зомбылықты іріктемелі зерттеуінде, 2016 жылғы статистикалық деректер бойынша, сексуалды зорлыққа ұшырағандардың үлесі 3,6%-ды құраған. (Статистикалық жинақ, 2016:5).

Құрбандарда зорлаудан кейін немесе зорлау әрекеттері, немесе сексуалдық зорлық-зомбылықтың басқа да түрлеріне ұшырағаннан кейін, 1974 жылы психологтар Энн Бургесс пен Линда Холмстромның сипаттаған «зорлаудың зақымдану синдромына» жиі ұшырайды. Және сексуалды зорлық-зомбылықтан кейінгі кезеңдердің бірі көрініс береді және осы уақыт ішінде бірнеше аптадан кейін жалғасуы мүмкін келесі белгілер пайда болады:

Экспрессивті реакция. Жәбірленуші тынышсыз және ашық эмоцияларды көрсетеді. Қатты толқып немесе истерикаға түсіп, тоқтамай жылауы немесе ұстамсыз қорқыныш сезіміне тап болады;

Эмоциялық бақылау. Жәбірленуші барлық эмоциялардан айырылып, «ештеңе болмады» және «бәрі жақсы» деген секілді әрекет етеді.

Осындай тыныш реакция жәбірленушінің үрейін немесе сенімсіздігін тудыруы мүмкін, бірақ шын мәнінде бұл ең күшті эмоционалды сілкіністің көрінісі;

Дезориентация. Жәбірленуші күшті дезориентацияны, шатасымды сезінеді. Еш нәрсеге шоғырлана алмайды, тіпті кішігірім де қарапайым және күнделікті істермен де айналыса алмай қалады. Жиі жәбірленуші не болғанын есіне түсіре алмайды, болған жайт туралы айтса, нақты қателерге жол береді және қателеседі. Дегенмен, бұл сондай-ақ соққы күйінің типтік көрінісі болып табылады. (Морозова, 2009 <http://2beyoung.ru/readme/>)

Экономикалық зорлық-зомбылық – адамды заңмен көзделген құқығы бар тұрғын үйінен, тамағынан, киімінен, мүлкінен, қаражатынан қасақана айыру. Қазақстанда 2016 жылғы статистикалық көрсеткіштер бойынша, зорлық-зомбылықтың бұл түріне ұшырағандардың үлесі 6,3%-ды құраған. (Статистикалық жинақ, 2016:7)

Бұл жиі психикалық зорлық-зомбылықтың көрінісі ретінде саналады, себебі ол бұзылыстың өте ұқсас тактикасын қамтиды. Негізгі көріністері мыналар:

– әрқашан міндетті түрде ақша сұрау;

– адамға келтірілген шығындар туралы есеп беруі;

– үнемі айыптау (тәуелділік);

– оқуға, жұмысқа, мансаптық өсуге кедергі келтіру;

– көрсетілген қызмет үшін шағын сомаларды беру;

– егер адам ақшалай көмек сұраса, оған қиын талаптар қояды.

Осылайша, зорлық-зомбылықтың әрбір түрі өз ерекшеліктеріне ие болады және қауіпті, өйткені адамдар зиянды толық түсінбейді және кейде олар өз іс-әрекетін толықтай қалыпты және дұрыс деп санайды. (Горшкова, Шурыгина, 200:76)

Жалпы, зорлық-зомбылық – көнеден құрығын жимай келе жатқан көлеңкелі құбылыс. Қай кезде де қоғамның мінсіз болмағаны белгілі. Өкініштісі, көп жағдайда зорлық-зомбылықтың құрбаны нәзік жанды әйелдер мен балалар болып жатады. Өйткені әйел – әлсіз, бала – қорғансыз.

Ал, енді балалар мен әйелдерге қатысты зорлық-зомбылықтың себептері мен салдарларына тоқталып өтейік.

Адамдар зорлық-зомбылықтық мінез-құлықпен бірге туылмайды. Олай болса зорлық-зомбылықтың нақты себептері қандай? Неге адамдар жақын адамдарға қатыгездік танытады?

Зорлық-зомбылықтың барлық жағдайларын және себептерін толық түсіндіре алатын бірыңғай теория жоқ. Алайда, адам табиғатының күрделілігін, халықтың әлеуметтік өзара әрекеттесу сипаттамаларын және әлеуметтік құрылым ретінде отбасының ерекшеліктерін, олардың әртүрлілігін, сондай-ақ адамның жеке ерекшеліктерін және өзара байланысты болған жағдайдағы ауытқулар зорлық-зомбылықты тудыруы мүмкін екенін ескеру қажет. Осы жағдайлардың барлығы бірлікте қарастырылуы керек, олар адамдарға және олардың әрекеттеріне үлкен әсер етеді.

Жалпы, зорлық-зомбылықтың пайда болу себептерін үш топқа бөліп көрсетуге болады:

Бірінші себептер тізімі:

- дұрыс емес тәрбие;
- балалық шағында қатыгез қарым-қатынас;
- алкоголизм және маскүнемдік;
- адамның жеке қасиеттерінің ерекшеліктері.

Екінші себептер тізімі:

- отбасындағы түсінбеушілік;
- ұнатпау;
- сәтсіз неке;
- психикалық бұзылулар мен аурулар;
- әлеуметтік және қаржылық жағдай (жұмыссыздық, кедейлік, төмен кірістер).

Үшінші себептер тізімі:

- руханилық пен адамгершіліктің төмен деңгейі;
- жазасыздық;
- физикалық әлсіздік және эмоционалдық қорқыныш;
- ерлердің шовинизмі;
- зинақорлық;
- БАҚ-тың әсері.

Өз шығармаларында П.Д. Павленок отбасылық зорлық-зомбылықты және кәмелетке толмағандарға қатысты зорлық-зомбылықты қарастырады. Ол проблеманың пайда болуын әлеуметтік-мәдени жоспарда талдайды, оның пайда болуының негізгі себептері мен қазіргі заманғы қоғамдағы даму заңдылықтарын айқындайды. Оның пікірінше, проблеманың негізгі көздері – әлеуметтік қоғам және гендерлік стереотиптер. (Павленка, 2009:272)

Біріншіден, зорлық-зомбылықтың әлеуметтік-мәдени сипатқа ие болуы, отбасылық қарым-қатынастың мәні туралы стереотиптік идеялардың ажырамас бөлігі болуы, тәрбиемен қабылданатын, сыртқы әсерлердің туындауы, осылайша, олардың жалғыз мүмкін моделі болуы мүмкін.

Екіншіден, балалар мен жасөспірімдерге қатыгездікпен қарау жеке адамның немесе

адамдардың жеке өмірлік тәжірибесінің нәтижесі болуы мүмкін және осылайша олар үшін мұндай қарым-қатынас типін әмбебап деп санауға болатын моральдық-психологиялық негіз пайда болады.

Үшінші себеп, ерте кезден бастан өткерген келеңсіз жағдайлар өзінің балалық комплекстерінің пайда болуына әкелетін «бала кездегі травма» себебімен байланысты.

Төртінші себеп, индивидтің жеке қасиеттерімен, яғни оның дұрыс тәрбиеленбегендігінің нәтижесімен байланысты.

Отбасындағы зорлық-зомбылыққа ықпал ететін түрлі факторларды қарастырған ғалым Майкл Е. Браун жағдайлық (бұзылған отбасылық қатынастар, өзін-өзі бағалаудың төмендігі, баланың қалаусыздығы) және құрылымдық (жұмыссыздық, әлеуметтік оқшаулау, қаржылық қиындықтар) стресстер отбасындағы зорлық-зомбылықты тудыруға себеп болады деп санайды. (Ванханен, 2014:288).

Балаларға қатыгездікпен қараудың себептері мыналар болып табылады: жұмыссыздық немесе материалдық қауіпсіздіктің төмендігі, бір немесе екі ата-ананың алкоголизмі, жалғыздық немесе бұзылған неке; шиеленісті арттыратын күрделі тұрғын үй проблемалары; ата-аналардың ашушандығы немесе өмір сүру жағдайына көңілі толмау; физикалық немесе психикалық әлсіздік; ата-ананың эгоизмі, ойын-сауыққа деген ұмтылысы; баламен байланыста болмауы; шамадан тыс талапшылдық; басқа баланың тууы; балалар санының көп болуы; баланың қажетсіз туылуы (мысалы, некеге отыруға мәжбүрлеу себебі ретінде); физикалық және ақыл-ойы кемістігі бар баланың тууы; баланың өзіндік мінез-құлқы: қырсықтық, белгіленген режимді орындаудан әдейі бас тартуы, балалар мекемелеріне бару, ұрлық, өтірік және т.б. (Руднева, Павленок 2010: 264) Балаларға қатысты зорлық-зомбылықтың зардаптары балалардың бір-бірімен қарым-қатынасында қатыгездікке алып келеді. Қазақстан Республикасы Бас прокуратурасының Құқықтық статистика және арнайы есепке алу жөніндегі комитетінің кәмелетке толмағандар арасындағы және олардың арасындағы құқық бұзушылық жағдайларын талдау бойынша, зорлықтан зардап шеккен балалардың 37%-ы нашар отбасыларда тәрбиеленген. Ең көп қылмыс жазда (шамамен 58%), яғни, демалыс кезеңінде балалар мен жасөспірімдер, әдетте, жұмысқа орналастырылмаған және өздері қараусыз қалдырған уақытта орын алған. (Анализ статистических данных о состоянии правонарушений среди несовер-

шеннолетних и в отношении них за 2016-2017 года, 2017: 11) Дәл осы кезеңде ата-аналар мен тәрбиешілердің бақылауынан тысқары болып қалады, бұл зорлық-зомбылықты, оның ішінде сексуалдық қылмыстарды жасайтын тәуекелдерді арттырады.

Осындай себептердің нәтижесінде балалар зорлық-зомбылық құрбанына ұшырап, соның салдарынан неше түрлі зардаптарды басынан кешіріп жатыр.

Стивен Пинкер психология тұрғысынан зорлық-зомбылық мәселесінің теориялық аспектілерін зерттейді және зорлық-зомбылық себептері адамдардың әлеуметтік-психологиялық сипаттамалары мен патологиясының салдары болып табылады деп бекітеді. (Подойникова, 2003:14-17)

Балаларға қатыгездікпен қарау және олардың мүдделерін елемейтін әртүрлі типтері мен түрлері болуы мүмкін, бірақ олардың нәтижесі әрқашан: денсаулыққа, баланың дамуына және социализациясына елеулі зиян, өміріне жиі қауіп төндіреді. Зорлық-зомбылық құрбаны болған балалар дамуда артта қалады, әртүрлі физикалық және психо-эмоционалдық бұзылулардан зардап шегеді.

Кез келген зорлық-зомбылыққа қатысты ең әмбебап және қатал реакция – өзін-өзі бағалаудың төмендігі, бұл зорлық-зомбылықпен байланысты психологиялық бұзушылықтардың сақталуы мен нығаюына ықпал етеді.

Өзін-өзі төмен бағалайтын адам кінәлі, ұят сезімін сезінеді. Ол «сен бәрінен нашарсың» деген үнемі өздерін төмен санаушылық сезімімен сипатталады. Осыған байланысты, баланың басқаларға құрмет көрсетуі, табысқа жетуі және құрдастарымен қарым-қатынас жасау қиын. Ересектер өмірінде зорлық-зомбылықтың салдары психосоматикалық аурулар түрінде, түрлі бұзылушылықтар (есірткілер, алкоголь, дәрілік заттар), өз денесін қабылдамаумен байланысты әртүрлі бұзушылықтар түрінде көрініс табады. Серіктеспен жыныстық қатынаста бұзушылықтар байқалады.

Балалық шақтағы зорлық-зомбылық ұзақ мерзімді салдарға әкеліп соғады, бұл көбінесе өмірдің соңына дейін әсер етеді. Бұл нақты отбасылық қарым-қатынастарды, ерекше өмір сценарийлерін қалыптастыруға үлес қосуы мүмкін. Балалық шағында зорлық-зомбылыққа ұшыраған адамдар, әдетте өз отбасындағы жақындарына агрессия және зорлық-зомбылыққа бейімділікті танытады.

Зорлық-зомбылық зорлық-зомбылықты тудырады, көптеген зерттеулердің жинақталған

нәтижелері зорлық-зомбылық циклы түсінігінің пайда болатынын дәлелдейді.

Кез келген зорлық-зомбылықты бастан кешкен балалар социализацияда қиындықтарды бастан кешеді: олар ересектермен қарым-қатынасты бұзып, құрдастарымен жақсы қарым-қатынаста болмайды, мектепте беделге ие болу үшін жеткілікті білім мен ақылдылыққа ие емес және т.б. Зорлықтан зардап шеккен балалардың проблемаларын шешу жиі қылмыстық, әлеуметтік-тұрмыстық емес орталарда кездеседі және бұл жиі алкоголь мен есірткіге тәуелділігін қалыптастырумен байланысты, олар ұрлауды және басқа да қылмыстық әрекеттерді жасайды.

Жоғарыда айтылғандай, кез келген зорлық-зомбылық түрі балалар мен жасөспірімдерде қоғам үшін жағымсыз және тіпті қауіпті ететін жеке және мінез-құлықтық ерекше қасиеттерді қалыптастырады.

Қоғам үшін балаларға қатысты зорлық-зомбылықтың салдары, бірінші кезекте, балалар мен жасөспірімдерді өлтіру немесе олардың суицидтері нәтижесінде адам өмірін жоғалтуда, сонымен қатар, бұл адамның психикалық және физикалық денсаулығын бұзуынан, кәсіби деңгейі мен білім деңгейінің төмендеуінен, қылмыстық әрекетке байланысты қоғамның өнімді мүшелерінің жоғалуынан көрініс табады. (Vernon, 1998:228)

Америкалық психолог, адам агрессиясының мәселелерін зерттеген ғалым Леонард Берковиц «Агрессия: себептері, салдары және бақылау» атты кітабында зорлық-зомбылықтың себептерін қарастырып өтеді.

Ғалымның пікірінше, зорлық-зомбылықтың себептері (факторлары):

- психопатикалық (ата-аналар мен балалардың зорлық-зомбылыққа бейімділігі);
- әлеуметтік (сыртқы (әлеуметтік) факторлардың әсері: кедейлік, жұмыссыздық, әлеуметтік оқшаулау, төмен білім беру мен мәдени деңгейі);
- психоәлеуметтік (зорлық-зомбылық факторлары құрылымдық, ситуациялық және коммуникативті болып бөлінеді, коммуникативті факторлар шешуші болып табылады) (Берковиц, 2001:512)

Балалармен қатар, әйелдерге қатысты зорлық-зомбылық себептерін де қарастыруға болады, олар шартты түрде үш топқа бөлінеді:

- ер адамның мінез-құлқының сипатына және оның жеке өмірінің тарихына негізделген себептер;
- әйелдің өмірі мен оның жеке қасиеттерінің тарихынан туындайтын себептер;

– неке қатынастарының ерекшеліктеріне байланысты себептер.

Әйелдер үшін өз ата-анасының отбасыларындағы қолайсыз өмір жағдайының себептері де қауіп факторлары ретінде әрекет етеді. Ал, әйелдерге қатысты зорлық-зомбылық құрбандардың өмірінде де, қоғамда да көптеген проблемаларға әкеп соғады. Әлеуметтік тұрғыдағы теориялық көзқарастар бойынша, отбасындағы зорлық-зомбылыққа басты көзқарас гендерлік теңсіздікті зорлық-зомбылықтың негізгі себебі деп санайтын патриархаттық теориямен сипатталады. Американдық әлеуметтанушы К. Левинсонның мәдениетаралық зерттеуі бұл теорияны растайды. Зерттеу 9 елде жүргізілді, ол жерде ерлері отбасылық деңгейде материалдық ресурстарды басқаруға және шешімдер қабылдауға ие, ал әйелдері болса барлық құқықтардан айырылған, бұл әйелге қатысты зорлық-зомбылықтың себебі деп түсіндіріледі. (Walters, Park, 1964:276)

Қоғамда гендерлік мінез-құлықты әлеуметтік реттеудің дәстүрлі әдістері бар. Мысалы, қоғамда жалғызбасты немесе ажырасқан әйелдің болуы «қауіпті», әйелдің өмірі қоғам тарапынан моральдық және психологиялық зорлық-зомбылық болып табылатын жалпықоғамдық қызығушылық және бақылау объектісіне айналады. Кейде бұл жағдайға төтеп беру күйеуі немесе серіктесі тарапынан болатын физикалық зорлықтан да қиын. Сондықтан, әйелдер жәбірлеуші-күйеуінен құтылған әйел атағы, қоғам тарапынан болатын зорлықтың объектісі болудан гөрі отбасындағы қатыгездікке шыдауды артық санайды. Бұл жалғыз немесе ажырасқан мәртебесі бар әйелдер үшін жағымсыздық себептерінің бірі.

Зорлау, дене жарақаты және т.б. зорлық-зомбылық түрлері зорлық құрбандары болған әйелдердің денсаулығына зиян тигізеді. Атап айтқанда:

– түрлі ауырлықтағы дене жарақаттарын тудырады;

– арнайы құралды қолданбай жыныстық қатынасқа мәжбүрлеу (жыныстық жолмен берілетін ауруларға, жоспардан тыс жүктілікке және т.б. әкеп соғуы мүмкін);

– созылмалы ауруларды шиеленістіру;

– стресс;

– депрессия.

Жүкті әйелдерге қатысты зорлық-зомбылық жағдайында бұл:

– ерте босанушылық;

– анемия;

– инфекциялар;

– өзіне-өзі қол жұмсау әрекеттеріне әкеп соқтырады.

Медициналық проблемалармен қатар, әйелдер психологиялық проблемаларды бастан кешіреді. Зорлық-зомбылықтың кез келген түріне ұшыраған әйел көп жағдайда ситуацияларға келесі түрде жауап береді:

– әйел күйзеліске ұшырайды, өз басынан өткен жағдайдан ұялады;

– әйел адам басынан өткен жағдайға өзін кінәлайды немесе зорлық-зомбылықты қалай тоқтатуға болатынын білмедім деп санайды;

– әйел адам өзін еркектің мінез-құлқы үшін жауаптымын деп санайды.

Зорлық-зомбылықтың нәтижесі, әдетте, стресстік, қоғамнан өзін-өзі оқшаулау, өзін-өзі өлтіру әрекеттері, сонымен қатар, өзін төмен санау мен қорлау сезімі болып табылады.

Зорлық-зомбылыққа ұшыраған әйелдер жиі әлеуметтік өмірден ажыратылған болуы мүмкін. Атап айтқанда, бұл әйелдің уақытша еңбекке жарамсыздығы болуы мүмкін. Көбісі зорлық-зомбылықты бастан кешіргеннен кейін балалы болғысы келмейді, сонымен қатар, әйел некеге тұрғысы келмейді.

Әйелге қатысты зорлық-зомбылық тұтастай алғанда қоғамдағы жағдайды, яғни әлеуметтік көрсеткішті көрсетеді. Әйелдердің, әдетте, олардың заңды құқықтарын білмеуі және тиісінше, зорлық-зомбылықпен күресе алмауы негізгі әлеуметтік қайшылық болып табылады.

Зорлық-зомбылық мәселесіне қатысты зерттеу «ARASHA» дағдарыстық орталығындағы зорлық-зомбылық құрбандарымен жүргізілген мақсатты сұрау сауалнамада «Сіздің отбасыңызда зорлық-зомбылықтың пайда болуына қандай басты факторлар әсер етті?» деген сұрақ қойылған болатын. Респонденттердің жауабы бойынша, сұрау алынған әйелдердің 5-уі отбасындағы әлеуметтік-экономикалық жағдай, яғни қаржылық тұрғыдан жетіспеушілік кесірінен ұрыс басталып, соңы күйеуі тарапынан агрессияға алып келетінін айтса, 4-уі күйеуі тарапынан зорлық-зомбылықтың пайда болуына әсер еткен негізгі фактор ретінде алкогольді ішімдікті санады. Әңгімелесу барысында олар жұбайлары әр кеш сайын кем дегенде 1 литр пива ішетінін атап өтті. Ал, қалған 1-уі өз күйеуінің қызғанышқа бейімді екенін және жиі осы себепті жанжалдар жасайтынын айтса, 3-уі отбасында гендерлік стереотиптерге байланысты түсініспеушіліктер пайда болып, күйеуі әйелін өзіне «бағынышты» деп санайтынын атап өтті. Яғни, туғаннан қанға сіңген және қоғамның

әлеуметтік-мәдени, рухани, ұлттық дәстүрлерімен байланысы бар ер адам мен әйелдің рөлдерінің стереотиптері физикалық тұрғыда әлсіз адам «құрбан» ретінде қабылданады деп түсіну де өз әсерін тигізеді.

Қорытынды

Жалпы, қорытындылай келе, зорлық-зомбылықтың түрлерін, себептері мен салдарын зерттей келе, зорлық көрсетудің бірнеше түрі бары, ал оның ішінде отбасында ең кең таралғаны физикалық, психологиялық және моралдық зорлық-зомбылық екенін байқаймыз. Бұл жүргізілген 2 бөлек жағдайдағы зерттеуден қоғамдағы зорлық-зомбылық мәселесінің себептері белгілі бір жағдайға байланысты әр түрлі көрініс табатынын аңғарамыз. Бастысы, адам табиғатының күрделілігі, халықтың әлеуметтік өзара әрекеттесу сипаттамалары және әлеуметтік құрылым ретінде олардың отбасының ерекшеліктері, олардың әртүрлілігі, сондай-ақ адамның жеке қасиеттері және өзара араласқандағы ауытқулар зорлық-зомбылықты тудыруы мүмкін екендігіне назар аудару қажет. Осы жағдайлардың барлығы бірлікте қарастырылуы керек, себебі олар адамдарға және олардың әрекеттеріне үлкен әсерін тигізеді.

Және де зорлық көрсетудің салдары көптеген психологиялық ауытқушылықтар мен созылмалы ауруларды шиеленістіруге, стресстік жағдайларға, депрессияға және соңында өз-өзіне қол жұмсауға дейін апарады. Ал оның алдын алуда дағдарыстық орталықтар әйелдерді серіктестерінің тұрақты қысымынан қорғауға бағытталған шаралардың бірі болып табылады.

2017 жылы отбасылық зорлық-зомбылық құрбандарына арналған барлығы 28 дағдарыс орталығы жұмыс істейді, олардың 17-інің баспанасы (приют) бар (әдетте, облыс орталықтарында орналасқан).

Аймақтарда мұндай орталықтарды ынталандыру және дамыту үшін әкімдерді бағалау критерийлерінің бірі ретінде бірқатар ашық орталықтар енгізу ұсынылады, себебі жергілікті атқарушы органдар бюджет қаражаты есебінен дағдарыс орталықтарының ашылуына және қолдау көрсетуге заңды.

Зорлық-зомбылық отбасының жеке мәселесі емес, бұл бүкіл қоғамның ағзасындағы әлеуметтік зиянды құбылыс. Жұмыссыздық, құқық бұзушылық және басқа да заңсыз әрекеттер отбасындағы қарым-қатынас дәрежесіне тікелей байланысты. Сондықтан мемлекет бұл мәселеге елеулі назар аударып, нақты қадамдар жасауы керек.

Әдебиеттер

- Берковиц Л. Агрессия. Причины, последствия и контроль [Текст] /Л. Берковиц. – СПб.: Прайм ЕВРОЗНАК, 2001. – 512 с.
- Горшкова И.Д., Шурыгина И.И. Насилие над женами в российских семьях. – М., 2003. – 76 с.
- Забелина Т.А. Женщина и насилие. /Т.А. Забелина – М.: ЭКСМО-Пресс, 2001. – 105 с.
- Лейченко Е.Ф. Происхождение государства: договорная теория и теория насилия. – Иркутск, 2005. – 21с.
- Морозова Е. Изнасилование и сексуальное насилие: законодательство, психология и социальные причины /Е. Морозова /[Электронный ресурс]. – Электр. дан. – Режим доступа: <http://2beyoung.ru/readme/> 2009 141.
- Николаева С.Б. Насилие над детьми в семье //Региональная Политика. Экономика – 1999. – №5. 79-83 с.
- Комитет по правовой статистике и специальным учетам ГП РК. Анализ статистических данных о состоянии правонарушений среди несовершеннолетних и в отношении них за 2016-2017 года. – Астана, 2017. – 18 с.
- Қазақстан Республикасы Ұлттық экономика министрлігі Статистика комитеті. Қазақстанда әйелдерге қатысты зорлық-зомбылықты іріктемелі зерттеу / статистикалық жинақ /қазақ тілінде /Астана, 2016. – 37 б.
- Подойникова Л.П. Дети и насилие в семье: история и современность // Психология. – 2003. Вып. 2. – С. 14-17.
- Рубинштейн Н. Что такое насилие? / Рубинштейн Н. 2012 г. [Электронный ресурс]. – Электр.дан. – Режим доступа: <http://www.rubstein.ru/lib/nasilie.html>.
- Тату Ванханен. Этнические конфликты.
- Тарасевич Е.В. Последствия насилия над детьми (профилактика и лечение): методические рекомендации. – М.: Салвия, 2001. – 34 с.
- Технологии социальной работы с различными группами населения: учебное пособие / Под ред. проф. П.Д. Павленка. – М.: ИНФРА-М, 2009. – 272 б.
- Тұрмыстық зорлық-зомбылық құрбандарына арнаулы әлеуметтік қызметтер көрсету стандарты /Қазақстан Республикасы Әділет министрлігінің «Республикалық құқықтық ақпарат орталығы» ШЖҚ РМК, 2012. [Электрондық ресурс]. Электр.дер. Қол жеткізу режимі: http://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z090000214_#z0.
- Циммер Карл. Эксперт патологий человеческой природы/ Карл Циммер. [Электронный ресурс]. Электр.дан-Режимдос-тупа: http://www.nytimes.com/2011/11/29/science/human-natures-pathologist.html?pagewanted=1&_r=2&ref=science4.
- Конфликты. /Т.Ванханен – М., 2014. – 288 б.

Lenor Walker. Battered Women. – New York: Harper & Row, 1980 ed, – 288 p.

Vernon R. Wiehe. Understanding Family Violence: Treating and Preventing Partner, Child, Sibling and Elder Abuse, SAGE Publications, California: 1998. – 228p.

Walters W., Park A. Social motivation, dependency, and susceptibility to social influence. 1964. – Vol.1. – P. 231-276.

References

Berkovic L. (2001) Aggression. Prichiny, posledstvia i control [Aggression. Causes, consequences and control]. P. 512 (in. Russ)

Cimmer Karl. (2011) Ekspert patologii chelovecheskoi naturi [The expert of the pathologies of humannature] http://www.ny-times.com/science/human-natures-pathologist.html?pagewanted=1&_r=2&ref=science4.

Komitet po Praboboi statistike i specialnym ucheta GP RK. (2017) [statistical Analysis statistical data on the state of juvenile delinquency and against them for the 2016-2017 year]. P. 18

Leichenko E.F. (2005) Proishoschdenie gosudarstva: dogobornaia teoria I nasilia [The origin of the state: contract theory and the theory of violence]. P. 21 (in Irkutc)

Morozoba E. Iznasilovanie i seksualnoe nasilie: zakonodatelstvo, psihologia i socialnie prichini [Rape and sexual violence: legislation, psychology and social causes]. 2009. P. 141.

Nikolaeva S.B. Nasilie nad detmi b seme (1999) [Domestic violence against children]. Regional Polit. Pp. 79-83.

Podoinikoba L.P. (2003) Deti i nasilie b seme: istoria i sobremennost [Children and domestic violence: history and present]. Pp. 14-17.

Qazaqstan Respublikasy ultyq ekonomika ministrlygi Statistika comiteti. (2016)

[Sample study of violence against women in Kazakhstan]. P. 37

Rubinhtein N. chto takoe nasilie? [What is violence?] <http://www.rubstein.ru/lib/nasilie.html>.

[Technologies of social work with different population groups]. P. 272.

Rudneba M. Pablenok.P.D (2010) Tehnologii socialnoi raboti s razlichnimi gruppami naselenia [Technologies of social work with different population groups] pp. 264.

Turmistik zorlik-zombilik kurbandarina arnauili alemettik kizmetter korsetu standarty (2014) [Department of justice of South Kazakhstan region summed up the results of the 1st half of 2014] http://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z090000214_#z0.

Tatu Banhanen. (2014) Etnicheskie konflikti. [Ethnic conflict.]. Pp. 288.

Tarasebich E.B. (2001) [Consequences of child abuse (prevention and treatment)]. P. 34 c.

[Technologies of social work with society], 215 p. Pablenka P.D. (2009) Tehnologii socialnoi raboti s razlichnimi gruppami naselenia

Vernon R. Wiehe. Understanding Family Violence: Treating and Preventing Partner, Child, sibling and Elder Abuse, SAGE Publications, California: 1998, 228 p.

Walters W., Park A. (1964) Social motivation, dependency, and susceptibility to social influence. –Vol.1. – P. 231-276.

Zabelina T.A. (2001) Schenshina i nasilie. [Woman and violence]. P. 105.

¹С.М. Сыздықова, ²А.Т. Омарова

¹2-курс PhD докторанты, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,
Қазақстан, Алматы қ., e-mail: sauleshka-sm@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0001-9436-7994>

² PhD, доцент м.а., әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,
Қазақстан, Алматы қ., e-mail: omarova.aseм@mail.ru

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ МЕН ШЕТЕЛДЕГІ ОТБАСЫЛЫҚ ДАУЛАРДЫ РЕТТЕУДЕГІ МЕДИАЦИЯНЫҢ ҚҰРЫЛЫМДЫҚ КЕПІЛДІКТЕРІ

Аңдатпа. Авторлар мақалада әлеуметтану ғылымында әлі де жете зерттелмеген медиацияны, оның ішінде отбасылық дауларды реттеудегі медиацияның құрылымдық кепілдіктерін Қазақстан және шетелдік материалдар негізінде қарастырады. Мақалада ең алдымен, медиация теориясы мен құрылымы, сотқа дейінгі отбасылық медиаторлардың қызметі, екі тараптың арасындағы дауды реттеу технологияларына шолу жасайды.

Соңғы жылдары елімізде жиі қолданып жүрген медиация тәсілі сотқа дейінгі дауларды реттеп, шешуші қызметін атқарып келеді. Медиация – дамыған елдерде ерте қалыптасып, заңды түрде тиімді жұмыс істеуде. Әсіресе медиация ХХ ғасырдың екінші жартысында қарқынды дами бастады. Ең алдымен, медиацияны қолданудың алғашқы іс-әрекеттері отбасы қатынастары саласындағы дауларды реттеу кезінде тәжірибеге енгізілген болатын. Содан кейін, медиация отбасы дауларынан бастап, коммерциялық, көп жақты даулардың кең шеңберін шешіп, реттеу кезінде тиімді қолданылады.

Сонымен қатар мақалада Қазақстан Республикасы мен шетелдегі медиативті тәжірибеге талдау жасалып, оның өзекті мәселелеріне, даму тенденциясына да тоқталады. Қорыта келе, авторлар қазіргі кезде сотқа дейінгі медиацияның қазақстандық қоғамға аса қажеттілігі және түрлі дауларды реттеудегі маңыздылығы жайлы ақпараттың тым аздығы азаматтардың әлеуметтік, психологиялық, заңды сауаттылығына нұқсан келетіндігі жайлы да сөз етеді.

Түйін сөздер: медиация, отбасылық медиация, медиатор, дауды реттеу, екі тарап, Қазақстан Республикасы, шетелдегі медиация, құрылымдық кепілдік т.б.

¹S.M. Syzdykova, ²A.T. Omarova

¹2-course PhD student, Al-Farabi Kazakh National University,
Kazakhstan, Almaty, e-mail: sauleshka-sm@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0001-9436-7994>

²PhD, associate Professor, Al-Farabi Kazakh National University,
Kazakhstan, Almaty, e-mail: omarova.aseм@mail.ru

Structural guarantees of media in the settlement of family disputes in the republic of kazakhstan and abroad

Abstract. The authors of this article, based on Kazakhstani and foreign materials, examine little-studied problems of family mediation in sociological science, which is still underestimated, as well as family mediation in resolving family disputes. First of all, the article is devoted to the theory and structure of mediation, the activities of pre-trial family mediation and technology for the resolution of disputes between the two parties.

In recent years, in our country, the mediation method has become the most common and decisive in the settlement of pre-trial disputes. Mediation is timely and legally developed in Western countries. In general, mediation began to develop dynamically in the second half of the 20th century. First of all, the first step in the application of mediation was introduced into the practice of resolving disputes in the field of family relations. Then mediation is effectively applied on a wide range of issues, ranging from family disputes to commercial ones. The article also analyzes the mediation practice in the Republic of Kazakhstan and abroad, as well as current issues and trends in its development.

Finally, there is a low level of public awareness of the need for pre-trial mediation in Kazakhstan society and its importance for the resolution of various disputes, which, in turn, causes enormous damage to the social, psychological and legal literacy of citizens.

Key words: mediation, family mediation, mediator, dispute resolution, both parties, the Republic of Kazakhstan, mediation abroad, structural guarantee, etc.

¹С.М. Сыздыкова, ²А.Т. Омарова

¹PhD докторант, Казахский национальный университет им. аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы, e-mail: sauleshka-sm@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0001-9436-7994>

²и.о доцента, PhD, Казахский национальный университет им. аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы, e-mail: omarova.asem@mail.ru

Структурные гарантии медиации в урегулировании семейных споров в Республике Казахстан и за рубежом

Аннотация. Авторы в данной статье на основе казахстанских и зарубежных материалов рассматривают малоизученные проблемы по семейной медиации в социологической науке, которая до сих пор недооценивается, а также семейного посредничества при разрешении семейных споров. В первую очередь статья посвящена теории и структуре медиации, деятельности досудебной семейной медиации и технологии разрешения споров между двумя сторонами.

В последние годы в нашей стране метод медиации стал наиболее распространенным и решающим в деле урегулирования досудебных споров. Медиация является своевременным и юридически развитым в западных странах. В целом, медиация стала динамично развиваться во второй половине 20-го века. Прежде всего, первый шаг в применении медиации был внедрен в практику урегулирования споров в сфере семейных отношений. Затем медиация эффективно применяется по широкому кругу вопросов, начиная от семейных споров и заканчивая коммерческими. В статье также анализируется медиативная практика в Республике Казахстан и за рубежом, а также актуальные вопросы и тенденции ее развития.

Наконец, отмечается низкий уровень информированности населения о необходимости досудебной медиации в казахстанском обществе и ее важности для разрешения различных споров, которая, в свою очередь, наносит огромный урон социальной, психологической и правовой грамотности граждан.

Ключевые слова: медиация, семейная медиация, медиатор, разрешение споров, обе стороны, Республика Казахстан, медиация за рубежом, структурная гарантия и т.д.

Кіріспе

Бүгінде медиация шаралары АҚШ, Аргентина, Ұлыбритания, Германия, Австрия т.б. элементінің алпауыт елдерінде жақсы жолға қойылған. Ең алдымен, медиацияны қолданудың алғашқы іс-әрекеттері отбасы қатынастары саласындағы дауларды реттеу кезінде тәжірибеге енгізілген болатын. Содан кейін, медиация отбасы дауларынан бастап, коммерциялық, көп жақты даулардың кең шеңберін шешіп, реттеу кезінде тиімді қолданылатын болды.

Әлемдік тәжірибеде медиацияны заңнамалық бекітудің мысалдары өте көп. Тиісті медиацияға қатысты актілер АҚШ-та, Австрияда, Германияда қабылданған. Еуропа комиссиясы Медиатордың кодексін бекітті, ал Еуропалық Одақ медиаторлардың қызметін реттейтін бірқатар директивалар шығарды. БҰҰ-ның халықаралық сауда құқығы жөніндегі комиссиясы (ІМСІТ-РАІ) медиация туралы заңның үлгісін әзірледі. Мәселен, АҚШ-та экономика, саясат, бизнес саласында медиаторсыз бірде-бір маңызды келіссөз жүргізілмейді.

Шетелдік тәжірибеге сүйенсек, Ұлыбританияда медиация әдісі өте кең тараған. Тіпті, медиаторға байланыс желісі арқылы кез келген жерден қоңырау соғып, дауды сипаттап, өздері-

нің талаптарын ашық білдіре алады. Ал Германияда медиаторлар тікелей соттардың жанында қызмет етеді. Қазіргі кезде Германияда медиация азаматтық істерді ғана емес, әкімшілік істер бойынша да жұмыс істейді. Австрия – медиаторларды дайындауды және дайындықтың белгіленген нормативтерін реттейтін медиация туралы федералдық заң қабылдаған жалғыз мемлекет. Қытайда даулардың шамамен 30 пайызы соттан тыс медиациямен реттеледі. Венгрия мен Кореяда тараптар медиация шеңберінде келісімге келіп, оны аралық соттардың (төрешіліктің) қарауы үшін заңда қарастырылған тәртіпте бекітуге құқылы. Мұндай шешім (төрешілік) күшіне ие болса, тиісті тәртіппен орындауға жатады (Әділбайұлы, 2014). Батыс елдерінің көпшілігінде тұрақты түрде медиация курстары, тренинг-семинарлар, тіпті медиацияның арнайы бағдарламалары әлеуметтік желілер арқылы азаматтарға қолжетімді онлайн курстарын оқытып, медиация техникаларын үйретеді.

Негізгі бөлім

Медиация отбасылық дауларға ерекше мән береді, себебі, отбасылық құқықтың ерекше сипаты бар. Отбасылық мәселелер тек қана заңдар мен фактілерді ғана емес, сезімдерді де қамтиды. Ерлі-зайыптылардан және некеден тыс

туылған балалар санының ұлғаюы мемлекетке отбасылық дауларды, сондай-ақ қаржылық мәселелерді шешу үшін сот процестерінен басқа да әдістер іздеуге себеп болды. Соның негізінде медиация пайда болды.

Осыған орай, ҚР Тұңғыш Президенті Н.Ә. Назарбаев «Қазақстан-2050» Стратегиясы – қалыптасқан мемлекеттің жаңа саяси бағыты» атты Қазақстан халқына Жолдауында: «Біз үшін сот төрелігін жүзеге асыру процесін оңайлату, оны басы артық бюрократиялық рәсімдерден арылту керек. Жаңа ақпараттық технологияларды белсенді енгізген жағдайда мұны істеу қиын емес. Сонымен бір мезгілде, соттардың жұмысын жеңілдету мақсатында дауларды соттардан тыс реттеу институттарын дамытуды жалғастырған жөн. Жеңілдету мәселелері бойынша дауларды шешу соттардан тыс тәртіппен жүргізілетіндей тетіктер қарастыру қажет», – деп атап көрсеткен болатын (Назарбаев, 2012:2-3). Демек, елімізде Медиация туралы заңның пайдалы жақтарын жүзеге асыру қажеттілігі туындап, қазіргі кезде медиация ұйымдары көптеп жұмыс істейді. Себебі, сот төрелігін баламалы негізде азаматтардың өзін қатыстыра отырып медиативті жүргізу – шынайылық пен әділдіктің, еркіндік пен демократиялық қоғамның тиімді тәсілі.

Сонымен бірге, «Қазақстанның әлеуметтік жаңғыртылуы: Жалпыға Ортақ Еңбек Қоғамына қарай 20 қадам» атты мақаласында да ҚР Тұңғыш Президенті Н.Ә. Назарбаев Үкіметке медиация институтын дамытуға бағытталған заңға бағынышты құқықтық база қабылдануын қамтамасыз етуді тапсырды, сондай-ақ, ол медиация құрылымдарын ұлттық және жеке компанияларда құру керектігін атап көрсетті (Назарбаев, 2012:1-2). Шынында, қазір елімізде медиацияның қызметтері қарқынды дамып келеді. Азаматтардың медиативті сауаттылығын арттыру және қоғамдағы дауды сотқа дейін жеткізбей, екі жаққа да әділ болуы үшін халыққа қызмет көрсету орталықтарында, облыстық, қалалық, аудандық сот орындарында, әкімдіктерде, тіпті жеке компанияларда медиаторлар түрлі даулы мәселелерді реттеп, шешумен айналысуда.

Медиация – бұл медиатор ұйымдастырушы болып табылатын және келіссөздерді тараптар барынша тиімді және шынайы және екі тараптың мүдделерін қанағаттандыратын келісімге келетіндей етіп басқаратын келіссөздер процесі (Аллахвердова, 2005:7). Қазіргі кезде медиация сот талқылауына дейін немесе заң жобасында көзделген жағдайларда немесе сот процесі шең-

берінде тараптар арасындағы дауды шешуге көмектеседі.

Медиатордың рөлі – қалыптасқан тараптар арасындағы диалогты жеңілдету. Мақсат тараптардың мүдделерін анықтау, тараптар арасындағы коммуникацияны өзгерту және өткенінен болашаққа назар аудару болып табылады. Медиатор тек екі тараптың дауын өзі үшін барынша тиімді шешуге мүдделі. Медиатордың шешім шығаруға немесе тараптарды бейбіт келісім қабылдауға мәжбүрлеуге құқығы жоқ. Медиатордың рөлі оларды жеңу стратегияларын әзірлеу және реттеу жолындағы кедергілерді анықтау жолымен олардың келіссөздерінде көмек көрсету болып табылады (Горшкова, 2009:86-90).

Жалпы, медиациядағы келісімнің анықтамасына тоқталсақ, 2-баптың 1-тармағында: «дауды (дау-шарды) реттеу туралы келісім – тараптардың медиация нәтижесінде өздері қол жеткізген жазбаша келісімі», – деп айқын көрсеткен. (Медиация туралы Қазақстан Республикасының Заңы, 2011:2). Бұл дауды реттеу келісімі азаматтардың сот төрелігіне деген қолжетімділігін арттыру, дауларды соттан тыс реттеу мүмкіндіктерін қарастырған десек қателеспейміз.

Медиация – бұл отбасылық дауларда аса қажет, себебі ол тараптарға нақты қажеттіліктеріне жауап беретін келісімдерді жасауға мүмкіндік береді. Адвокаттық процеске қарағанда, медиация кімнің дұрыс немесе дұрыс емес екендігін анықтауға емес, жұмыс істеп тұрған шешімді реттеуге бағытталған. Ерлі-зайыптылар арасындағы даулардың медиациясы соттық шығындарды көбейтуге, соттық тәртіпте отбасылық мәселелерді шешудің дәстүрлі тәсілімен қанағаттанбаудан туындаған қалыптасулардың ұлғаюына жол бермейді. Медиация процесі тараптарды бірге жұмыс істеуге, мәселелерді оқшаулауға және ынтымақтастық жолын үйренуге шақырады. Медиация тараптар ұзақ мерзімді сақталатын, тұрақты келісімдер жасайды. Бұдан басқа, медиация барысында тараптар келісімге келмеген жағдайда да, зерттеулер медиация барысында талқыландырылған мәселелердің нәтижесінде сот талқылауына дейін отбасылық істердің жиі шешілетінін байқаған.

Сонымен, қоғамға қажет медиация заңына 2011 жылдың 29 қаңтарында қол қойылғаны бәрімізге мәлім. Бұл жаңа құқықтық институт еліміздің аумағында ғана емес, халықаралық деңгейде де кеңінен қолдау тапты. Мысалы, 2012 жылдың 26 наурызында Қазақстан Республикасының Жоғарғы Соты «Қазақстан Респуб-

ликасында медиация институтын енгізу» жобасы аясында Біріккен Ұлттар Ұйымының 2012-2014 жылдарға арналған даму бағдарламасы жөнінде келісімге қол қойды (Мәми:2014). Қазақстанда осы келісімдерден кейін жыл сайын Германия, Словения, Швейцария, Беларусь және Еуроодақ елдері сарапшыларының қатысуымен халықаралық конференциялар мен ақпараттық семинар-тренингтер мен дөңгелек үстелдер, өзге де іс-шаралар жиі өткізіліп тұрады.

Бүгінде еліміздің әлемдегі ең дамыған елдер қатарына кіру бағдарламасы, белсенді интеграциялық процестер сот өндірісінің уақыттың сын-қатерлеріне теңбе-тең болуын талап етуде. Бұл ретте азаматтық сот ісін жүргізудің жаңа моделі тараптар мүдделерінің тепе-теңдігін қамтамасыз ететін прагматикалық тәсілдерге негізделген. Әлем елдерінде дауларды баламалы түрде шешу рәсімдерінің белсенді қолданылғаны бізге де үлгі, әрі оның тиімді тұстарын алғанымыз жөн. Елімізде отбасылық медиация институтын одан әрі дамытуға мүмкіндік береді. Осы орайда, тұтынушылардың құқықтарын, зияткерлік меншікті, еңбек және құқықтық даулардың басқа да санаттарын қорғау туралы дауларды шешу саласында баламалы перспективалар бар екенін азаматтар білу керек.

Медиация – жалпы әмбебап институт. Мәселен, шетелде трансформативті медиацияға ХХ ғасырдың 80-90 жылдарынан бастап көңіл бөле бастады. Америкалық медиаторлар Джозеф Фолджер мен Роберт Буштың «The Promise of Mediation: Transformative Approach to Conflict» (қазақ тілінде – «Медиациялық уәде: Конфликтіге трансформативті көзқарас») атты еңбектері бірден дауларды реттеу саласындағы медиаторлар арасында тез танылды (Robert A. Baruch Bush, Joseph P.Folger, 2004:5-10). Медиация тәжірибесіне арналған еңбектерден айырмашылығы – медиативтік тәжірибе негізінде жатқан құндылықтар мен идеология ашық талқыланған, оның теориялық алғышарттары оқырманға айқын, толық түсіндірілген. Демек, көріп отырғанымыздай, авторлардың ең радикалды тиімді әрекеті – медиацияны нақты бір мәселе бойынша дауларды реттеу, оны шешу тәсілі деп санаған кезде медиацияны утилитарлы түсінуден бас тартуында. Олардың айтуынша, медиация барлық үрдістерде утилитарлы, пайдалы болғаны жөн.

Сот арқылы қаржыландырылатын медиация АҚШ-та және шет елдерде, соның ішінде Канада мен Англияда кең тараған. Кейбір мемлекеттерде даудың тек 2%-ы тек сот шешімімен шешіледі.

Медиацияға көптеген жағдайлар жіберіледі, ал медиация конференциясында 70%-ы шешіледі. Қалған 30%-ы сот процесіне қатысады, көбінесе медиация барысында басталған процесс нәтижелі аяқталады (Allison Gerencser, 1995:43-69). Байқағанымыздай, шетелде медиацияны қоғамда қалыптастыру маңызды істің бірі, демек, азаматтар дау-жанжалдарын оңай реттеп, шешу жолдарын арнайы медиациялық орталықтардан табады.

Мәселен, Швецияда жәбірленушілер мен құқық бұзушылар арасындағы медиация 1980 жылдардың аяғында дами бастады. 1997 жылы қылмыстың алдын алу жөніндегі ұлттық кеңес (Brottsförbyggande rådet, BRÅ), Швед муниципалитеттеріндегі кәмелетке толмаған құқық бұзушылармен қылмыстық істерде медиацияға қатысты эксперименттік жобаларды жүзеге асыруды бастау үшін үкіметтік миссияны алды.

Шведтік медиацияның ең көп тараған моделі – процессуалды-іс жүргізуге бағытталған. Олар 1996 жылдан бастап Джозеф Фолджер және Роберт Бушпен біріккен медиацияның трансформативті моделін пайдаланады. Мұндағы іс жүргізуге бағытталған медиацияның ерекшелігі – қылмыс оқиғасын басынан бастап, аяғына дейін жеткізетін процесс ретінде қарастырылады. Медиатордың көпшілігі кәсіби (70%) және кәсіби емес медиаторлар (17%), ал қалғандары лауазымды тұлғалар, оның ішінде кәсіби емес медиаторлар бар (Anna Nylund, Kaijus Ervasti and Lin Adrian, 2018:67-70). Міне, осындай үкімет қолдаған пилоттық жобалар жақсы нәтижелер көрсеткен. Қазақстанда да бүгінде нормативтік-құқықтық базаларға сүйене отырып, бірнеше мемлекеттік ұйымдар, ҰЕҰ азаматтарға түрлі даулар мен жанжалдарды сотқа апармай медиациялық жолмен реттеп, шешуде.

Бүгінде отбасы медиациясының ең өзекті мәселесі – ерлі-зайыптылардың ажырасуы, оның салдары өсіріп отырған балаларға да үлкен соққы. Мәселен, мына дерекке назар аударсақ, Холмс және Рахе шкаласына сәйкес «ТОП-10 ең күйзелістік өмірлік оқиғалар» отбасылық даулар (атап айтқанда ажырасу) адам өміріндегі «ең күйзелістік өмірлік оқиғалар» рейтингінде екінші орында екен. Ажырасу мен мүлкті бөлуге байланысты отбасылық даулар басқа күйзелістерден алдыңғы қатарда (Медиация в семейных спорах: путь к примирению и пониманию, 2019). Шынында да, «отбасылық даулар» әрдайым өте эмоционалды, ал мұндай даулардың себептері көбінесе жасырын, құпия болады. Бұнда медиацияның дауды қараудағы сот тәртібінен

айырмашылығы, екі тарапқа барынша көмектесіп, күйзелісті азайтуға өзіндік үлес қосуы.

Шетелде көбінесе отбасы медиациясымен бірге ажырасу медиациясы бірге жүреді. Дегенмен, отбасы және ажырасу медиациясы отбасы мүшелерінің қажеттілігін толық өтей алмауы мүмкін, ондай жағдайда азаматтар тәуелсіз заңгерлік кеңеске немесе психологиялық терапияға сүйенеді. Осыған орай, АҚШ-та «модельді отбасылық медиация стандарттары» жұмыс істейді. Негізгі міндеттері: психикалық денсаулықты емдеу, кеңес беру немесе заңды өкілдіктен басқа, отбасылық дауды шешу процесі. Мұнда медиатор ұзақ мерзімді мінез-құлықты өзгертуге емес, дауды шешуге бағытталған екі тараптың арасындағы келіссөздерді жеңілдетуге тырысады. Медиатор заңгер болса да, медиаторды екі тарапқа ешкім ұсынбайды немесе ол заңгерлік кеңес бермейді. Екі тарап өздері таңдайды. Модельдік стандарттар отбасылық медиаторларға кәсіби біліктілік емес, функционалдық тұрғыдан біліктілікті анықтайды. Біліктілік отбасылық келіспеушіліктердің заңдық, психикалық денсаулығына, дауларды шешуге және мәдени өлшемдерге ие екендігінен басталады және медиатор олардың барлығымен таныс болуы керек. Сонымен, үлгі стандарттарда медиатордың төрт негізгі қасиеті бар: 1) отбасылық құқық туралы білім; 2) отбасылық қақтығыстардың ата-анаға, балаларға және басқа тұлғаларға әсерін білу және оқыту, соның ішінде балаларды дамыту туралы білім, отбасындағы зорлық-зомбылық, балалардың қатыгездігі мен қараусыздығы; 3) медиация процесіне тән оқыту; 4) мәдениет пен алуан түрліліктің әсерін тану қабілеті. (Andrew Shepard, 2001a:7-15). Демек, модельдік отбасылық медиация стандарттары бойынша медиаторлар ата-аналарға балалардың ең жақсы мүмкіндіктерін алға жылжыту үшін медиацияны тиімді пайдалануға көмектесетін нақты ұсыныстарды береді. Алайда, олар некені ажыратудан немесе баланы бөлек тәрбиелеудің жоспарларын (мысалы, бірлескен қамқорлық, жалғыз қамқорлық немесе кейбір өзгерістер) оңаша шешпейді. Бұл шешімді медиатордың және олардың кеңесшілерінің көмегімен жасайды. Осылайша, модельдік отбасылық медиация стандарттарына сәйкес, медиатор ата-анаға балалардың болашағын дамыту және пайдалы ортақ ресурстары туралы ақпаратты бірге іздеуге шақырады.

Дәстүр бойынша, медиация – ерікті процесс. 1981 жылдан бастап, АҚШ-тың Калифорния штаты міндетті медиацияны талап еткен

ең алғашқы мемлекеттің бірі. Мұнда да, медиацияда бейтарап үшінші тұлға, яғни медиатор дауларды шешуді қолдап, жеңілдетеді. Медиатор тараптардың атынан шешім қабылдауға өкілеттігі жоқ. Медиация тараптарға жанжалды шешу процесінде жауапкершілікті сезіндіріп, шешім қабылдауға көмектеседі. Оның мақсаттары: сот ресурстарын төмендету, сот ресурстарына сұраныстың төмендеуі, істің шешілу қарқынын жеделдету, қақтығыстарды шешу құнын төмендету, сотталушылардың сот жүйесімен қанағаттануын арттыру және даулы тараптар арасындағы қарым-қатынасты жақсарту.

Мәселен, біз мұны «World Justice Project» халықаралық үкіметтік емес ұйымы ұсынған 2017 жылғы Заңның үстемдік құру индексінен көруімізге болады. Бұл рейтингіде әлемдік сот төрелігінің маңыздылығы сұралған. Сандық тәсіл шеңберіндегі әлемдік сот төрелігіндегі сауалнама «face-to-face» тәсілімен аймақтың ірі қалалары Нұрсұлтан, Алматы, Шымкентте 1000 респондентке жүргізген. Рейтинг әлемнің 101 мемлекеті мен аумақтарын – билік институттары өкілеттігін шектеу, әділеттілік, тәртіп және қауіпсіздік, негізгі құқықтарды қорғау, билік институттарының ашықтығы, заңдардың сақталуы, азаматтық сот төрелігі, қылмыстық сот төрелігі тәрізді көрсеткіштермен бағалаған. Рейтингте қазақстандықтардың 40%-ы қиындықтарды бастан кешіретіні, оның ішінде, денсаулыққа қатысты, яғни, 23%-ы физикалық немесе күйзеліске байланысты ауруды бастан кешірсе, психикалық белсенді заттарды теріс пайдалану 6% (алкоголь немесе есірткі) мәселелері туындаған. Сонымен қатар, экономикалық, оның ішінде 22%-ы табыс, жұмыспен қамту немесе көшіп-қону қажеттілігін бастан кешірген, ал тұлғааралық қатынастар – 13%, оған қарым-қатынастардың бұзылуы немесе отбасылық қарым-қатынастардың құлдырауын айтқан (World Justice Project, Washington, 2017:57-71). Қарап отырсақ, алдыңғы жылдарда өткен рейтингтерден көрсеткіші әлдеқайда жоғары. Азаматтардың медиацияға тартылуы, түрлі жағдай болғанда, өздерінің бірінші көмекті құқық қорғау органдарынан, адвокаттар мен заң саласындағы мамандардан, соттан төрелік іздеп келетіндіктері көңіл қуантарлықтай. Сондай-ақ, респонденттердің 4%-ы діни немесе қоғам қайраткерлерінен, 3%-ы және қайырымдылық ұйымдарынан көмек сұрайтынын айтқан.

Отбасылық медиациядан кеңесті мемлекеттік және жеке компаниялар арқылы мамандардан алуға болады. Бірнеше мемлекеттерде отбасы-

лық медиацияны немесе мұқтаждықты көздейтін заңдар қабылданды, сонымен қатар, кейбір мемлекеттік соттар заңдық нұсқауларсыз сот тәртібімен медиацияны енгізді. Көптеген елде отбасылық қарым-қатынастар үшін сотқа негізделген медиация бағдарламасының қандай да бір түрі бар, мұнда мемлекеттік бағдарламалар қорғаншылық пен балаларды қолдау, алимент пен мүлік бөлу сияқты басқа да қаржылық мәселелерді шешуге арналған.

Кейбір тәжірибелі отбасылық заңгерлер мен медиаторлар адвокаттың отбасылық қарым-қатынасты жақсарту мақсатында дауласушы тарапқа медиацияны таңдау туралы хабардар етудің өзіндік этикалық міндеттемелері бар, егер мұны істемесе, бұл заңсыздыққа әкелуі мүмкін. АҚШ-тағы 150-ден астам заң фирмалары өз клиенттеріне медиация арқылы дауды реттейтін мәлімдемемен келіскен. Осыдан-ақ, медиацияның қаншалықты маңызды екенін байқауымызға болады.

Дегенмен, медиацияны талап ететін барлық мемлекеттер отбасындағы зорлық-зомбылық жағдайында медиациядан босатылмайды. Медиация сыншылары медиацияны тараптардың келісімшарттық күші салыстырмалы түрде тең болған кезде ғана қажет деп санайды. Бұл фактіні мойындай отырып, кейбір мемлекеттер медиация жайлы «істің мән-жайына сәйкес келмегенде немесе екі тарап медиацияға жақсы себеп болған кезде босатуды қамтамасыз етті» дейді. Алайда, мемлекеттік заң шығарушы органдар әртүрлі босату туралы ережелерде қатысушылардың субъективті пікірін береді. Құқық бұзушылық процесті қиындататын немесе талаптарға сай келетін деңгейге жеткеніне қарамастан, медиацияның маңыздылығы икемділік пен еркіндікте.

АҚШ-тағы екі штаттың заң шығарушы органдары медиацияны талап ететін барлық мемлекеттер қарайтын ескертулерді енгізді. Мәселен, Нью-Хэмпшир штатында болжамды жәбірленушінің медиацияны талап етуі өз еркінде десе, Нью-Мексикода, егер тек үйдегі зорлық-зомбылық туралы куәліктер бар болса, сот медиацияны тоқтатуды талап етеді: 1) медиатордың теріс пайдаланушылыққа қатысты маңызды дәлелдер болса; 2) тарап билікпен теңгерімсіз келіссөз жүргізе алады; 3) медиация процесінде биліктің тепе-теңсіздігінен қорғау үшін тиісті ережелер бар. (Andrew Shepard, 2001б:20-25). Олай болса, отбасылық медиациядан заңды түрде босатуды қамтамасыз ете отырып, заңгерлер толық басшылық қағидаттарын құруы керек. Бұл нұсқаулықтар қатысушылардан еркіндікті жүзеге

асыруда, сондай-ақ скринингтік кепілдіктерді енгізу әдістерімен де байланысты болмақ. Сондықтан тұрмыстағы зорлық-зомбылыққа қарсы көптеген скринингтік рәсімдерді енгізу қажет. Заң шығарушылар медиацияны тараптан босату мақсатында тұрмыстық зорлық-зомбылықты және теріс пайдаланушылықты анықтау процесінде қиындықтарға тап болады. Ең дұрысы, заң шығарушылар тұрмыстық зорлық-зомбылықты айқындайтын скринингтік құралдарды жүзеге асыруы керек.

Сонымен, медиация процесін құрастыруда медиатордың әртүрлі құрылымдық кепілдіктері бар. Олар төмендегідей: 1. Медиатордың еріктілік қағидаты. Бұнда мәжбүрлеу, қысым көрсету немесе немқұрайлы қараудан гөрі, еркіндікті бағалау. 2. Оның шеберлігі мен адалдығы. Медиатор талқылаулар және шешімдер қабылдауда, биліктің теңгерімсіздігіне және келіссөздер жүргізуде екі жақтың белсенді әрі еркін қатысуын қамтамасыз ету үшін этикалық жауапкершілікке ие. 3. Отбасындағы зорлық-зомбылыққа қарсы скрининг. Солтүстік Америкада, Ұлыбританияда және Австралиядағы ең жақсы тәжірибе, алдынала медиация скринингін, әсіресе, отбасындағы зорлық-зомбылық болған жағдайда медиацияның негізгі мақсаты, ақпараттық және бағалау қызметтерін атқарады. 4. Медиация бойынша шолу және тәуелсіз құқықтық шолу. Екеуі де нәтиже көрсетуге және әділетсіздікті тексеруге мүмкіндік береді. 5. Кәсіптік даярлау және реттеу. Тренинг медиатордың өздерінің рөлін асып түсіруге немесе әрекетсіздігіне (мысалы, тараптардың қолайсыз қысымды немесе манипуляциялау кезінде), дискриминацияға қарсы практикаға және мәдениеттің дауларға әсерін тигізуіне байланысты өз әлеуетін қарастыру керек. Кәсіби тәжірибе стандарттарының сақталуын және қадағалануын қамтамасыз ету үшін қатаң сапаны қамтамасыз ету рәсімдері қажет. 6. Тараптар ерікті түрде алмасу, келіссөздер жүргізу және шешім қабылдау арқылы өз дауын шешуге тырысады. Аралас келіссөздер, кем дегенде, ең төменгі деңгейді талап етеді, алайда кросс-мәдениетаралық медиация процестері олардың ұйымдастырылуы мен нақты дәрежесінен көрінеді.

Сондай-ақ, медиация процесінің әрбір сатысы *төрт кезеңмен* жүзеге асырылады. Олар төмендегідей:

Бірінші кезең: медиациялық алаңды орнату; Сессияның басталуы екі жақтың қатысуымен бірлескен отырыс (жағдайларды, дауды және тараптарды алдын ала медиацияға тарту).

Бұған үш себеп бар: біріншіден, медиатор екі жақпен де басынан бастап бір-бірімен қарым-қатынас орнатады. Екіншіден, егер медиатордың басты мақсаты тараптармен келіссөздер мен шешімдер қабылдауда өзі жол бастауы керек: тікелей байланыс болмаса, тікелей байланысқа шығады. Үшіншіден, бірлескен отырыс кездесудің мақсатын түсіндіруге, нәтижеге жету үшін қолданылатын құрылымдық келісімдерге, жұмыс істейтін принциптерге (еріктілікке, құпиялылыққа және т.б.) және негізгі ережелерге сүйенеді.

Екінші кезең: мәселелерді айқындау және түсіндіру; Бұл отырыстың екінші кезеңінде әр тарап медиатормен бөлек, жеке сұхбат жүргізеді. Негізгі мақсаты – әрбір тарап медиаторға дауды реттеудегі мақсаттары мен ұсыныстарын жеткізеді, онаша уақыт аяқталғаннан кейін, медиатор кері байланыс пікірінде тағы да айтылмаған ойларын сұрайды. Медиатор медиацияның талаптарына қайшы келмеуі керек.

Үшінші кезең: мәселелерді зерттеу; Зерттеу кезінде бірлескен кездесу ұйымдастырылады. Мұнда медиатор тараптардың мәселелерін, мақсаттары мен сезімдерін қысқаша баяндайды. Медиатор екі жаққа да әрқайсысының айтқан мәселелерінің негізгі аспектілерін қорытындылайды. Сонымен қатар, медиаторға екі тарап келіспеушілік таныта алады. Медиатор келіспеушіліктердің ықтималдығын мойындайды, сол арқылы өз пікірін тыныш және қауіпсіз ортада және тиісті кезеңде заңдастырады.

Төртінші кезең: келісімді қамтамасыз ету. Медиация процесін келіссөздерден және психологиялық тұрғыдан барынша тиімділікпен қамтамасыз етуге мүмкіндік береді. Бұл процесің бастамасы, ол біртіндеп тараптар арасындағы тәртіпті және үйлестіруді қалыптастырады (Roberts, Marjan, 2015: 718-726) Бірақ, егер тараптар өздері келіссөз жүргізе алмаса құрылымдық өзгерістердің бәрі бекер. Сондықтан медиацияға жүгінсе, біріншіден, қарапайым екі жақты үдеріс үшінші тарапты біріктіреді. Екіншіден, бұл үшінші тараптың қатысуы, демек, медиатордың қатысуы кездесулердің негізі болмақ. Әрі қарай даулар келісімді түрде медиациялық жолмен реттеле береді.

Қорытынды

Қорыта келгенде, Қазақстандағы медиация институтын дамытуда шетелдік озық тәжірибелер кеңінен пайдаланылады, алайда өзіміздің ұлттық кодымызды, ерекшелігімізді естен

шығармауымыз қажет. Жоғарыда біз, отбасылық медиацияның құрылымдық кепілдіктерін талдадық, енді отбасы медиациясының негізгі ерекшеліктеріне тоқталайық:

- келіссөздер бөгде адам – «медиатордың» көмегімен өтеді;
- екі тарап бір-бірінің қатысуымен қауіпсіз және жайлы сезінеді;
- тараптарға өз өмірі үшін жауапкершілік алуға және өзіне және балаларға жақсы болу үшін болашаққа жоспар жасауға мүмкіндік береді;
- тараптар арасындағы қарым-қатынасты жақсартады;
- келіссөздер жүргізудің қатаң тактикасын болдырмайды;
- тараптарға пікір және ақпарат алмасуға көмектеседі;
- тараптар арасындағы дау мен дұшпандықты азайтуға көмектеседі;
- ынтымақтастық пен сенімділікті көтермелейді;
- тараптарға некені тоқтатуға байланысты өз сезімдерін білдіруге мүмкіндік береді;
- тараптар нәтижелерді көбірек бақылай алады;
- «thinking outside the box» (аумақтан тыс ойлау) принципі – құқық қорғау құралдарының шегінен шығуы мүмкін шешімдер нұсқаларының әлеуетін арттыруға;
- отбасылық қатынастарды сақтау;
- қарым-қатынасты тоқтатуда күйзелістен гөрі, достық қатынастың қалуына көңіл бөледі;
- өзара тиімді шешім екі тарапқа да жеңімпаз болуға және бір-бірін құрметтеуге мүмкіндік береді;
- тараптар арасында ажырасудан кейінгі қатынастарын жақсартуы мүмкін;
- ажырасуды бастан кешірген отбасыларға рөлдердің өзгертуге, күйзелісті жеңуге және эмоциялық тепе-теңдікке қол жеткізуге мүмкіндік береді.

Егер отбасында балалар болған жағдайда медиация мынадай қызметтерді атқарады:

- медиация балаларға басты назар аударады және балалар үшін барлық амалды жасайды;
- балалар үшін ажырасудың зиянды салдарын барынша азайтады;
- медиация көмегімен қол жеткізілген келісімдер балалардың жеке қажеттіліктерін сот шешімдеріне қарағанда толығырақ ескереді;
- балалар үшін келіссөз қолайлы немесе дауды реттеу үшін пайдалы болғанда тартылуы мүмкін;

– балалар өмірін болашақта өзгерту үшін кооперативтік модель қалыптастыруға көмектеседі;
– ажырасқаннан кейін балаларды тәрбиелеудің сенімді негізін орнатады.

Жалпы, медиацияның құрылымдық кепілдіктері айтарлықтай, жоғарыда атап өттік, алайда маңыздысы келіссөз екенін білдік. Ең бастысы, медиатор қай ортада болмасын өзінің медиатив-

ті шараларына, кепілдіктеріне жауап бере алады, өзінің білімімен медиация үрдісін тиімді, икемді және шығармашылық түрде ұйымдастыра алады. Отбасылық медиация әрқашанда әділетті де еркін, келісімді түрде тараптар үшін (балаларды қосқанда) өзара тиімді шешімдерге қол жеткізуге тырысады. Демек, отбасылық дауларды келіссөздер арқылы реттеуге белсенді әрекет етеді.

Әдебиеттер

Әділбайұлы Ж. Медиация институты Қазақстан Республикасының сот жүйесіндегі жаңа саты. – 03 сәуір, 2014 ж. <http://turkistan.prokuror.gov.kz/rus/node/19683>

Аллахвердова О.В., Карпенко А.Д. Методическое пособие для посредников-медиаторов. – СПб., 2005. – С.7.

Allison Gerencser, Family Mediation: Screening for Domestic Abuse, //Florida State University Law Review. – 1995. Vol. 23, no 1. – P. 43-69.

Andrew Schepard, An Introduction to the Model Standards of Practice for Family and Divorce Mediation. // Family Law Quarterly, – 2001, Vol. 35, no 1. – P. 7-15.

Andrew Schepard, An Introduction to the Model Standards of Practice for Family and Divorce Mediation. // Family Law Quarterly, -2001, Vol.35, no 1. – P. 20-25.

Anna Nylund, Kaijus Ervasti and Lin Adrian. Nordic Mediation Research. – Cham, Switzerland.: Springer, 2018. – 268 p.

Горшкова В.В. Диалог в образовании человека. – СПб.: СПбГУП, 2009. – 192 с.

Мәми Қ. Елбасы бастамалары – сот реформасының қайнар көзі, 2014 жылғы 18 маусым. https://www.inform.kz/kz/k-mami-elbasy-bastamalary-sot-reformasynyn-kaynar-kozi_a2669736.

Медиация в семейных спорах: путь к примирению и пониманию., 05.02.2019 г. – <http://www.s-quo.com/content/articles/338/7282/>.

Медиация туралы Қазақстан Республикасының 2011жылғы 28 қаңтардағы №401-IV Заңы // Егемен Қазақстан газеті, 2011 жыл 8 ақпан. – 2 б.

Назарбаев Н.Ә. «Қазақстан-2050» Стратегиясы – қалыптасқан мемлекеттің жаңа саяси бағыты // Егемен Қазақстан газеті, 2012 жыл, 14 желтоқсан. – 2-3 б.

Назарбаев Н.Ә. Қазақстанның әлеуметтік жаңғыртылуы: Жалпыға Ортақ Еңбек Қоғамына қарай 20 қадам // Егемен Қазақстан газеті, 2012 жыл 10 шілде. – 1-2 бб.

Robert A. Baruch Bush, Joseph P.Folger. The Promise of Mediation: Transformative Approach to Conflict. – San Francisco: Jossey-Bass, 2004 – 288 p.

Roberts, Marian. Hearing both sides: structural safeguards for protecting fairness in family mediation // Family Law, 2015 -Vol.45, no 6. – P. 718-726.

World Justice Project, Global Insights on Access to Justice. Findings from the World Justice Project General Population Poll in 101 Countries. – Washington, 2017. – 123 p.

References

Adilbayuly Zh. (2014) Mediasia instituty Qazaqstan Respublikasynyń sot júesindegi jańa saty [Institute of mediation a new stage in the judicial system of the Republic of Kazakhstan] <http://turkistan.prokuror.gov.kz/rus/node/19683> (in Kaz)

Allakhverdova O.V., Karpenko A.D. (2005) Metodicheskoye posobiye dlya posrednikov-mediatorov. [Toolkit for mediators] – P.7.

Allison Gerencser (1995), Family Mediation: Screening for Domestic Abuse, Florida State University Law Review, Vol.23, no 1. – P. 43-69.

Andrew Schepard (2001), An Introduction to the Model Standards of Practice for Family and Divorce Mediation Family Law Quarterly, Vol.35, no 1, pp. 7-15.

Andrew Schepard (2001), An Introduction to the Model Standards of Practice for Family and Divorce Mediation Family Law Quarterly, Vol.35, no 1, pp. 20-25.

Anna Nylund, Kaijus Ervasti and Lin Adrian (2018), Nordic Mediation Research. – Cham, Switzerland.: Springer. – 268 p.

Gorshkova V.V. (2009) Dialog v obrazovanii cheloveka. [Dialogue in human education]– SPb.: SPbGUP, 192 p. (in Russ)

Mami K. (2014), – Memleket basshysynyń bastamasy-sot reformasynyń qamar kózi [Initiatives of the Head of state-source of judicial reform], https://www.inform.kz/kz/k-mami-elbasy-bastamalary-sot-reformasynyn-kaynar-kozi_a2669736 (in Kaz)

Mediasia týraly Qazaqstan Respublikasynyń 2011 jylǵy 28 qańtarдағы №401-IV Zańy (2011), – [Law of the Republic of Kazakhstan]. // Egeмен Qazaqstan gazetі, 8 aqpan, 2 p.

Posrednichestvo v semeynykh sporakh: put' primireniya i ponimaniya (05.02.2019), [Mediation in family disputes: the way to reconciliation and understanding] <http://www.s-quo.com/content/articles/338/7282/> (in Russ)

Nazarbayev N.A. (2012), «Qazaqstan-2050» Strategiyası – qalıptasqan memlekettiñ jaña sayası bağıtı» –[«Strategy «Kazakhstan-2050» – a new political course of the established state»], -//Egemen Qazaqstan gazetі, pp. 2-3.

Nazarbayev N.A. (2012), Qazaqstannıñ älewmettik jañğırtılıwı: Jalpıǵa Ortaq Eñbek Qoǵamına qaray 20 qadam. [Social modernization of Kazakhstan: twenty steps to a society of Universal Labor].- // Egemen Qazaqstan gazetі, 10 şilde, pp. 1-2.

Robert A. Baruch Bush, Joseph P.Folger. (2004), The Promise of Mediation: Transformative Approach to Conflict. San Francisco.: Jossey-Bass, 288 p.

Roberts, Marian (2015) Hearing both sides: structural safeguards for protecting fairness in family mediation. Family Law, Vol.45, no 6, pp. 718-726.

World Justice Project (2017), Global Insights on Access to Justice. Findings from the World Justice Project General Population Poll in 101 Countries. Washington. 123 p.

3-бөлім
**ШЕТЕЛДІК ӘРІШТЕСТЕРДІҢ
МАҚАЛАЛАРЫ**

Section 3
**ARTICLES OF FOREIGN
COLLEAGUES**

Раздел 3
**СТАТЬИ
ЗАРУБЕЖНЫХ КОЛЛЕГ**

¹Li A.V. , ²D.E. Kadyrzhan, ³V.V. Kozlov, ⁴O.Kh. Aimaganbetova, ⁵A.K. Fayzullina

¹senior Lecturer of the department of social sciences and humanities, UIB,
Kazakhstan, Almaty, e-mail: alexina.li@mail.ru

²MSc of the department of general and applied psychology, Al-Farabi Kazakh National University,
Kazakhstan, Almaty, e-mail: Danara_erkenova@mail.ru

³doctor of psychological sciences, professor of the department of social and political psychology,
Yaroslavl State University P.G. Demidova, e-mail: kozlov@zi-kozlov.ru

⁴doctor of psychological sciences, professor of the department of general and applied psychology, Al-Farabi
Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty, e-mail: alnara25@mail.ru

⁵senior lecturer of the department of general and applied psychology, Al-Farabi Kazakh National University,
Kazakhstan, Almaty, e-mail: Akfaizulina@mail.ru

DIAGNOSTICS AND PREVENTION OF SUICIDAL BEHAVIOR AMONG TEENAGERS

Abstract. This article is devoted to an empirical study of suicidal behavior among adolescents, as well as the process of creating an author's training. Throughout conducting of the research, we proceeded from the fact that today the issue under study is very relevant. The object of our study was adolescents of educational institutions, and the subject of their suicidal behavior.

We conducted a battery of methods consisting of 4 methods: the G. Eisenck questionnaire, the "Incomplete offers" method, the Albert Ellis test, and the method of studying the locus of control of J. Rotter. The study revealed that mainly modern adolescents have high personal anxiety, as well as the negative perception of the people around them, as a result of which, mostly adolescents find neither support nor help from people close to them. Most adolescents showed high rates on the scales of "Catastrophization", "Commitment in relation to oneself". The locus of control is mostly external to them, which indicates that adolescents tend to attribute their failures to external factors. Based on the results obtained, training was proposed that will contribute to the correction of these factors, as a result of which it will help in the prevention of suicidal behavior among adolescents.

Key words: suicidal behavior, adolescents, external and internal factors, author's training.

¹А.В. Ли, ²Д.Е. Қадыржан, ³В.В. Козлов, ⁴О.Х. Аймағанбетова, ⁵А.К. Файзулина

¹әлеуметтік ғылымдар және гуманитарлық ғылымдар
кафедрасының аға оқытушысы, UIB, Қазақстан, Алматы қ., e-mail: alexina.li@mail.ru

²жалпы және қолданбалы психология кафедрасының магистранты, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан, Алматы қ., e-mail: Danara_erkenova@mail.ru

³психология ғылымдарының докторы, профессор, П.Г. Демидова атындағы Ярославль мемлекеттік университеті, e-mail: kozlov@zi-kozlov.ru

⁴психология ғылымдарының докторы, жалпы және қолданбалы психология кафедрасының профессоры, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан, Алматы қ., e-mail: alnara25@mail.ru

⁵жалпы және қолданбалы психология кафедрасының аға оқытушысы, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан, Алматы қ., e-mail: Akfaizulina@mail.ru

Жасөспірімдер арасындағы суицидтің алдын-алу және диагностика

Аңдатпа. Бұл мақала жасөспірімдердің арасындағы өз-өзіне қол жұмсау әрекетінің эмпирикалық зерттеуіне арналған. Сонымен қатар, авторлық тренингтің дайындалу процесіне арналған. Ғылыми тәжірибені өткізу барысында біз бүгінгі күні қаралып отырған сұрақтың өзекті екендігіне назар аудардық. Ғылыми тәжірибенің объектісі ретінде жалпы білім беру мекемелерінің жасөспірімдері, ал тақырып ретінде олардың суицидтік мінез құлығы қарастырылды. Біздің зерттеуіміздің мақсаты – суицидтік мінез-құлықтың алдын алу және диагностика жасау.

Біз 4 әдістен тұратын әдістер батареясын жүргіздік: Г.Айзенктің сауалнамасы, "Аяқталмаған сөйлемдер" әдісі, Альберт Эллистің сынақтамасы (тест) және Дж. Роттердің телу локусы зерттеу әдісі. Зерттеу барысында анықталғаны, негізінен заманауи жасөспірімдер арасында тұлғалық қобалжу жоғары, сонымен қатар өзін қоршаған адамдарды негативті түрде қабылдайтындықтан жасөспірімдер жақын адамдарынан қолдау да көмек те таба алмайды. Жасөспірімдердің басым көпшілігінен "Барлығын бүйіктіру (Катастрификация)", "Өзіне байланысты міндеттеу" шкалалары

бойынша жоғары көрсеткіштер алынды. Оларда негізінен телу локусы сыртқы, осыдан шығатыны жасөспірімдер өздерінің сәтсіздіктерін сыртқы факторлармен байланыстырады. Алынған нәтижелерден айтылған факторлардың әсерін азайтатын тренинг ұсынылды, нәтижесінде жасөспірімдер арасындағы суицидтік қылықтың алдын алуға көмектеседі.

Түйін сөздер: суицидтік мінез-құлық, жасөспірімдер, сыртқы және ішкі факторлар, автордың дайындығы.

¹А.В. Ли, ²Д.Е. Қадыржан, ³В.В. Козлов, Аймаганбетова О.Х.⁴, Файзулина А.К.⁵

¹старший преподаватель кафедры социально-гуманитарных наук UIB, Казахстан, г. Алматы, e-mail: alexina.li@mail.ru

²Магистрант кафедры общей и прикладной психологии, Казахский национальный университет им. аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы, e-mail: Danara_erkenova@mail.ru

³доктор психологических наук, профессор кафедры социальной и политической психологии ЯргУ им. П.Г.Демидова, e-mail: kozlov@zi-kozlov.ru

⁴доктор психологических наук, профессор кафедры общей и прикладной психологии, Казахский национальный университет им. аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы, e-mail: alnara25@mail.ru

⁵старший преподаватель кафедры общей и прикладной психологии, Казахский национальный университет им. аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы, e-mail: Akfaizulina@mail.ru

Диагностика и профилактика суицидального поведения среди подростков

Абстракт. Данная статья посвящена эмпирическому исследованию суицидального поведения среди подростков, а также процессу создания авторского тренинга. При проведении исследования мы исходили из того, что на сегодняшний день данный вопрос является очень актуальным. Объектом нашего исследования были подростки общеобразовательных учреждений, а предметом – их суицидальное поведение.

Мы провели батарею методик, состоящих из 4 методов: опросник Г. Айзенка, метод «Незаконченные предложения», тест Альберта Эллиса и методика исследования локуса-контроля Дж. Роттера. В ходе исследования было выявлено, что в основном у современных подростков высокая личностная тревожность, а также негативное восприятие окружающих его людей в следствии чего, в основном подростки не находят ни поддержки, ни помощи со стороны близких ему людей. У большинства подростков были выявлены высокие показатели по шкалам «Катастрофизация», «Долженствование в отношении себя». Локус-контроля в основном у них внешний, что свидетельствует о том, что подростки склонны приписывать свои неудачи внешним факторам. Исходя из полученных результатов, был предложен тренинг, который будет способствовать коррекции данных факторов, вследствие чего поможет в профилактике суицидального поведения среди подростков.

Ключевые слова: суицидальное поведение, подростки, внешние и внутренние факторы, авторский тренинг.

Introduction

In Kazakhstan, among the main causes of children and adolescents' death, suicide takes the second place, there is a high level at the age of 10 to 14 years. Every year, every 12 teenagers attempt suicide. And though girls have more suicide attempts, boys have precisely the greater number of already completed suicide. As we know, there are various internal and external factors in the development of suicidal behavior. In the survey, we found out that today almost every second teenager thought about death in an unnatural way. As we know, adolescents take their own lives not because they want to die, but because they can not cope with the pain they experience. On the following questions, clarifying the causes of these irrational thoughts, we revealed an interesting connection between their assessment of the world around them, the processing of this

information and emotions. As a result, a change in the emotional state and behavior in general.

According to some studies (Essau et al. 2012), modern adolescents have an increased anxiety. Naturally heightened personal anxiety has a negative effect on relationships with all those around him, as well as on school performance and of course increases the risk of attempted suicidal behavior (Fletcher, 2008). Psychological treatments are effective in treating anxiety disorders in adolescents (James et al. 2013; Reynolds et al. 2012). It has also been previously discovered that suicidal individuals show a higher level of hopelessness (Braun, 2006), have irrational beliefs (Ellis, 2006), perfectionism (Hewitt, 2006), and deficiency in problem solving (Reinecke, 2006). Brown G.K. and Beck A.T. consider that cognitive biases play an integral role in the development and maintenance of suicidal ideation and behavior (Wenzel, 2009).

In accordance with the theory of interpersonal relationships (Cerel J, 2008), in the study of adolescents, it is necessary that all components comprise three components: these are behavioral, emotional, and social. According to this theory, emotions and feelings are negative, when people communicate with each other, they can lead to suicide. Social exclusion has been recognized as one of the most important factors in suicidal behavior in adolescents (Van Orden KA, 2010). Therefore, when building any training, it is necessary to do exercises for the development of communication skills.

And finally, family relationships (Moskos M, 2005). They have an emotional dependence on them. If the family's psychological climate is favorable, then she feels safe, both at home and outside. And, on the contrary, it is adapted to the outside world. Basically, these are negative emotions, and accordingly negative thoughts that lead to a depressive state, as well as to subsequent suicidal behavior. Ideally, working not only with adolescents, but also with their parents would give more effect and faster. And therefore, we also plan to create training for parents on the prevention of suicidal behavior among students in secondary schools. For parents, one can conduct not only trainings, but also seminars where they can learn about the psychological as well as emotional needs of their children. What kind of support does a modern teenager need today.

Since most of the studies were conducted abroad, we decided to find out how much these factors will be reflected in our adolescents. The psychological tools were built in such a way as to identify both internal factors and external factors that are predictors of suicidal behavior. The criteria for determining the suicidal orientation will be: increased personal anxiety, frustration, negative perception of others, the desire to change it and the inability to independently find ways to solve this problem, as well as the lack of a conscious desire for life. The risk of committing suicide increases the more the listed features are more clearly expressed. Correctional work with adolescents with the above features is designed to reduce the level of personal anxiety, to understand the adolescent's desire to preserve their own lives, a new perception of the environment and the ability to make plans for the future and implement them, as well as changing the locus of control from external to internal, will help teenagers realize that they are the masters of their life.

Purpose of the study

After conducting the study, we found out that it was necessary to create a battery of psychological techniques in which there should be no questions

and no mention of death, but nevertheless, these methods were valid, in other words, they really showed teenagers who are prone to suicidal behavior, as well as to identify suicidal thoughts. That purpose of our study was to identify the external and internal factors of suicidal behavior among adolescents and based on the results of the author's training for its prevention.

Research methods

The first technique that we used was the "G. Aysenka Questionnaire", which includes a description of various mental states, the presence of which the subject must confirm or deny. The questionnaire makes it possible to determine the level of anxiety, frustration, aggression and rigidity.

The second method - the "Incomplete offers" method is a projective method that allows you to directionally find out the subject's attitude to others and to himself, fears and concerns. Some groups of proposals are related to the past and future, affect relationships with parents, teachers and friends, as well as goals and plans for the future. The test includes 30 unfinished sentences, which can be divided into 11 groups. And for each group of sentences a characteristic is derived that defines a given system of relations as positive, negative, or indifferent.

The next methodology is A. Ellis's "Methodology for Diagnosing Irrational Attitudes" (Ellis, 2010). All our negative emotions do not appear as a result of events that have occurred, but as a result of negative interpretation due to irrational beliefs learned from the immediate environment from childhood or throughout life. This technique is designed to identify these very irrational attitudes, as well as to recognize their negative impact on emotions and thereby bring the person closer to a state of emotional well-being.

And the last one, this is a technique for studying the locus of control of J. Rotter. By the "locus of control" is meant a stable personality characteristic that reflects a person's predisposition to explain the causes of events by external or internal factors. The proposed methodology distinguishes two types of locus of control: external (responsibility for the successes and failures of one's life is attributed to external circumstances) and internal (responsibility is attributed to oneself).

Main part

The total sample size of the study was $n = 100$, among them boys = 54 and girls = 46, aged 15-17 years ($M = 16.4$), of which 14% were 15-year-olds, 29% were 16-year-olds and 17 year olds were 57%. Initially, the entire sample was divided into 2

groups: the experimental group (50%) was made up of those who attempted suicide, or suicidal thoughts arose, and the rest group was included in the control group (50%). We selected the experimental group in the course of the conversation with teachers and with adolescents themselves and on the basis of testing results. All participants were schoolchildren of educational institutions of the city of Almaty.

The results of the first method showed that in the experimental group there were high indicators on the anxiety scale ($X_{av} = 17$), according to the results of

the remaining scales they did not differ much from the results of adolescents in the control group.

The following methodology showed us external factors that will be predictors of suicidal behavior and those diagnostic markers that we will work with in the future when developing the training. We conducted a frequency analysis, only the results of a positive and negative attitude towards someone or anything were listed in the table. The results of the neutral attitude were not recorded, since it does not have such a semantic load for our study.

Table 1 – The results of the analysis of adolescents according to the method of “unfinished offers”

№	Proposal groups	Positive attitude	Negative attitude
1.	Attitude to father	22%	40%
2.	Attitude to mother	29%	2%
3.	Self attitude	12%	81%
4.	Unrealized opportunities	33%	29%
5.	Attitude towards the future	5%	92%
6.	Attitude to school, to teachers	36%	39%
7.	Fears	12%	55%
8.	Relation to your past	20%	23%
9.	Family attitude	27%	57%
10	Guilt	28%	76%
11	Plans, ideals	7%	23%

As we can see, mostly adolescents in the experimental group have negative relationships with their families, as well as with themselves. However, as we see, the attitude towards the school and teachers was not particularly different from the results of the control group, which suggests that today, the psychological climate in schools in Almaty is quite favorable.

Almost everyone has a negative attitude towards the future, they may not represent themselves in the future, as a result of which there are no plans and, accordingly, attitudes towards them.

Based on the results of 3 methods of A. Ellis’s Methodology for Diagnosing Irrational Attitudes, we can clearly see the presence of irrational attitudes in the experimental group. Many have observed obligation in relation to themselves $X_{av} = 18.9$ (expressed presence of an irrational attitude) and the catastrophization of $X_{av} = 27.4$ (expressed presence of an irrational attitude).

The scale of «catastrophic» reflects people’s perception of various adverse events. A low score on this scale indicates that it is human nature to evaluate each adverse event as terrible and unbearable, while a high score indicates the opposite. The indicators of the “self-commitment” scales indicate the presence of excessively high demands on oneself.

And the last technique that we used in our study was the method of studying the locus of control of J. Rotter. In 36 out of 50 adolescents, the locus of control turned out to be external. The external personality interprets all the events occurring in her life as depending not on them, but on some other forces. Since the external does not feel able to somehow influence its life, to control the development of events. He takes off all responsibility for everything that happens to him. Externalities are characterized by greater comfort, susceptibility to manipulation, they are more compliant and sensitive to the opinions and assessments of others.

Thus, we found out that the internal factors inducing adolescents to suicidal behavior are high anxiety, as well as the presence of irrational attitudes such as catastrophism, self-obliteration, external locus of control, guilt, fears and fears. External factors include negative relationships with the family, with parents, lack of plans for the future.

So, based on the map of building a suicidal personality, we created an author's training for the prevention of suicidal behavior. This training is intended for adolescents and the main goal is the prevention of suicidal behavior. Of course, we took into account both internal and external factors, which in our opinion are predictors of suicidal behavior and which we wrote about earlier in this study. All exercises are selected so that they reduce the level of a factor. We called this training "The Power of Thought!", Because, as we know, changing thoughts, we can change emotions, and changing emotions, we can adjust our behavior. We have already received a certificate on entering information into the state register of rights to objects protected by copyright No. 6060 of October 25, 2019. And in the future we want to introduce it in schools in the city of Almaty and Almaty region. Below we present only the first three exercises aimed at developing communication skills and facilitating the rapid establishment of positive relations among the training participants and cohesion.

Quick Meet Exercise

Equipment: chairs, music player, stopwatch

To carry out this exercise, you need to arrange the chairs in pairs, depending on the number of participants throughout the room. Then announce the instruction: "Dear guys, now I will turn on the music and you will need to move erratically, dancing all over the room, as soon as the music ceases, you need to quickly sit in the first chair that comes across, another member of our group will sit next to you and a couple will form. After that I will ask a specific topic and you will discuss it with your couple for 3 minutes. Then the music turns on again and everything repeats over again." Through the dance movements the barrier will disappear and the unity will appear through the observance of the same movements. If the teenagers are caught while moving, you can show the dance movements to the trainer himself, and then choose one of the teenagers who will set the movement, and the rest just repeat after him. And when the music goes out, and they create couples for communication, teenagers are already open and ready to discuss any topic and share information about themselves.

Approximate topics for discussion: a dream, a hobby, my favorite subject at school, my best day, who I want to become, make 5 compliments to each other, say the best quality of the partner, a funny story from childhood, etc.

Exercise «Royal chair»

Goal: increase self-esteem of adolescents

Everyone sits in a circle and one of the participants is invited to the center. He introduces himself and talks a little about himself. Then each of the participants tells him his best qualities in character, as well as a description of his general and special abilities and his uniqueness. At the end, the central participant thanks everyone and sits in a circle, and another participant takes his place.

This exercise is important to do among teenagers who are familiar with each other, for example with one class, without mixing them with other classes.

Exercise «Emotional Intelligence»

The skill of emotional intelligence is important for every modern teenager in Kazakhstan. Since today it is culturally conditioned in our society that everyone tries to hide their true emotions. And as a result of which it is sometimes difficult to distinguish what emotions one experiences. Secondly, in secondary schools, little time and attention is devoted to the study of emotions. And we consider this to be the key skill of the 21st century, which helps to perceive and assimilate emotions, as well as regulate both our own emotions and the emotions of other people. Emotional intelligence was still needed in the 90s, when research was conducted, which resulted in successes in school, as well as successes in personal life and vice versa. live a happier life. So there is academic intelligence. Emotional intelligence consists of 4 structures: the ability to understand one's own emotions, the ability to understand other people's emotions, the ability to manage their emotions and the ability to manage other people's emotions. Here are 2 exercises for the development of EI.

The ability to understand their own and others' emotions.

In order to develop the skill of understanding emotions, it is necessary for teens to begin to show what emotions exist: all their kinds and the names accordingly. Then, with the help of pre-prepared pictures, teach to recognize emotions. And after that, ask them to write down on a piece of paper the most commonly used emotions and their causes.

The ability to manage your own and others' emotions.

The next skill is very difficult to learn, for this you need an everyday training. Firstly, as we know,

each emotion has its intensity of manifestation. Accordingly, each emotion can be divided into a specific gradation and determine its digital value. Then, at the expense of giving teenagers a try to show its intensity. Next, you need to teach them to evoke one or another emotion and quickly switch to another.

These exercises require special care and observation on the part of the trainer, so that all participants correctly show and name this or that emotion.

At the end, feedback is given which emotions were easy for adolescents and with which they had difficulties.

The remaining exercises are described in the author's training itself. This development can be used by every interested worker in the educational field after passing the theoretical base and gaining practical skills for its implementation. Since the training itself provides only a brief description of each exercise. Also, for the effectiveness of training, we suggest that these exercises be carried out on an ongoing basis until one or another skill is developed, thereby reducing the negative factors that contribute to the development of irrational thoughts leading to suicide. Our task is to train as many teachers and psychologists as possible in the near future.

Conclusions

Diagnosis and prevention of suicidal behavior is a complex and phased process. During the study,

we conducted conversations, as well as diagnostics among students of secondary schools. And they found out that basically many of the tests that they conducted directly or indirectly mentioned death, so many students were outraged by the wording of the questions. Therefore, we tried to choose such methods where suicide will not be mentioned and nevertheless will be a good tool in the diagnosis of suicidal behavior.

The entire study was built in order to identify the internal and external factors of the suicidal behavior of a modern teenager. Based on a theoretical review, it was revealed that adolescents who are prone to suicidal behavior have increased personal anxiety, and also have irrational thinking, in turn, we found out that they mostly also have an external locus of control. External factors were also identified. Among the external factors that were also researchers were friends. We give the opportunity to develop precisely communication skills. Support, support and development assistance spiritually and morally.

The results obtained helped us to develop the training aimed at the prevention of suicidal behavior, which we want to implement in the future as a teenage group, as well as to train both teachers and school psychologists so that they can conduct it on an ongoing basis. The whole training is structured in such a way that these exercises are repeated weekly to achieve the best result in the processing of a particular skill, which is necessary for modern adolescents and employees in the prevention of suicidal behavior.

References

- Beck A.T., Brown G.K., Steer R.S., Dahlsgaard K.K., Grisham J.R. (1999) Suicide ideation at its worst point: A predictor of eventual suicide in psychiatric outpatients. *Suicide and Life-Threatening Behaviors*, Vol. 29, pp. 1-9.
- Brown GK, Jeglic E, Henriques GR, Beck AT. (2006) Cognitive therapy, cognition, and suicidal behavior. In: Ellis TE, editor. *Cognition and suicide: Theory, research, and therapy*. American Psychological Association; Washington, DC: 2006, pp. 53-74.
- Cerel J, Jordan JR, Duberstein PR (2008) The impact of suicide on the family. *Crisis*, 29, pp. 38-44.
- Ellis A, Ellis TE. (2006) Suicide from the perspective of rational emotive behavior therapy. In: Ellis TE, editor. *Cognition and suicide: Theory, research, and therapy*. American Psychological Association; Washington, DC, pp. 75-90.
- Ellis A., David D., Lynn S. J. (2010). "Rational and irrational beliefs: a historical and conceptual perspective," in *Rational and Irrational Beliefs: Research, Theory, and Clinical Practice*, eds David D., Lynn S. J., Ellis A., editors. (New York, NY: Oxford University Press), pp. 3-22.
- Essau, C. A., Conradt, J., Sasagawa, S., & Ollendick, T. H. (2012). Prevention of anxiety symptoms in children: Results from a universal school-based trial. *Behavior Therapy*, 43(2), 450-464.
- Fletcher, J. M. (2008). Adolescent depression: Diagnosis, treatment, and educational attainment. *Health Economics*, 17(11), 1215-1235.
- James, A. C., James, G., Cowdrey, F. A., Soler, A., & Choke, A. (2013). Cognitive behavioural therapy for anxiety disorders in children and adolescents. *Cochrane Database of Systematic Review*.
- Hewitt PL, Flett GL, Sherry SB, Caelian C. (2006) Trait perfectionism dimensions and suicidal behavior. In: Ellis TE, editor. *Cognition and suicide: Theory, research, and therapy*. American Psychological Association; Washington, DC, pp. 215-236.
- Moskos M, Olsen L, Halbern S, Keller T, Gray D (2005) Utah youth suicide study: psychological autopsy. *Suicide Life-Threat Behav*, pp. 536-546.

Reinecke MA. (2006) Problem solving: A conceptual approach to suicidality and psychotherapy. In: Ellis TE, editor. *Cognition and suicide: Theory, research, and therapy*. American Psychological Association; Washington, DC, pp. 237–260.

Reynolds, S., Wilson, C., Austin, J., & Hooper, L. (2012). Effects of psychotherapy for anxiety in children and adolescents: A meta-analytic review. *Clinical Psychology Review*, 32(4), pp. 251–262.

Van Orden KA, Witte TK, Cukrowicz KC, Braithwaite SR, Selby EA, Joiner TE Jr (2010) The interpersonal theory of suicide. *Psychol Rev*, pp. 575.

Wenzel A, Brown GK, Beck AT. (2009) *Cognitive therapy for suicidal patients: scientific and clinical applications*. Books of the ARA; Washington, DC.

Wenzel A., Jager-Hyman S. (2012) Cognitive Therapy for Suicidal Patients: Current Status, *the Behavior Therapist*. Vol. 35, № 7, pp. 121-130.

¹А.Т. Забирова, ²А.Н. Родионов

¹ассистент профессора, Университет Объединенных Арабских Эмиратов, Эль-Айн, ОАЭ, 0000-0001-9558-187X, e-mail: aigul@uaeu.ac.ae

²и.о. доцента, Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, Казахстан, г. Нур-Султан, 0000-0002-9110-5259, e-mail: rodionov_an@enu.kz

ЗНАЧЕНИЕ СОВРЕМЕННОГО ОБРАЗОВАНИЯ В КАЗАХСТАНСКОМ ОБЩЕСТВЕ

Аннотация. Высшее образование становится одним из ключевых ресурсов восходящей социальной мобильности для индивидов и социально-экономического развития для общества. Предметом данного исследования является анализ значения и ценности образования в казахстанских семьях, изучение того, какие вызовы таит в себе желание семей дать образование детям. В частности, мы остановимся на вопросе, почему при достаточно значительных инвестициях в качество образования, оно кажется сомнительным для многих казахстанских семей. Мы отметили высокий спрос на высшее образование среди населения, но также обратили внимание на инструментальный характер данного спроса и негативные последствия, вытекающие из этого обстоятельства. Удивительно, но создается впечатление о том, что широко распространенная установка о необходимости диплома плохо связана с установкой на получение знания. При этом незаинтересованность в знании создает не только непосредственные потребители услуг (учащиеся вузов), но также работодатели и сами университеты. В этой связи наш ответ заключается в том, что в Казахстане сформировался и стал доминировать особый тип вузов, ориентированный на максимизацию прибыли, получаемой от обучающихся. Практически при отсутствии других типов вузов эта особенность является серьезной проблемой для улучшения качества высшего образования в стране.

Ключевые слова: высшее образование, качество образования, дипломные фабрики (diploma mills).

¹A.T. Zabirowa, ²A.N. Rodionov

¹Assistant Professor, United Arab Emirates University, Al-Ain, UAE, 0000-0001-9558-187X, e-mail: aigul@uaeu.ac.ae

²Senior Lecturer, L.N.Gumilyov Eurasian National University, Kazakhstan, Nur-Sultan, 0000-0002-9110-5259, e-mail: rodionov_an@enu.kz

Value of modern education in Kazakhstani society

Abstract. Higher education is becoming one of the key resources of upward social mobility for individuals and socio-economic development for society. The subject of this study is the analysis of the significance and value of education in Kazakhstani families, the study of what challenges are fraught with the desire of families to educate children. In particular, we will focus on the question of why the quality of education seems poor for many Kazakhstani families with sufficiently significant investments in education. We noted a high demand for higher education among the population, but also drew attention to the instrumental nature of this demand and the negative consequences arising from this circumstance. Surprisingly, one gets the impression that the widespread attitude about the need for a diploma is poorly connected with the orientation toward gaining knowledge. Moreover, disinterest in knowledge is created not only by direct consumers of services (university students), but also by employers and universities themselves. In conditions, our answer is that in Kazakhstan a special type of universities was formed and began to dominate, focused on maximizing the profits received from students. In the absence of other types of universities, this feature is a serious problem for improving the quality of higher education in the country.

Key words: higher education, quality of education, diploma mills.

¹А.Т. Забирова, ²А.Н. Родионов

¹ассистент профессор, Біріккен Араб Әмірліктерінің университеті, Эль-Айн, БАӘ, 0000-0001-9558-187X, e-mail: aigul@uaeu.ac.ae

²Доцент м.ә., А.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Қазақстан, Нұр-Сұлтан қ., 0000-0002-9110-5259, e-mail: rodionov_an@enu.kz

Қазақстандық қоғамдағы заманауи білім берудің орны

Аңдатпа: Жоғары білім беру индивидтер мен қоғамның әлеуметтік-экономикалық дамуы үшін пайда болып жатырған әлеуметтік мобильділіктің негізгі ресурстарының бірі болып қалыптасуда. Зерттеу тақырыбы қазақстандық жанұялардағы білім берудің мағынасы және маңыздылығының анализі, жанұялардың балаларға білім беру мақсаты мені жасыратындығын зерттеу болып табылады. Соның ішінде көптеген қазақстандық жанұялар үшін жеткілікті қаржыландыру бола тұра күмән келтіретін білім беру сапасы сұрағына тоқталамыз. Жоғары оқу орнына халық арасындағы үлкен сұранысты байқадық, алайда осы жағдайдан шығатын аталған сұраныстың аспаптық сипатына және жағымсыз салдарына назар аудардық. Таңғаларлық, алайда кең таралған диплом қажеттілігі жөніндегі нұсқаудың білім алу мақсатымен нашар байланыстығындай әсер қалдырады. Бұл ретте, білім алуға қызықпаушылықты қызмет алушылар (жоғары оқу орындарында білім алушылар) ғана емес, жұмыс берушілер мен университеттердің өздері жасақтайды. Сондықтан біздің жауабымызды білім алушылардан алынатын кірісті көбейтуге бағытталған жоғары оқу орындарының ерекші типі қалыптасып және басымдыққа ие болғанымен қорытындылауға болады. Іс жүзінде басқа типті жоғары оқу орындары болмаған жағдайда бұл ерекшелік елдегі жоғарғы білім берудің сапасын жақсартудағы негізгі кедергі болып табылады.

Түйін сөздер: жоғары білім беру, білім беру сапасы, дипломдық фабрикалар (diploma mills).

Высшие учебные заведения (вузы) играют огромную роль в современной жизни казахстанцев. Так, на начало 2019 года в РК функционирует 128 вузов, в которых обучается более 542 тысяч человек (Высшие учебные заведения Республики Казахстан на начало 2018/2019 учебного года. 2019). Почти треть работающих казахстанцев имеет высшее образование, такими темпами вскоре мы столкнемся с феноменом «обязательно-го» высшего образования.

Причины данного феномена относительно простые: в глобальном общественном сознании укрепилось мнение об особой миссии образования и науки. Так политики, общественные деятели и простые граждане из различных стран разделяют мнение о том, что образование и наука являются локомотивом,двигающим к успеху как общество (страну) в целом, так и отдельных людей.

В рамках подобных рассуждений образование имеет огромное значение для улучшения экономических позиций человека, это один из главных лифтов восходящей социальной мобильности. В этой связи неувидителен огромный спрос на образовательные услуги в РК. В казахстанском общественном сознании образование превратилось в своеобразную валюту, необходимую для продвижения по социальной структуре, поскольку именно идея материально-денежного успеха и восходящей социальной

мобильности зачастую связана с образованием. Уровень образования становится основой культурного капитала, позволяющего занять ту или иную позицию в социальном пространстве. Важно заметить, что социальное позиционирование человека в будущем зачастую ассоциируется с уровнем его/ее образования. Поэтому в казахстанском обществе хорошо осознается необходимость соответствовать требованиям рынка труда, это показывают проводимые нами социологические исследования.

Предмет настоящей работы составляет анализ значения и ценности образования в казахстанских семьях, то какие вызовы таит в себе желание семей дать образование детям. Как показывают социологические опросы, все казахстанские домохозяйства, бедные или богатые, сельские или городские, образованные и необразованные, называют важнейшей жизненной целью такую ценность как образование детей. Важно отметить, что какой-либо разницы между мальчиками и девочками в нашей культуре не делается. Более того, информанты подчеркивают, что женщины в трансформационный период проявили высокую адаптательность к социальным изменениям, и особенно на рынке труда (Dittrich, Schrader 2015).

Роль и значение института образования состоит в возможностях создания условий для развития человеческих ресурсов как критериев уровня

общественного развития, экономической мощи и национальной безопасности страны. Мы знаем, что в последние 25 лет система казахстанского образования претерпела много реформ в своих попытках пройти путь от локального/местечкового образования к образованию на уровне международных стандартов. Размеры государственных расходов на образование за последние годы показывают данные, приведенные в таблице 1.

Очевиден колоссальный вклад государства в развитие всей системы образования, за последние 17 лет в результате фундаментальных реформ достигнуты серьезные изменения. Но в данной работе мы не будем перечислять все достижения системы образования, а остановимся на том, почему при достаточно значительных инвестициях в качество образования оно является проблематичным для многих казахстанских семей. Проведенное нами социологическое исследование

показывает высокую ценность образования в общественном сознании казахстанцев и готовность пожертвовать многим для образования детей: «Меня беспокоит образование моего ребенка, поскольку к сожалению уровень образования в средних школах очень низкий...» (Инт.29, женщина, город). «Уровень образования в наших университетах очень низкий. Лучше обучаться за рубежом...» (Инт.11, мужчина город). Другие жалуются на несоответствие образования и требований рынка труда, или по поводу международного признания казахстанских степеней: «Сегодня все так меняется, так усилилась конкуренция, но образовательная система не изменилась! Явное перепроизводство людей с высшим образованием, рынок труда не требует столько людей с высшим образованием, но университеты продолжают выпускать таких!» (Инт.15, мужчина, город).

Таблица 1 – Динамика расходов государственного бюджета на образование по организациям МОН РК, млн.тенге (Аульбекова 2019).

Год	Расходы, млрд. тенге	Доля к ВВП, %
2016	1669,4	3,7
2017	1843,2	3,5
2018	1948,5	3,5

С подачи известного французского социолога Пьера Бурдьё образование в социологии трактуется как человеческий и культурный капитал (Бурдьё 2002; Bourdieu, Wacquant 1992; Barro, Lee 2015; DiMaggio 1982; Goldin, Katz 2008). В исследовании мы спрашивали респондентов о том, что является главной целью в жизни? Ответ вне зависимости от возраста и социальной принадлежности был один: образование детей, понимаемое как инвестиция в будущее, в культурный капитал. Поэтому сегодня в казахстанских семьях мало просто посещать школу. Имеет значение тип школы, предпочтительны Назарбаевские интеллектуальные школы, казахско-турецкие лицеи. Для казахстанцев важен и тип университета – частные, государственные или национальные. Более того, мы видим, что семьи придают значение и тому, какие и сколько книг, учебных материалов они могут покупать детям? Возможности оплачивать уроки (например, английского) вне школьной программы, возможности оплачивать спортив-

ные, танцевальные и другие дополнительные занятия. Иначе говоря, сегодня в обществе важно сказать: «Моя дочь лучшая ученица в классе», или «мой сын обучается в лучшем университете», а еще важнее сказать «мой ребенок обучается за границей».

Иначе говоря, родители готовы оплачивать эти огромные, порой не подъемные для них расходы, жертвуя собой, своими отпусками, порой неподъемными банковскими кредитами, сменой места жительства. Как специалисты, много лет исследующие процессы село-городской миграции, можем утверждать, что в большинстве случаев основным мотивом миграции из села в город сохраняется стремление дать детям качественное образование.

История независимого Казахстана отмечена значительным ростом высших учебных заведений, ростом количества студентов вузов. Но только четверть абитуриентов может обучаться на грантовой основе. Согласно данным Комитета по статистике МНЭ РК в 2018/19 учебном

году из общей численности обучающихся за счет государственных образовательных грантов получают образование 162 877 человек, что составляет 30% от общей численности студентов, на платной основе – 379 581 человек, или 70%. Поэтому обучение на грантовой основе является важным в социально-экономическом плане и престижным с позиций того, как государственные гранты позволяют повышать культурный капитал семей.

Но почему родители так вкладываются в своих детей? «После окончания университета и получения профессии наши дети смогут позаботиться о себе и, если честно, то этого для нас как родителей достаточно» (Инт.15, женщина, город). Другие информанты понимают инвестиции в образование детей как своеобразную «подушку безопасности» в старости, что в отсутствие культуры социального страхования является оправданной установкой. Таким образом, мы видим, что инвестиции в образование – это и механизм межпоколенческой семейной страховки, стратегическая инвестиция в будущее. Но есть понимание того, что многие выпускники по окончании университета имеют только дипломы на руках и не востребованы на рынке труда: «Я думаю, что это святая обязанность родителей создать фундамент для ребенка. Я имею в виду привитие интеллектуальных ценностей и хорошее образование. Мой сын, слава богу, выбирает профессию IT-шника. Я не готова платить за не востребованную профессию. Просто диплом института не важен для меня. Я вижу, как дети моих некоторых друзей учатся на переводчиков, юристов или экономистов и потом просто ходят с дипломами, но без работы! Это глупо заплатить за диплом и не иметь потом работы! Это неверная жизненная установка и поведение» (Инт.39, женщина, город).

Согласно официальным статистическим данным, количество работающего населения с высшим образованием неуклонно возрастает, если в 2014 году таковых было 3 093,3 тысяч человек, или 34,5%, то в 2018 году их численность равна 3 487,8 тысяч человек, или 38,2% (см. Таблицу 2).

Официально безработица в течение последних 5 лет находится на отметке 5% от общей численности безработных, но все мы являемся свидетелями того, насколько выпускникам бакалавриата сложно трудоустроиться, тем более в соответствии с полученной специальностью. Что имеется в виду? Сегодня в современной социологии говорят о появлении нового

социального класса – прекариате. Так, на конгрессе МСА 2014 года в президентском послании профессора Майкл Буравого прекариат был обозначен как социальный класс тех, кто не имеет постоянной работы, постоянного контракта, постоянной и гарантированной зарплаты (Burgoyne 2015). Иначе говоря, это отдельные социальные группы как на Западе (например, те, кто входит на Occury Wall Street), участвовал в городских восстаниях в Испании и Греции, так и на Востоке (авангард арабских революций), чаще всего это молодые и образованные люди. В этой связи заметим, что слабая корреляция между казахстанским рынком труда и системой образования усугубляет ситуацию с безработицей, в особенности в молодежной среде. То есть прекариат – это не преемники предыдущего класса пролетариата как работников низкой квалификации, прекариат сегодня в постсоветских странах принимает черты и характеристики деятельности государственных служащих, вузовских, офисных работников и т.д. Поэтому так важны превентивные меры по регуляции рабочей силы, одним из механизмов которой могла бы выступать система национального мониторинга потребностей отечественного рынка труда. К сожалению, сегодня в РК нет ни правительственных, ни коммерческих агентств, которые занимались бы подобной аналитической деятельностью, результатом работы которых стали бы прогнозные оценки в потребностях рабочей силы в среднесрочной и долгосрочной перспективе.

Другое объяснение такого большого количества людей с высшим образованием в стране можно объяснить и низким уровнем этого образования. Можно возразить по поводу «жесткости» утверждения: действительно, почему мы говорим о низком уровне образования. К сожалению, в данном случае имеет место некоторое несоответствие, поскольку представление о низком уровне образования получило широкое распространение в обществе, однако систематических исследований, оценивающих уровень образования, проведено не было. В этой связи можно опираться лишь на косвенные оценки. Одной из таких косвенных оценок является связь между образованием и оплатой труда. Разнообразные исследования отдачи от образования показывают, что образование выступает серьезным фактором, увеличивающим заработную плату. Более того, в западных обществах имеет место увеличение разрыва в доходах между группами с различным уровнем образования (см., например, Card, Lemieux 2001). В

случае Казахстана едва ли мы наблюдаем аналогичный феномен, к примеру, образование и здравоохранение традиционно характеризуются

наиболее низкой оплатой труда, хотя в этих сферах зачастую требуют наличие высшего образования при трудоустройстве.

Таблица 2 - Динамика численности работающего населения по уровню образования (Занятость в Казахстане. Статистический сборник 2019).

Годы	Всего занятое население	Из них с высшим образованием	Доля занятых с высшим образованием
2014	8 962,0	3 093,3	34,5
2015	8 887,6	3 169,3	35,7
2016	8 998,8	3 205,1	35,6
2017	9 027,4	3 362,2	37,2
2018	9 138,6	3 487,8	38,2

Итак, мы имеем дело даже не с обесцениванием образования, а с потерей понимания, зачем оно нужно? То есть, выпускники школ идут в университеты, не совсем осознавая, что они там могут получить? Однако это непонимание поддерживается не только самими потребителями услуг (студентами), но также поставщиками услуг (университетами), и работодателями. Последние (работодатели) часто жалуются на низкий уровень подготовки выпускников. Однако при этом не проявляют никаких инициатив для работы со студентами и/или с вузами (максимум с их стороны это предоставление баз практики и использование практикантов в качестве бесплатной рабочей силы). Большинство жалоб со стороны работодателей имеют скрытую цель – это дополнительная легитимация для выплаты низкой зарплаты и не более. У поставщиков услуг – университетов – сейчас работа построена так, что наряду с задачей непосредственной передачи знаний есть и другие не менее важные: аттестации и аккредитации, рейтинги и т.п.

Таким образом, ценность образования в обществе имеет скорее инструментальный характер. Причем нередко этот инструментализм проявляется в желании получить диплом и не более. Почему так происходит? Возможно потому, что в Казахстане, к сожалению, пока не существует университетов, выстроенных альтернативным образом. Что имеется в виду? Все казахстанские вузы являются коммерчески-ориентированными организациями. То есть, они существуют, чтобы продавать услуги студентам – ориентированные на прибыль организации. В наиболее радикальном варианте они превращаются в дипломные

мельницы (diploma mill), стремясь пропустить через свои жернова всех, кто готов платить.

Также некоторые из них, наиболее успешные, являются не только коммерчески ориентированными, но также вузами, живущими за счет дотаций со стороны государства. В качестве наиболее успешного примера коммерчески-ориентированного вуза можно назвать КИ-МЭП, сумевшего назначить очень высокую цену за обучение. В качестве наиболее успешного дотационного университета можно назвать Назарбаев университет (НУ), получающий огромные средства от государства. В качестве успешных гибридов вузы типа КазНУ и ЕНУ, в этих университетах прием огромного количества грантников означает такое же зарабатывание на студентах, пусть и представленное в более сложном варианте.

Однако данная модель коммерчески-ориентированного или дотационного вуза не признается в качестве некоего стандарта. К примеру, Гарвард университет, выступающий своеобразным международным стандартом для других университетов, является некоммерчески ориентированным и недотационным университетом (сравнение характеристик трех типов вузов приведены в таблице 3). В целом, если посмотреть на наиболее богатые и успешные вузы США (например, так называемые университеты лиги плюща) можно заметить, что там обучается небольшое число студентов (приблизительно от 8 000 до 25 000). При этом доля поступивших колеблется от 6 до 15%. Почему условный Гарвард не примет 25-30% абитуриентов, тем самым значительно увеличив свой доход?

Дело в том, что вузы, выстраиваемые на основе целевых фондов (endowment), работают по другому принципу. Эндаумент пополняется за счет сильных и успешных выпускников и благодарных работодателей. Diploma mill не может нарастить серьезный эндаумент по простой причине: большое количество студентов увеличивает количество слабых студентов. Большое количество слабых выпускников увеличивает

количество недовольных работодателей. Недовольные работодатели не будут жертвовать деньги университету. У слабых выпускников не будет успешной профессиональной карьеры. Как следствие, они не смогут и не захотят жертвовать деньги своей альма-матер. Таким образом, условный Гарвард, возможно, увеличив свой доход в ближайшей перспективе, значительно подорвет свой доход в долгосрочной перспективе.

Таблица 3 - Сравнение характеристик вузов различного типа

Характеристики	Типы вузов		
	коммерческие	дотационные	некоммерческие и недотационные
Основной источник дохода	Студенты	Государство	Целевой фонд (endowment)
Диверсификация источников дохода	Низкая	Низкая	Высокая ¹
Прием студентов	Стремление принимать как можно больше	В зависимости от политики государства	Стремление принимать лучших
Ресурс максимизации дохода	Лицензия	Лицензия	Репутация
Функции профессорско-преподавательского состава	Поставщики услуг	Поставщики услуг	Поставщики услуг и общественные эксперты ²
Распределение власти (кто управляет университетом)	Студенты ³	Управляющая структура находится вне университета, в руках, курирующих чиновником	Диверсификация управления (относительно равномерное распределение власти между профессорами, студентами и администрацией)

Между тем, наличие альтернативных вузов в стране позволит почувствовать, что реально стоят знания. Тогда люди смогут выбирать, что они в действительности хотят знания (с дипломом) или только диплом. Здесь возникает вопрос, откуда может появиться подобный альтернативный университет? Понятно, что такой вуз должен жить в течение длительного периода (15-20 лет), являясь убыточным предприятием. В России относительно успешные модели подобных вузов смогли выстроить только маленькие университеты (типа Российской Экономической Школы и Европейского Университета в Санкт-Петербурге), которые первое десятиле-

тие жили исключительно на средства западных грантов. Студенты для этих университетов выступали и выступают расходной статьей, однако здесь не собираются зарабатывать на студентах, более того, им платят, в итоге появляется реальный стимул принимать только самых лучших абитуриентов.

Можно предположить, что Назарбаевский университет (НУ), живущий на дотации государства, может стать таким вузом (они не собираются зарабатывать на студентах, тем самым губительный механизм diploma mill не запущен, правда, при этом они имеют наибольшие расходы на одного студента: см. таблицу 4).

Таблица 4 - Бюджет на обучение одного студента в вузах, финансируемых из республиканского бюджета РК, тыс. тенге (Аульбекова 2019).

Наименование вузов	Бакалавриат, 2018/19 учебный год
Национальные вузы	636
Другие вузы	406
Назарбаев университет	6607

В целом, у данного вуза неплохой потенциал для того, чтобы стать серьезной альтернативой коммерчески ориентированным вузам. Однако стоит отметить потенциальные проблемы, стоящие перед НУ на этом пути, ключевая из них заключается в отсутствии ставки. То есть, преподаватели условной РЭШ ставили на кон свои репутации. Не смогли бы они перестроить университетскую модель за десятилетие, вуз бы развалился по завершению грантового финансирования, а их репутация была бы испорчена. Едва ли западные фонды продолжили финансирование подобного проекта. В нашем случае ставка отсутствует, Назарбаев университет будет существовать на деньги государства столько, сколько сможет. Иными словами, опасность Назарбаев университета в доминировании потребительских установок, вероятно, краткосрочных потребительских установок, но с такими установками университеты не смогут стать жизнеспособными и конкурентоспособными.

Заметим, что западные (американские) университеты – это примеры наиболее устойчивых форм организации. В коммерческом секторе США за последние сто лет произошли огромные изменения (появлялись и исчезали гигантские компании, происходили слияния и разделения), а в мире университетов ничто не изменилось (не только никто новый не появился/закрылся, но даже не поменялись места в иерархиях). Причина именно в том, что это не коммерчески ориентированные предприятия, которые не гонятся за краткосрочной прибылью и т.д. Поэтому у них иные жизненные циклы. Итак, в данной работе нами было рассмотрено

значение современного образования. Мы отметили высокий спрос на высшее образование среди населения, но также обратили внимание на инструментальный характер данного спроса и негативные последствия, вытекающие из этого обстоятельства. Удивительно, но создается впечатление о том, что широко распространенная установка о необходимости диплома плохо связана с установкой на получение знания. При этом незаинтересованность в знании создают не только непосредственные потребители услуг (учащиеся вузов), но также работодатели и сами университеты. В частности, гонясь за сиюминутной прибылью, коммерчески ориентированные вузы нередко набирают очень слабых студентов и обесценивают высшее образование. Значительное количество коммерчески-ориентированных вузов обесценивает высшее образование. На сегодняшний день одна из ключевых проблем казахстанского высшего образования заключается в отсутствии альтернативы коммерчески-ориентированным вузам. Такой альтернативой может со временем выступить Назарбаев университет, но, к сожалению, это единичный случай.

Говоря о перспективах развития отметим прежде всего необходимость интенсификации исследований в сфере науки и образования. Хотя в последние годы проводится достаточно много разнообразных исследований, охватывающих различные аспекты науки и образования (например, (Абдирайымова, и др. 2019), до сих пор в стране не проводятся исследования по отдаче от образования (Беккер 2003; краткая дискуссия по Казахстану представлена Родионов 2018).

Литература

- Абдирайымова, Г.С., Биекенов К.У., Бурханова Д.К., и Серикжанова С.С. Молодые ученые Казахстана: опыт построения научной карьеры // Социологические исследования. – 2019. – №2. – С.119-129.
- Аульбекова, А. Сколько государство тратит на образование казахстанцев // Forbes Kazakhstan. 9 Апрель 2019 г. https://forbes.kz/process/education/smena_interesov_1554717290/ (дата обращения: 13 Ноябрь 2019 г.).

- Barro R., и Lee J-W. Education Matters: Global Schooling Gains from the 19th to the 21st Century. – New York: Oxford University Press, 2015. – P.304.
- Беккер Г. Человеческое поведение: экономический подход. – М.: ГУ ВШЭ, 2003. – С.672.
- Бурдые П. Формы капитала // Экономическая социология. – 2002. – №5(3). – С.60-74.
- Bourdieu P., Wacquant L. An Invitation to Reflexive Sociology. – Chicago: The University of Chicago Press, 1992. – P.348.
- Burawoy M. Facing an unequal world. // Current Sociology. – 2015. – №63(1). – P.5-34.
- Высшие учебные заведения Республики Казахстан на начало 2018/2019 учебного года. // zakon.kz. 4 Февраль 2019 г. <https://www.zakon.kz/4956570-vysshie-uchebnye-zavedeniya-respubliki.html> (дата обращения: 1 Ноябрь 2019 г.).
- DiMaggio P. Cultural capital and school success: The impact of status culture participation on the grades of US high school students. // American Sociological Review. – 1982. – №47(2). – P.189-201.
- Dittrich E., Schrader H., ‘When Salary is not Enough ...’. Private Households in Central Asia. Zurich: LIT Verlag, 2015.
- Goldin C., Katz L. The Race between Education and Technology. – Cambridge (Mass.): Harvard University Press, 2008. – P.496.
- Занятость в Казахстане. Статистический сборник. Нур-Сұлтан: Комитет по статистике Министерства национальной экономики, 2019.
- Card D., Lemieux T. Can Falling Supply Explain the Rising Return to College for Younger Men? A Cohort-Based Analysis. // Quarterly Journal of Economics. – 2001. – №116(2). – P.705-746.
- Родионов А. Потенциал развития высшего образования и науки в условиях Третьей модернизации Казахстана. / Социкультурные аспекты Третьей модернизации Казахстана: монография, редактор Бабакумаров Е.Ж. – Астана: Институт Евразийской интеграции, 2018. – С.138-181.
- Родионов А. Проблема трансфера исследовательского университета. // Наука и образование Казахстана. – 2013. – №5-6. – С.12-19.

References

- Abdirayimova G., Biekenov K., Burkhanova D., & Serikzhanova S. (2019) Molodyye uchenyye Kazakhstana: opyt postroyeniya nauchnoy kar'yery [Young scientists of Kazakhstan: the experience of building a scientific career]. *Sotsiologicheskiye issledovaniya*, no 2: pp. 119-129.
- Aulbekova A. (2019) Skol'ko gosudarstvo tratit na obrazovaniye kazakhstanstsev [How much the state spends on the education of Kazakhstanis]. *Forbes Kazakhstan*. https://forbes.kz/process/education/smena_interesov_1554717290/ (accessed November 13, 2019).
- Barro R., и Lee J-W. (2015) Education Matters: Global Schooling Gains from the 19th to the 21st Century. New York: Oxford University Press, pp. 304.
- Becker H. (2003) Chelovecheskoye povedeniye: ekonomicheskyy podkhod [Human Behavior: An Economic Approach]. Moscow: HSE, pp. 672.
- Bourdieu P. (2002) Formy Kapitala [Forms of capital]. *Economic Sociology*, no 5(3), pp.60-74.
- Bourdieu P., Wacquant L. (1992) An Invitation to Reflexive Sociology. Chicago: The University of Chicago Press, pp.348.
- Burawoy M. (2015) Facing an unequal world. *Current Sociology*, no 63(1) pp. 5-34.
- Vysshiye uchebnyye zavedeniya Respubliki Kazakhstan na nachalo 2018/2019 uchebnogo goda. [Higher educational institutions of the Republic of Kazakhstan at the beginning of the 2018/2019 academic year]. // zakon.kz. February 4, 2019. <https://www.zakon.kz/4956570-vysshie-uchebnye-zavedeniya-respubliki.html> (accessed November 1, 2019).
- DiMaggio P. (1982) Cultural capital and school success: The impact of status culture participation on the grades of US high school students. *American Sociological Review*. no 47(2), pp.189-201.
- Dittrich E., Schrader H. (2015) ‘When Salary is not Enough ...’. Private Households in Central Asia. Zurich: LIT Verlag.
- Goldin C., Katz L. (2008) The Race between Education and Technology. Cambridge (Mass.): Harvard University Press, pp.496.
- Statistics committee (2019) Zanyatost' v Kazakhstane. Statisticheskiy sbornik. Statisticheskiy sbornik [Employment in Kazakhstan. Statistical Digest. Statistical Digest]. Nur-Sultan: Ministry of National Economy of the Republic of Kazakhstan Statistics committee.
- Card D., Lemieux T. (2001) Can Falling Supply Explain the Rising Return to College for Younger Men? A Cohort-Based Analysis. *Quarterly Journal of Economics*. no 116(2), pp.705-746.
- Rodionov A. (2018) Potentsial razvitiya vysshego obrazovaniya i nauki v usloviyakh Tret'yey modernizatsii Kazakhstana [The potential for the development of higher education and science in the conditions of the Third Modernization of Kazakhstan]. in “*Sociocultural aspects of the Third Modernization of Kazakhstan: monograph*”, ed. Babakumarov E.Zh. - Astana: Institute of Eurasian Integration, pp.138-181.
- Rodionov A. (2013) Problema transfera issledovatel'skogo universiteta [The problem of transfer of a research university]. *Science and education of Kazakhstan*. no.5-6. pp.12-19.

(Footnotes)

- 1 Помимо целевого фонда эти университеты обычно располагают значительными средствами, получаемыми от исследований и от обучающихся.
- 2 Подробное описание этих двух функций смотрите в предыдущей работе одного из авторов (Родионов 2013; 2018).
- 3 Однако только в том случае, если студенты осознают за собой силу и имеют возможности для групповой мобилизации.

¹Ж.А. Калиева, ²Н.В. Шахматова, ³С.А. Узакова, ⁴Н.Е. Симонович

¹оқытушы, магистр, М. Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан мемлекеттік университеті, Қазақстан, Орал қ., e-mail: Kaliyeva_87@mail.ru, ORCID <https://orcid.org/0000-0002-4125-7684>

²профессор, әлеуметтану ғылымдарының докторы, Н.Г. Чернышевский атындағы Саратов ұлттық зерттеу мемлекеттік университеті,

Ресей Федерациясы, Саратов қ., e-mail: nadezhdashakhmatova@yandex.ru

³оқытушы-зерттеуші, Қазақстан инновациялық және телекоммуникациялық жүйелер университеті, Қазақстан, Орал қ., e-mail: salima1966@mail.ru

⁴профессор, психология ғылымдарының докторы, Ресей мемлекеттік гуманитарлық университеті, Ресей Федерациясы, Мәскеу қ., e-mail: 5910055@mail.ru

ҚАЗАҚСТАН ЖАСТАРЫНЫҢ ПІКІРЛЕРІНІҢ ПРИЗМАСЫ БОЙЫНША ҚОҒАМДЫҚ-САЯСИ ҰЙЫМДАР

Аңдатпа: Мақалада Қазақстан жастарының қоғамдық пікірінің призмасы арқылы оның жастар ұйымдарына деген қатынасы қарастырылады. Жастар бірлестіктерінің белсенділігі/пассивтілігі, ұйымдастырылуы, қызметі, қаржыландыру көздері туралы хабардар болу дәрежесі талданады. Қазақстанның қазіргі жастар ұйымдарының өзіне және дәстүрлі-патерналистік және инновациялық-демократиялық қондырғылар мен тәжірибелерді қосатын икемділік пен синтетикалық сипаты дәлелденді. Жастардың қоғамдық пікірінде жастар ұйымдарын дамытудың үш тәсілі: оның мәселелерін шешуге арналған әлеуметтік институт, жастардың қажеттіліктері мен сұраныстарына жауап және саяси-идеологиялық құрылым (доминантты) ретінде анықталды. Сонымен қатар, жастардың елеулі сегменті (сұралғандардың үштен бірінен жартысына дейін) оның пассивтілігін, аполитивтілігін және қоғамдық ұйымдарға деген жеткіліксіз түрде қажеттілігін көрсетеді. Жүргізілген талдауларға қарай отырып, дәстүрлі-патерналистік және инновациялық-демократиялық қондырғылар мен тәжірибелерден тұратын Қазақстанның қазіргі жастар ұйымдарының икемділік және синтетикалық сипаты туралы қорытынды жасауға болады. Осылайша, жастардың қоғамдық пікірлерін білдіруде жастар ұйымдарын дамытудың үш тәсілі айқын көрінеді – саяси-идеологиялық құрылым (доминантты) ретінде, жастардың әлеуметтік мәселелерін шешуге арналған және жастардың қажеттіліктері мен сұраныстарына орай құрылған, әлеуметтік институт ретінде қалыптасатындығы байқалып отыр.

Түйін сөздер: жастар, жастар ұйымдары, жастардың қоғамдық жастар ұйымдарына қажеттілігі, жастар бірлестіктерінің патерналистік және инновациялық-демократиялық сипаты.

Zh.A. Kaliyeva, N.V. Shakhmatova, S.A. Uzakova, N.E. Simonowich

¹research teaching, master, M. Utemisov West Kazakhstan State University, Kazakhstan, Uralsk, e-mail: Kaliyeva_87@mail.ru

²professor, doctor of sociological sciences, N. G. Chernyshevskiy Saratov National Research State University, Russia, Saratov, e-mail: nadezhdashakhmatova@yandex.ru

³research teaching fellow, Kazakhstan University of Innovation and Telecommunication system, Kazakhstan, Uralsk, e-mail: salima1966@mail.ru

⁴doctor of psychological sciences, professor of the Russian state University for the Humanities, Russia, Moscow, e-mail: 5910055@mail.ru

The social and political organizations through a prism of opinion of youth of kazakhstan

Abstract. In the article the authors analyze the public opinion of the youth of Kazakhstan in relation to socio-political organizations. The degree of activity/passivity, awareness of organizations, their activities, sources of funding is analyzed. The elastic duality and synthetic character of modern youth organizations of Kazakhstan, combining traditional paternalistic and innovative democratic attitudes and practices, are proved. Three approaches in the development of socio-political organizations, such as the political and ideological structure (dominant), as a social institution designed to solve its problems, and as a response to the needs and demands of young people. At the same time, the majority of modern youth of Kazakhstan now believes that the need of young people in socio-political youth organizations has always been a priority. This means the relevance and relevance of modern youth organizations in a difficult period of transformation of society, when young people need the support of society, in solving

social problems, in order to realize themselves, their positive qualities of personality, culturally and spiritually improve, as well as to influence social processes. At the same time, this indicates that Kazakhstan's youth has a significant potential for social activism.

Key words: Youth, youth organizations, need of young people for the public youth organizations, paternalistic and innovative and democratic character youth associations.

¹Ж.А. Калиева, ²Н.В. Шахматова, ³С.А. Узакова, ⁴Н.Е. Симонович

¹преподаватель, магистр, Западно-Казахстанский государственный университет имени М. Утемисова, Казахстан, г. Уральск, e-mail: Kaliyeva_87@mail.ru

²Доктор социологических наук, профессор, Саратовский национальный исследовательский государственный университет имени Н. Г. Чернышевского, Российская Федерация, г. Саратов, e-mail: nadezhdashakhmatova@yandex.ru

³преподаватель-исследователь, Казахстанский университет инновационных и телекоммуникационных систем, Казахстан, г. Уральск, e-mail: salima1966@mail.ru

⁴ профессор, доктор психологических наук, Российский государственный гуманитарный университет, Российская Федерация, г. Москва, e-mail: 5910055@mail.ru

Общественно-политические организации через призму мнения молодежи Казахстана

Абстракт. В статье авторами проводится анализ общественного мнения молодежи Казахстана в отношении общественно-политических организаций. Анализируется степень активности/пассивности, информированности об организациях, их деятельности, источниках финансирования и т.д. Доказывается эластичная двойственность и синтетический характер современных молодежных организаций Казахстана, соединяющих в себе и традиционно-патерналистские и инновационно-демократические установки и практики. Выявлено три подхода в развитии общественно-политических организаций, таких как политико-идеологической структуры (доминантный), как социального института, призванного решать ее проблемы, и как ответа на потребности и запросы молодежи. Вместе с тем, большинство современной молодежи Казахстана в настоящее время считает, что потребность у молодых людей в общественно-политических молодежных организациях всегда была в приоритете. Это означает актуальность и востребованность современных молодежных организаций в сложный период трансформации общества, когда молодые люди нуждаются в поддержке общества, в решении социальных проблем, в помощи, чтобы реализовать себя, свои положительные качества личности, культурно и духовно совершенствоваться, а также влиять на общественные процессы. Одновременно это свидетельствует о наличии у казахстанской молодежи значительного потенциала общественного активизма.

Ключевые слова: молодежь, молодежные организации, потребность молодых людей в общественных молодежных организациях, патерналистский и инновационно-демократический характер молодежных объединений.

Кіріспе

Белсенді, жан-жақты дамыған жастар – әр елдің болашағы. Жастардың ең жақсы және қажетті құндылықтары қоғамдық жастар ұйымдарына қатысу үрдісі кезінде дамиды. Олардың көшбасшылары саяси, әкімшілік және басқа да элиталарды толықтыратын басты ресурсты құрайды. Жастардың қоғамның қоғамдық-саяси өміріне қатысуы оның жеке басының дамуы тұрғысынан да және бүкіл қоғамның қоғамдық-саяси құрылымын жаңғыртудағы рөлі тұрғысынан да қызығушылық тудыратыны белгілі. Қазіргі қолда бар құрылымдарды жаңарта отырып, оларды болашақ ұрпаққа беру сабақтастығы кезінде, осылайша жастар қоғамның көптеген жылдарға алға қарай қоғамдық-саяси дамуының сипатын айқындайды.

Кеңес заманы кезінде жастар мемлекет пен қоғамдағы қоғамдық істерге белсенді қатысты.

Бұған мемлекет қолдау білдірген және жалпыға қол жетімді болған түрлі ұйымдар ықпал етті. Бұл ұйымдар жастарды өзін-өзі жетілдіру, оқыту және өзін-өзі жүзеге асыру процестеріне тартуға ұмтылды. КСРО ыдырағаннан кейін, жалпы қоғамды әлеуметтік-саяси тұрақсыздық жайлаған кезінде, жастардың өздерінің дамуында айқын бағдарлары болмағандықтан, олардың қылмыстық қауымдастықтар мен топтардың құрбаны болуға әкеліп соқтырды. Содан мәдени, рухани вакуум қалыптасты, ал бұл кеңістікті кез келген нәрсемен толтыру мүмкін екендігін білеміз. Қазақстанның болашақтағы қоғамының тағдыры көбінесе қазіргі жас ұрпақта қандай құндылықтар мен ұстанымдардың қалыптасатындығына тәуелді болатындығын біздер түсінеміз.

Қиын, жедел, күрделі және даулы саяси және экономикалық өзгерістер жағдайында өскен ұрпақ, көбінесе қоғам өмірінің және әсіресе жастар өмірінің негізгі дәстүрлі негіздерін өз-

гертті. Қазіргі Қазақстан үшін қазіргі жастар дегеніміз кімдер және оның қоғамдық-саяси ұйымдарының әлеуеті неде деген сұрақ өте өзекті, өйткені бұл жас қазақстандықтардың қазіргі шындыққа қалай бейімделе алғандығын, жастар мен оның бірлестіктерінің дамуындағы қайшылықты тенденциялар қандай екенін көрсетеді.

Бүгінгі Қазақстан үшін қазіргі жастар қандай және олар қатысатын қоғамдық және саяси ұйымдардың әлеуеті қандай екендігі туралы мәселе ерекше өзекті, өйткені жас қазақстандықтардың қазіргі заманғы шындыққа қаншалықты бейімделгенін, жастардың және қоғамдық бірлестіктердің дамуындағы қарама-қайшы үрдістер не нәрседен байқалатынын көрсетеді.

Ресми дерек көздері бойынша 2017 жылдың басында еліміздегі 14 пен 29 жас арасындағы жастардың саны 4 656,5 мың адамды құраған, оның ішінде 2 335,1 мыңы жігіттер және 2 321,4 мыңы қыздар болған. Еліміздегі халықтың 27,5%-ын жастар құрайды. Сондықтан да, тұңғыш Елбасымыз Н.Ә. Назарбаев «Қазақстан-2050» Стратегиясында жастарды «жаңа бағыттың қозғаушы күші» деп атап көрсетеді (Назарбаев, 2012).

Жастар ұйымы – бұл әлеуметтік институт, қоғамның проблемалары мен міндеттерін шешу бойынша ерекше мақсаттарға қол жеткізу үшін жастардың өзін-өзі жүзеге асыруына, қорғауына, мойындауына, адамдарға көмек көрсетуге ұмтылуына, әртүрлі дәрежедегі формальды ішкі құрылымдарды мамандандыру немесе бөлу негізінде қалыптастыруға бағытталған пікірлестер ұжымының нысаны (Алимбетова, 2014). Жастар ұйымдарының сипаттамасы: адамдарды жалпы мақсатта, ерікті түрде біріктіру, басшы тұлғаның немесе адамдар тобының болуы немесе мүшелердің бір-біріне сенуіне негізделген өзін-өзі басқарудың болуы, тұрақты әлеуметтік рөлдердің болуы (әркім істің бір бөлігін орындаған кезде), ұйым құрылымында қандай да бір позицияны атқаратын және өзара байланысты және ерекше жеке мақсаттарға қол жеткізуге бағдарланатын индивидтердің жеке қасиеттеріне қарамастан рөлдік іс-әрекеттерді белгілеу (Гуляева, 2008).

Соңғы жылдары Қазақстанда әртүрлі жастар бірлестіктері құрылуда, соның ішінде әлеуметтік-саяси бірлестіктердің саны басымырақ болып келеді. Дегенмен де осы бірлестіктердің ішінде жастардың өз бастамаларымен, өздерінің мүдделерін жүзеге асыру мақсатында құрылған бірлестіктердің саны азырақ екендігі байқалады.

Олардың көбісі формальді түрде жастармен басқарылғанымен, іс жүзінде, белгілі бір мәселелерді шешу мақсатында (көбінесе, азаматтық, саяси) құрылғанымен, аға буынмен жұмыстары қадағаланады (Ешпанова, 2013).

Еліміздің әрбір облысында (әрбір ауданда) көптеген ресурстық орталықтар жұмыс жасайды. Бұл орталықтар жастар арасында ақпараттық-әдістемелік кеңестер беріп, жастардың бастамаларына қолдау білдіріп, жастар арасындағы жағдайларға мониторинг пен талдау жасау мақсатында құрылған. Шындығына келгенде бұл әлеуметтік жастар бірлестігін мемлекет өзі қалыптастырып құрған. Дегенмен де олардың жұмысы жастарды жұмысқа орналастырумен, психологтардың, дінтанушылардың кеңестерін ұсынумен тікелей байланысты (Ресурсный центр по работе с молодежью, 2018).

Ф.Е. Алимбетованың айтуынша, жастар қоғамдық бірлестіктерінің 3 басты мәселелері бар, олар: материалдық-техникалық базаның жетіспеушілігі, қаржының жетіспеушілігі және кадрлар ағымының көп болуы. Шындығында, жастар қоғамдық бірлестіктерінің тұрақты түрде қаржыландырылмауы, материалдық және әдістемелік қолдаудың жеткіліксіздігі нәтижесінде, бұл бірлестіктердің әлеуеттерін толық түрде жүзеге асыра алмауына әкеледі (Алимбетова, 2014).

2010 жылдан бастап, еліміздегі жастар саясаты Қазақстан Республикасының 2011-2020 жылға арналған білім беруді дамытудың мемлекеттік бағдарламасы шеңберінде жүзеге асырылуда. Шамамен алғанда, қазақстандық жастардың 40% жоғары, аяқталмаған жоғары және орта арнаулы білімдері бар (Концепция государственной молодежной политики РК до 2020, 2018).

Дегенмен де күн тәртібінде, жастардың жекелеген категорияларына білім беруді қол жетімді ету мәселесі де тұр (Егорова, 2017). Мемлекеттің жастар саясатын жүргізуде жеткен жетістіктері біршама, жастардың әлеуметтенуіне, өмірлік бастамаларын қолдап, тұрақтандыруда көп жұмыстар атқарылуда. Дегенмен де, қазақстандық жастардың барлық өмірлік күтілістерінің барлығы орындалып жатқан жоқ. Осындай объективті және субъективті себептердің ішіндегі бастыларының бірі, әрине жастардың жұмысқа тартылуы, орналасуы мәселесі болып табылады (Лёвина, 2014).

Ең басты мәселе, Қазақстанның көп салалы экономикасының жаңғыртылу үрдісінің қиындығы мен экономикалық дағдарыстың орын алуы болып табылады (Испаев, Тюлепова, Нурбаева, 2012). Дегенмен де жастарды әлеуметтік-эконо-

микалық қолдау үшін жасалып жатқан мемлекеттік шаралар жастар арасындағы жұмыссыздықты 5,9 % деңгейінде ұстап тұруға мүмкіндік беруде (Молодежь Казахстана, статистический сборник Комитета по статистике Министерства национальной экономики Республики Казахстан, 2015).

Республиканың өңірлер қимасында халықтың қоныстануы біркелкі емес. Жастардың басым бөлігі Оңтүстік Қазақстан (729 251) және Алматы облыстарында (486 710) тұрады. Жастардың үлесі ең аз облыстардың қатарына Солтүстік Қазақстан (120 677) және Атырау (146 263) кірген (Молодежь Казахстана, статистический сборник Комитета по статистике Министерства национальной экономики Республики Казахстан, 2014).

Осыған орай, 2016 жылдың соңында Орал қаласында қазақстандық жастарға әлеуметтік зерттеу жүргізілді. Квоталық-аумақтық таңдау бойынша 570 адам сұралды. Іріктеу критерийлері – жасы, жынысы, тұрғылықты жері. 33%-ы ұлдар мен 66,3%-ы қыздар. Жасы бойынша (1-кесте) жастардың 4 тобы – жасөспірімдер (18 жасқа дейін қоса алғанда), жас (19-22 жас), орта (23-26 жас) және үлкендер (29 жас және одан жоғары) құрылды. Жасөспірімдер 47,3%-ды, жас – 46,3%-ды, орта – 5,6%-ды, үлкендер – 0,8%-ды құрады. Іріктеудің жасөспірімдер мен жастарға қарай ауысуы оның қалыптасуының мақсатты сипатымен түсіндіріледі, өйткені дәл осы категориялар ең көп саяси және қоғамдық фрагменттілігімен ерекшеленеді. Орта және ересек жастар санатына қарағанда отбасы құруға, бала тууға және кәсіби мансапқа көбірек бағытталған.

Ресми деректер бойынша, елімізде жастар бірлестіктерінің санының жыл сайын артып отырғаны байқалады. Соңғы он жылдықта олардың саны шамамен 7 есеге артқан. 2010 жылы Қазақстанда олардың саны – 1043, 2011 жылы – 966, ал 2012 жылы – 1086 құраған. 2016 жылдың мәліметтері бойынша елімізде 1073 жастар бірлестіктері жұмыс жасаған. 2010-2011 жж. мәліметтер бойынша жұмыс жасап жатқан бірлестіктердің саны бойынша Алматы қаласы (160) көш бастаса, 2012-2013 жж. бойынша Шығыс-Қазақстан облысы (124) алдыңғы орынды иемденген. Жастар ісі бойынша жұмыс жасап тұрған бірлестіктердің ең аз тіркелген жері Атырау облысы (27) екендігі анықталған (Министерство образования и науки Республики Казахстан, 2019).

Қоғамдық бірлестіктер жастардың әртүрлі топтарының мүдделерін, жастар бастамалары-

ның рөлін күшейту, азаматтық қоғам институтын дамыту бағытындағы әлеуметтік саясаттың субъектілері ретінде роль атқарады (Киалбекова, 2014). Жастардың белсенді қызметтері, әрекеттері, қоғамды жақсартуға бағытталған әлеуметтік жобаларды, тәжірибелерді жүзеге асыруда ерекше байқалады (Иваненков, Кострикин, 2009)

Қазіргі күні елімізде әртүрлі бағыттағы 180-ге жуық жастар бірлестіктері жұмыс жасайды. Батыс Қазақстан облысында 89 жастар қоғамдық бірлестігі тіркелген (оның ішінде 64-і Орал қаласында және 25-і облыс аудандарында жұмыс істейді) (Справочная информация о реализации молодежной политики за 2016 год, 2019). Ең белгілі – 17 жастар қоғамдық ұйымы: Батыс Қазақстан облысының жастар қауымдастығы, «Нұр Отан» партиясының «Жас Отан» жастар қанаты, «Студенттік Альянс» корпоративтік қоры, «Батыс-Қамқор» жастар қоғамдық бірлестігі, «Студенттік құрылыс және жастар еңбек жасақтарының Батыс Қазақстан облыстық штабы» қоғамдық бірлестігі, «Жас эколог» жастар қоғамдық бірлестігі, «Ғасыр» жастар қоғамдық бірлестігі, «Жасыл Ел» жастар еңбек отрядтарының республикалық штабының Батыс Қазақстан штабы, «Мастер-Дэнс» жастар қоғамдық бірлестігі, «Заман» жастар қоғамдық бірлестігі, Батыс Қазақстан облысы бойынша «Болашақ» Корпоративтік Қоры, «БҚО жана толқыны» жастар қоғамдық бірлестігі, «Жас толқын» жастар қоғамдық бірлестігі, М. Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан мемлекеттік университетінің «Ақиқат» дебат клубы жастар қоғамдық бірлестігі, «Жас өркен» қоғамдық бірлестігі, Батыс Қазақстан облысының Азаматтық Альянсы, сондай-ақ жастармен жұмыс жөніндегі 15 ресурстық орталық кешені.

Алайда сауалнама нәтижесі (1-кесте) «Студенттік Альянс» корпоративтік қоры (сұралғандардың – 46%), «Нұр Отан» партиясының «Жас Отан» жастар қанаты (25,3%), Батыс Қазақстан облысы бойынша «Болашақ» корпоративтік қоры (11,6%), Жастар ресурстық орталығы (8,1%) және «Жасыл Ел» жастар еңбек жасақтарының республикалық штабының Батыс Қазақстан штабы (0,4%) болып табылатындығын көрсетті. Сұралған жастардың 0,4%-ы барлық жастар ұйымдарын біледі, бірақ оларды атаған жоқ. 8,5% ешқандай ұйымды білмейді немесе олардың қызметіне қызығушылық танытпайды. Бұл қазіргі жастар елеулі және тіпті мемлекеттік қоғамдық жастар ұйымдарына қызығушылық танытпайтынын көрсетеді. Тек әрбір төртінші ғана саяси жастар ұйымдарына, қоғамдық

өмірдің түрлі саяси нысандарына қызығады. Қазақстанның қазіргі заман жастарының көпшілігіне, әлеуметтік көмекке және жастарды қорғауға бағытталған мақсаттармен, әлеуметтік

сипаттағы жастар ұйымдары белгілі болған, олар әсіресе – саяси партияның мүдделерін қолдауға емес, студенттер мен халықтың кедей жіктерін қорғауға бағытталған ұйымдар.

1-кесте – Жастарға белгілі қазіргі жастар ұйымдары, сұралғандар %-бен

Жастарға белгілі қазіргі жастар ұйымдары	%
Студенттер альянсы	46,0%
Жас Отан	25,3%
«Болашақ» студенттер альянсы	11,6%
Жастар ресурстік орталығы	8,1%
Жасыл Ел	0,4%
Барлығы	0,4%
Қызықпаймын	0,7%
Ешқайсысы	0,4%
Жауап беруге киналамын	7,4%
Қорытынды	100,0%

Жастардың көпшілігі (57,2%), әсіресе – қыздар (61,9%) жастардың қоғамдық жастар ұйымдарына қажеттілігі әрдайым болған және қазір де бар деп санайды (2-кесте). Жастардың 14,0%-ы қоғамды трансформациялаудың қазіргі жағдайында оларға деген қажеттілік өсуде деп санайды. Сонымен қатар, ер балалар бұл пікірді қыздардан 2 есе жиі ұстанады (тиісінше 10,1% қарсы 21,0%-на). Тағы 0,4%-ы қазақстандық қоғам оларға мұқтаж екенін атап өтті. Тек 5,6%-ы ғана (көбінесе ер балалардың 6,3%-ы) жастар бүгінде өздерінің қоғамдық ұйымдарына мұқтаж емес деп санайды, бұл жастардың осы

бөлігінің аморфтылығын және қоғамдық өмірге деген немқұрайлылықты көрсетеді. Сонымен, қазіргі заманғы қазақстандық жастардың көпшілігі қоғамдық жастар ұйымдарына қажеттілік әрдайым болған және қазір де бар деп санайды, бұл жастар қоғамды трансформациялаудың күрделі кезеңінде қазіргі заманғы жастар ұйымдарының өзектілігі мен қажеттілігін білдіреді, бұл жастар қоғамды қолдауға, әлеуметтік мәселелерді шешуге, өзін іске асыруға, өзінің оң қасиеттерін, мәдени және рухани жетілдіруді, сондай-ақ қоғамдық үдерістерге ықпал етуді қажет етеді.

2-кесте – Жастардың қоғамдық жастар ұйымдарына қажеттілігінің гендерлік құрылымы, гендерлік санаттар бойынша %-бен

Жастардың қоғамдық жастар ұйымдарына қажеттілігі	Жыныс		Қорытынды
	Ер адам	Әйел адам	
Қажеттілік әрқашан болды және қазір де бар	47,9%	61,9%	57,2%
Қоғамның трансформациялануы жағдайында қажеттілік артуда	21,9%	10,1%	14,0%
Жоқ, жастар бүгінде қоғамдық жастар ұйымдарына мұқтаж емес	6,3%	5,3%	5,6%
Қазақстандық қоғам тұтастай оларға мұқтаж		0,5%	0,4%
Нақты жауап жоқ	3,1%	2,6%	2,8%
Жауап беруге киналамын	20,8%	19,6%	20,0%
Қорытынды	100,0%	100,0%	100,0%

Сұралған жастардың 21,8%-ы бұрын да, сұрау кезінде жастар ұйымдарының қызметіне қатысқан (3-кесте). Олардың ішінде – 24% ер балалар және 20,6% қыз балалар, 23,2%-ы бұрын қатысқан, бірақ қазір қатыспайды. Олардың ішінде 18,8% – ұлдар және әрбір төртінші қыз). Сұралғандардың 47,0%-ы (44,8%-ы жасөспірімдер және 48,1%-ы қыздар) осындай ұйымдарға ешқашан қатыспаған және 0,4%-ы оларға принципті түрде қатыспайды. 7,7% – жауап беруге қиналатындығын айтқан. Осылайша, жастардың қоғамдық пікіріне қарағанда, жастар бірлестіктерімен қамту деңгейі жас қазақстандықтардың шамамен 45%-ын құрайды.

дер және 48,1%-ы қыздар) осындай ұйымдарға ешқашан қатыспаған және 0,4%-ы оларға принципті түрде қатыспайды. 7,7% – жауап беруге қиналатындығын айтқан. Осылайша, жастардың қоғамдық пікіріне қарағанда, жастар бірлестіктерімен қамту деңгейі жас қазақстандықтардың шамамен 45%-ын құрайды.

3-кесте – Жастар ұйымдарының қызметіне жеке қатысуының гендерлік құрылымы, гендерлік санаттар бойынша %-бен

Жастар ұйымының қызметіне жеке қатысу	Жыныс		Қорытынды
	Ер адам	Әйел адам	
Иә, бұрын және қазір қатысамын	24,0%	20,6%	21,8%
Иә, бұрын қатыстым, алайда қазір қатыспаймын	18,8%	25,4%	23,2%
Жоқ, қатыспағанмын	44,8%	48,1%	47,0%
Қазір қатыспаймын	0	0,5%	0,4%
Жауап беруге қиналамын	12,6%	5,3%	7,7%
Қорытынды	100,0%	100,0%	100,0%

Жастар ұйымдарының қызметіне қатысудың ең көп тараған себебі, қоғам мен жастардың өмірі, сұралғандар 23,9%-ы (ер балалардың 21,9%-ы, қыздардың 24,9%-ы) қызықты екенін айтқан. 14,7% (ер балалардың 17,7%-ы, қыздардың 13,2%-ы) мінезді және жеке байланыстарды дамыту үшін жастар ұйымдарының қызметіне қатысады. Сұралғандардың 13,7%-ы (13,5%-ы ер балалар, 13,8%-ы қыз балалар) адамдармен қарым-қатынас үшін қажет деп санайды. Жастардың қиындыққа тап болғандарына көмектесу ниеті 3,9%-ында (4,2%-ы ұлдар, 3,7%-ы қыздар) бар. Сұралғандардың 2,8%-ы (2,1%-ы ер балалар, 3,2%-ы қыздар) оны отансүйгіштікке, қоғамды жақсы бағытқа бұруға деген ниетіне байланысты жасайды. Өмірде өз орнын, өзін табу үшін, 1,4% сұралғандар (1,0% ұлдар, 1,6% қыздар) қатысқан. Жастардың 1,1%-ы (1,0%-ы, ұлдар 1,1%-ы қыздар) темекі шегуге және басқа да жаман әдеттерге уақыт қалмау үшін қоғамдық ұйымдардың қызметіне қатысады. Тағы 1,1% (жасөспірімдердің 1,0%, қыздардың 1,1%) салауатты өмір салтын насихаттағысы келеді. Жастардың 1,1%-ы (ер балалардың 2,1%-ы, қыздардың 0,5%-ы) көшбасшылық қасиеттерді іске асыру қажеттілігі әсерінен қатысқан. Бұдан басқа, қыздар жастар акцияларын (1,1%) өткізуді ұнатады, олар өңірдегі жастар саясатын жетілдіруге тырысады (0,5%). Жастар (2,1%) жастар

ұйымына қатысу нәтижесінде ақша табуды есептейді.

Зерттеу міндеттеріне қазіргі Қазақстанның жастар ұйымдарының сипатын анықтау кірді. Осы мақсатта жастар ұйымдарының патерналистік және инновациялық-демократиялық сипатын анықтайтын индикаторлар кешені әзірленді. Осылайша, «жоғарыдан» тағайындалған басқарушы және атқарушы аппараттың болуы, ұйымдастырушы тарапынан қатаң бақылау (мысалы, жарғы арқылы), нақты белгіленген бюджет және «жоғарыдан» жасалған іс-қимыл бағдарламасы, «төменнен» бастамаларды тежеу, ұйымның федералды деңгейдегі лоббизмі және коммерциялық жобаларды іске асыру, міндеттер мен ұстанымдардың сабақтастығы, жастардың қоғамның саяси өміріне тартылуын формальды кеңейтуге бағытталуын жастар ұйымының патерналистік сипатының көрінісі ретінде қарастыруға болады. «Төменнен» бірлестіктерді ұйымдастыру сияқты белгілер, т.е. қатардағы жас азаматтар ерікті және бастамашылық негізінде, ұйымдастырушы тарапынан қатаң бақылаудың болмауы, ұйым мүшелері тарапынан әртүрлі бастамаларды көтермелеу, ұйым мүшелерінің жеке бастамаларының негізінде құрылған басқарушы және атқарушы аппараттың болуы немесе болмауы, яғни ұйымның іс-қимыл бағдарламаларында инновациялы-

лық және нығайтушылық, өз іс-шаралары мен жобаларын жүзеге асыруда және іске асыруда дербестік» саяси ойындарға», мүдделілік қолдау мен т.б. қатыспау, мемлекет емес, қоғам өміріне неғұрлым тартылу, мемлекеттің қолдауының болмауы жастар ұйымдарының инновациялық-демократиялық сипатындағы индикаторларға қызмет ете алады.

Жастардың көпшілігінің пікірінше, патерналистік сипаттағы барлық индикаторлар қандай да бір дәрежеде жастар ұйымдарына тән: «жоғарыдан» жастар бірлестіктерін ұйымдастыру, яғни мемлекеттің немесе саяси партиялардың (жастардың 62,8%-ы қандай да бір дәрежеде мұны сезінеді), жастардың қоғамның саяси өміріне кеңінен тартылуы (62,8%), «жоғарыдан» тағайындалған басқарушы аппараттың болуы (61,1%), нақты белгіленген бюджет және іс-қимыл бағдарламасы, сондай-ақ жасалған «жоғарыдан» (59,7%), бірқатар міндеттер мен ұстанымдардағы сабақтастық (57,5%), федералдық деңгейдегі мүдделілік және коммерциялық жобаларды іске асыру (51,2%), ұйымдастырушылар тарапынан қатаң бақылау (50,2%). Бұл төменнен «бастамаларды ұстап тұру туралы өзгеріске ғана қатысты», сұралғандардың жартысына жуығы (47%) осы мәселе бойынша анықтай алмады.

Сұралғандардың көпшілігінің пікірі бойынша жастар ұйымдарына қандай да бір дәрежеде өз іс-шаралары мен жобаларын жүзеге асыруда және іске асыруда дербестік (63,50%), қатардағы

азаматтардың бастамасы негізінде «төменнен» бірлестіктерді ұйымдастыру (58,60%), мемлекет емес, қоғам өміріне тартылу (58,60%), іс-қимыл бағдарламаларындағы инновациялық және нығайтушылық (57,20%), өз мүшелерінің түрлі бастамаларын көтермелеу (56,80%), «төменнен» ұйым мүшелерінің жеке бастамаларының негізінде құрылған басқарушы аппараттың болуы (52,30%), «саяси ойындарға қатыспау», (51,20%). Ұйымдастырушы тарапынан қатаң бақылаудың болмауы (48,40%) және мемлекеттің қолдауының болмауы (48,00%) біршама сирек айтылды. Басқаша айтқанда, жастардың көпшілігі жастар бірлестіктерінің инновациялық-демократиялық сипатын атап көрсетеді.

Ұйым бюджетінің көздері, жобаларды іске асыруға қаражат туралы мәселе жастарда ерекше қиындық туғызды. Сұралғандардың 54,0% бұл сұраққа жауап бере алмады, бұл жастар ұйымдары бюджеттерінің жеткіліксіз айқындығының индикаторы бола алады. Сұралғандардың 17,9%-ы жастар ұйымы жататын саяси партия сияқты қаржыландыру көзіне көрсетті. Сауалнамаға қатысқандардың 39,6% қазіргі уақытта барлық жастар ұйымдары мемлекет көмегін алатынын атап өтті (4-кесте). Жастардың 32,3%-ы мемлекет барлық ұйымдарға көмектеспейтінін айтты. Осылайша, көптеген жастар ұйымдарының патерналистік қондырғысы расталады. Сұралғандардың 24,2%-ы осы сұраққа жауап беруге қиындық туғызды.

4-кесте – Қазіргі уақытта жастар ұйымдарына мемлекеттің көмегінің болуы, сұралғандар %-бен

Қазіргі уақытта жастар ұйымдарына мемлекеттің көмегінің болуы	%
Иә, барлық ұйымдар мемлекеттен қолдау таба алады	39,6%
Кейбіреуіне көмектесе, кейбіреуіне көмектеспейді	32,3%
Жоқ, қазір мемлекет ешқандай ұйымға көмектеспейді	3,9%
Жауап беруге киналамын	24,2%
Қорытынды	100,0%

Жастар бірлестіктерін жандандыру факторлары туралы айта отырып, сұралғандардың 34,7%-ы, әсіресе, қыздардың 34,7%-ы, әсіресе, қыздардың 35,4%-ы жастар ұйымдарының мемлекеттің саяси идеологиясын қолдаудағы негізгі мақсатын көреді.

Жастардың 24,6%-ы (қыздар арасында 26,5%-дан артық) мемлекеттің әлеуметтік саланы, атап айтқанда, қоғамдық жастар ұйымдарын қолдауы олардың дамуына айтарлықтай әсер етеді деп санайды. 7,4% жастар бірлестіктерін дамытудың негізгі факторы ретінде қазақстандық

қоғамның өзгеруі нәтижесінде пайда болатын осындай ұйымдарға жастардың қажеттілігін қарастырады.

Қазіргі уақытта қазіргі Қазақстандағы жастар ұйымдарының даму перспективалары мен қарқыны туралы жастардың пікірін нақтылау (5-кесте), сұралғандардың 49,5%-ы олардың белсенді дамып келе жатқанын және қоғам өмірінде үлкен рөл ойнай отырып, одан әрі дамитындығын көрсетті. 9,5 % бұл мемлекеттің олардың дамуына қатысуына байланыс-

ты болады деп ойлайды. 5,6% олар мемлекеттің саясаты мен көмегіне қарамастан дамитын болады деп санайды. Сұралғандардың 2,1%-ы олардың дамитынын атап өтті, бірақ жас азаматтардың қажеттіліктерін қанағаттандыру үшін белсенділігі жеткіліксіз. Тек 0,4%-ы – қазіргі уақытта ұйымдардың даму болашағы жоқ. Сонымен қатар, әрбір үшінші жас қазақстандық (33,0%) жауап беруге қиналды, бұл жастардың енжарлығы мен аполитикалық деңгейін тағы да растайды.

5-кесте – Қазіргі уақытта қазіргі Қазақстанда жастар ұйымдарының даму қарқыны, сұралғандар %-бен

Қазіргі уақытта Қазақстанда жастар ұйымдарының даму қарқыны	Қорытынды
Иә, қазір олар белсенді дамып, қоғам өмірінде үлкен рөл атқарады	49,5%
Мемлекеттің оларды дамытуға қатысуына байланысты дамитын болады	9,5%
Мемлекеттің саясаты мен көмегіне қарамастан дамитын болады	5,6%
Жас азаматтардың қажеттіліктерін қанағаттандыру үшін дамитын болады, бірақ жеткілікті белсенді емес	2,1%
Олардың даму болашағы жоқ	0,4%
Жауап беруге қиналамын	33,0%
Барлығы	100,0%

Сонымен, сауалнама кезінде жастар бірлестіктерімен қамту деңгейі шамамен 45%-ды құрады, оларға қатысу қоғам мен жастардың өміріне қызығушылыққа, мінез-құлқы мен жеке байланыстарын дамытуға, адамдармен қарым-қатынас жасауға ынталандырылады. Жастар ұйымдарының қызметіне қатыспағандардың арасында ең көп тараған түсінік – уақыт тапшылығы, қызығушылықтың болмауы, олардың мүдделеріне жауап беретін ұйымның болмауы. Осылайша, әрбір екінші жас қазақстандық пассивпен ерекшеленеді. Тек әрбір төртінші ғана саяси жастар ұйымдары, қоғамдық өмірдің түрлі саяси нысандары қызықтырады. Қазақстанның қазіргі заман жастарының көпшілігіне әлеуметтік сипаттағы жастар ұйымдары белгілі, әлеуметтік көмекке және жастарды қорғауға бағытталған мақсаттармен, әсіресе – саяси партияның мүдделерін қолдауға емес, студенттер мен халықтың кедей жіктерін қорғауға бағытталған.

Сонымен қатар, Қазақстанның қазіргі заманғы жастарының көпшілігі қазіргі уақытта жастардың қоғамдық жастар ұйымдарына деген

қажеттілігі әрдайым болған және қазір де қатысып отыр деп санайды. Бұл қазіргі жастар ұйымдарының қоғамды трансформациялаудың күрделі кезеңінде, жастар қоғамды қолдауға, әлеуметтік мәселелерді шешуге, өзін іске асыруға, өзінің жеке басының жағымды қасиеттерін, мәдени және рухани жетілдіруді, сондай-ақ қоғамдық процестерге ықпал етуді қажет ететін өзектілігі мен қажеттілігін білдіреді.

Сұралғандардың 25,4%-ы өз ұйымының патерналистік сипатқа тән сипаттарын атады. 22,2% «төменнен» бастамасына бағытталған сипаттамаларды атады. Осылайша, оларды ұйымдастыруда шешімдер қабылдау туралы айта келе, жастардың 27,4%-ы (әсіресе, қыздар – 28%), барлық шешімдер басшылық деңгейінде қабылданатынын атап өтті. 2 есе сирек (10,2%) «төменнен» ұсыныстар ұсынылуда, ал басшылық өз қалауы бойынша қолдайды/ қолдамайды. Жастар ұйымдарын қаржыландыруда саяси партиялар ең маңызды рөл атқарады.

Жүргізілген талдауларға қарай отырып, дәстүрлі-патерналистік және инновациялық-де-

мократиялық қондырғылар мен тәжірибелерден тұратын Қазақстанның қазіргі жастар ұйымдарының икемділік және синтетикалық сипаты туралы қорытынды жасауға болады. Бұл ретте біріншісі – екіншісінен басым. Сонымен қатар, ұйымдастыру тәсілі бойынша жастар бірлестіктерін «жоғарыдан» (жастардың пікірі бойынша олардың сәл артық) құрылып, бақыланатындарға және «төменнен» бастамасы бойынша құрылғандарға бөлуге болады. Сондай-ақ, жастарды қоғамның саяси өміріне тартуға бағытталған кезде (сұралғандардың көпшілігінің пікірі бойынша) көптеген ұйымдар қоғамның, жастардың, мемлекеттің емес, жастардың мәселелерін шешеді. Жастар ұйымдарының даму перспективалары мен қарқыны туралы жастардың пікірін нақтылау қазіргі уақытта қазіргі Қазақстанда олардың белсенді дамып келе

жатқанын және қоғам өмірінде үлкен рөл ойнай отырып, одан әрі дамитындығын көрсетті. Сонымен қатар, әрбір үшінші жас қазақстандық (33,0%) жауап беруге қиналды, бұл жастардың едәуір бөлігінің пассивтілігі мен аполитикалық деңгейін тағы да растайды.

Осылайша, жастардың қоғамдық пікірлерін білдіруде жастар ұйымдарын дамытудың үш тәсілі айқын көрінеді – саяси-идеологиялық құрылым (доминантты) ретінде, жастардың әлеуметтік мәселелерін шешуге арналған және жастардың қажеттіліктері мен сұраныстарына орай құрылған, әлеуметтік институт ретінде қалыптасатындығы байқалған. Сонымен қатар, жастардың елеулі сегменті (шамамен үштен бір бөлігі) оның пассивтілігін, аполитивтілігін және қоғамдық ұйымдарға деген аз қажеттілігін көрсеткендігін айтуға болады.

Әдебиеттер

- Алимбетова Ф.Е. Тенденции развития молодежной политики в Республике Казахстан //Вестник Инновационного Евразийского Университета. – 2014. //URL: <http://articlekz.com/article/13115>(дата обращения: 19.12.2018).
- Гуляева Т. В. Типы и виды современных молодежных организаций // Научные труды Дальрыбвтуза. 2008. //URL: <http://cyberleninka.ru/article/n/typy-i-vidy-sovremennyh-molodezhnyh-organizatsiy> (дата обращения: 19.07.2019).
- Егорова Ю.Н. Особенности формирования имиджа студента вуза //Повышение конкурентоспособности национальной экономики в рамках ЕАЭС. Материалы международной научно-практической конференции, 17 марта, 2017 г., Уральск. Часть III. Орал: БҚИТУ баспасы. – 2017. – С.18-23.
- Ешпанова Д.Д. Социально-политические ориентации казахстанской молодежи// Аналитический отчет. – Алматы: ИФПР КН МОН РК, 2013. – 19 с.
- Иваненков С.П., Кострикин А.В. Проблемы исследования социальной активности молодежи // Credo new. -2009.- № 3. – С. 84.
- Информация по мониторингу социально-экономической ситуации в стране на 1 октября 2017 г. Министерства здравоохранения и социального развития Республики Казахстан. <https://www.enbek.gov.kz/ru>(дата обращения: 29.07.2019);
- Испаев Н.А., Тюлепова Д.С., Нурбаева Н.А. Проблемы формирования и реализации молодежной политики Республики Казахстан. // Научное сообщество студентов XXI столетия. Общественные науки: сб. ст. по мат. VI междунар. студ. науч.-практ. конф. № 6. <https://sibac.info/studconf/social/vi/30510> (дата обращения: 29.09.2018)
- Киалбекова А.Г. К вопросу о функциональности молодежных организаций в Казахстане//Материалы II Форума молодых социологов Казахстана (в рамках V Конгресса социологов Казахстана «Стратегия «Казахстан-2050: социальное развитие общества») и V Конгресса социологов тюркоязычных стран «Национальные стратегии развития тюркоязычных стран»). – Алматы, 2014. – С. 481-483.
- Концепция государственной молодежной политики РК до 2020. //URL: <http://zhastar-bko.gov.kz/ru/npa/konceptpcziyagosudarstvennoj-molodezhnoj-politiki-rk-2020.html> (дата обращения: 29.09.2018)
- Лёвина Т.С. Проблема трудоустройства казахстанской молодёжи в условиях динамизации рынка труда//Материалы II Форума молодых социологов Казахстана (в рамках V Конгресса социологов Казахстана «Стратегия «Казахстан-2050: социальное развитие общества») и V Конгресса социологов тюркоязычных стран «Национальные стратегии развития тюркоязычных стран»). – Алматы. – 2014. – С. 503 –508.
- Министерство образования и науки Республики Казахстан //URL: <https://www.uchi.kz/links/ministerstvo-obrazovaniya-respubliki-kazakhstan>(дата обращения:29.07.2019)
- Молодежь Казахстана / Статистический сборник Комитет по статистике Министерства национальной экономики Республики Казахстан/ Астана. – 2015. – 68 с.
- Молодежь Казахстана / Статистический сборник Комитет по статистике Министерства национальной экономики Республики Казахстан/ Астана. – 2014. – С.7.
- Ресурсный центр по работе с молодежью //URL: <http://zhastar-bko.gov.kz/ru/katalog-organizacij/resursnyie-czentryi-porabote-s-molodezhyu.html> (дата обращения: 29.09.2018).
- Справочная информация о реализации молодежной политики за 2016 год //URL:<http://zhastar-bko.gov.kz/ru/menyu/doklady-i-otchetyi.html>. (дата обращения: 29.06.2019).

МАЗМҰНЫ – СОДЕРЖАНИЕ

1-бөлім Психология	Раздел 1 Психология	Sector 1 Psychology
<i>Мунбайева А., Батанова А., Акшалова В.Н.</i>		
Diagnosing anxiety and using body-oriented therapy: a study of 5th grade pupils..... 4		
<i>Балтабаев Н. Қ., Байбекова М.М., Наубаева Х.Т., Унгарбаева Ш. У., Аязбаева Б.Б., Тоқсанбаева Н.Б.,</i>		
Мұғалімдердің әртүрлі кәсібилену кезеңдеріндегі эмоциялық тұрақтылықтың ерекшеліктері..... 16		
<i>Kassen G.A., Melis K.</i>		
On the study of behavioral suicide risk factors..... 24		
<i>Таирова К.Т., Тажина Г.О.</i>		
Career anchors and organizational commitment in generations' perspective: an overview of the literature 37		
<i>Альмухамбетова Б.Ж., Тоқсанбаева Н.Қ., Қайратова І.Қ., Үсенова С.М.</i>		
ЖОО оқытушыларының ерекше білім беруді қажет ететін студенттерді оқытуға дайындығы..... 46		
<i>Турсунгожинова Г.С., Гармашова В.П., Абишева Ш.Ш., Беленко О.Г.</i>		
Влияние неблагоприятных факторов окружающей среды на личностную структуру человека 56		
2-бөлім Социология	Раздел 2 Социология	Sector 2 Sociology
<i>Мун Г.А., Масалимова А.Р., Тасбулатова З.С., Сулейменов И.Э.</i>		
Сопряжение учебного процесса со средствами противодействия «оранжевым революциям» на платформе новых информационных технологий..... 66		
<i>Мустафина А.С., Амитов С.А.</i>		
Факторы улучшения социального функционирования детей с СДВГ: литературный обзор зарубежных исследований..... 76		
<i>Коптаева Г.Р., Сыздықов В.Ш., Турдалиева У.Н., Шалбаева А.Р., Аимганбетова О.Кх.</i>		
Sociological view of food security 86		
<i>Зүлкәпіл Д., Нуркатова Л.Т.</i>		
Зорлық-зомбылық көрсетудің түрлері, оның себептері мен салдарлары 96		
<i>Сыздықова С.М., Омарова А.Т.</i>		
Қазақстан Республикасы мен шетелдегі отбасылық дауларды реттеудегі медиацияның құрылымдық кепілдіктері 105		
3-бөлім Шетелдік әріптестердің мақалалары	Раздел 3 Статьи зарубежных коллег	Sector 2 Articles of foreign colleagues
<i>Li A.V., Kadyrzhan D.E., Kozlov V.V., Aimagambetova O.Kh., Fayzullina A.K.</i>		
Diagnostics and prevention of suicidal behavior among teenagers 116		

Забирова А.Т., Родионов А.Н.

Значение современного образования в казахстанском обществе 123

Калиева Ж.А., Шахматова Н.В., Узакова С.А., Симонович Н.Е.

Қазақстан жастарының пікірлерінің призмасы бойынша қоғамдық-саяси ұйымдар 131